

1

КИЇВ-1975

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Втілення партією ленінських ідей про захист соціалістичної Вітчизни у Великій Вітчизняній війні
- З історії діяльності радянських профспілок в роки Великої Вітчизняної війни
- Допомога радянського тилу в проведенні політичної роботи на окупованій території України (1941—1944 рр.)
- Діяльність В. І. Леніна та Ради робітничої і селянської оборони в справі подолання паливної кризи в країні (1918—1920 рр.)
- Торгівля на Україні в XIV—XV ст.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *К 30-летию победы Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.* В. А. Замлинский. Воплощение партий ленинских идей о защите социалистического Отечества в Великой Отечественной войне. М. В. Коваль. Из истории деятельности советских профсоюзов в годы Великой Отечественной войны. И. П. Стафийчук. Помощь советского тыла в проведении политической работы на оккупированной территории Украины (1941—1944 гг.). *** С. П. Коротков. Деятельность В. И. Ленина и Совета рабочей и крестьянской обороны по преодолению топливного кризиса в стране (1918—1920 гг.). *К созданию много-томной «Исторії Української РСР».* Н. Ф. Котляр. Торговля на Украине в XIV—XV вв. Сообщения. Из истории дружбы народов и международных связей. А. А. Молодцова. Боевое содружество русского и украинского народов в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. В. Н. Жук. Первая интернациональная коммуна на Украине. В. М. Курило, Н. Н. Кравец. Единство украинских и польских трудящихся в революционной борьбе (1924—1928 гг.). *К 70-летию первой русской революции.* В. С. Горякина. Рабочее движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Д. И. Павлов. Революционные выступления ученической молодежи в начале XX ст. *** В. Л. Харитонов. Из истории образования Советов на Украине в марте 1917 г. А. К. Исрапилов. К вопросу о возникновении в стране революционных комитетов. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On the 30th Anniversary of the Victory of the Soviet Union in the Great Patriotic War (1941—1945).* V. A. Zamlin-sky. Embodiment by the Party of Lenin ideas on Defence of Socialist Fatherland in the Great Patriotic War. M. V. Koval. From the History of Soviet Trade Unions' Activity during the Great Patriotic War. I. P. Stafiychuk. Aid of the Soviet Rear in Conducting Political Work in the Occupied Territory of the Ukraine (1941—1944). S. P. Korotkov. Activity of V. I. Lenin and the Council for Workers and Peasants Defence in Overcoming Fuel Crisis in the Country (1918—1920). *On Creation of Multivolume "History of the Ukrainian SSR".* N. F. Kotlyar. Trade in the Ukraine during the 14th—15th Centuries. Communications. From the History of People's Friendship and International Relations. A. A. Molodtsova. Fighting Cooperation of the Russian and Ukrainian Peoples in the Years of the Civil War and Foreign Military Intervention. V. N. Zhuk. The First International Commune in the Ukraine. V. M. Kurilo, N. N. Kravets. Unity of the Ukrainian and Polish Working People in the Revolutionary Struggle (1924—1928). *On 70th Anniversary of the First Russian Revolution.* V. S. Goryakina. Working-Class Move-ment in the Tavrian Province in 1905—1907. D. I. Pavlov. Revolutionary Actions of Students at the Beginning of the 20th Century. V. L. Kharitonov. From the History of Formation of the Soviets in the Ukraine in March, 1917. A. K. Israpilov. On the Problem of Revolutionary Committees Origin in the Country. Notes. Returning to the Already Published. Aid to the Teacher of History. Docu-mentary Essays. Our Calendar. Review of Sources and Litera-ture. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (166)

СІЧЕНЬ

1975

РІК ВИДАННЯ
ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Журнал заснований
у липні 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

До 37-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

- В. О. Замлинський — Втілення партією ленінських ідей про захист соціалістичної Вітчизни у Великій Вітчизняній війні 3
- М. В. Коваль — З історії діяльності радянських профспілок в роки Великої Вітчизняної війни 12
- І. П. Стафійчук — Допомога радянського тилу в проведенні політичної роботи на окупованій території України (1941—1944 рр.) 23
- С. П. Коротков (*Ленінград*) — Діяльність В. І. Леніна та Ради робітничої і селянської оборони в справі подолання паливної кризи в країні (1918—1920 рр.) 30

До створення багатотомної «Історії Української РСР»

- М. Ф. Котляр — Торгівля на Україні в XIV—XV ст. 38

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- А. О. Молодцова — Бойова співдружність російського та українського народів у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції 48
- В. Н. Жук (*Полтава*) — Перша інтернаціональна комуна на Україні 56
- В. М. Курило (*Чернівці*), М. М. Кравець (*Чернівці*) — Єдність українських і польських трудящих у революційній боротьбі (1924—1928 рр.) 63

До 70-річчя першої російської революції

- В. С. Горякіна (*Сімферополь*) — Робітничий рух у Таврійській губернії в 1905—1907 рр. 70
- Д. І. Павлов (*Дніпропетровськ*) — Революційні виступи учнівської молоді на початку XX ст. 77
- В. Л. Харитонов (*Харків*) — З історії створення Рад на Україні в березні 1917 р. 82
- А. К. Ісраїлов (*Махачкала*) — До питання про виникнення в країні революційних комітетів 89

ЗАМІТКИ

- В. М. Солошенко — Поліпшення організаційно-партійної роботи в парторганізаціях підприємств легкої промисловості України (1966—1970 рр.) 95
- В. С. Степанков (*Кал'янець-Подільський*) — Антифеодальна боротьба на Україні після укладення Зборівської угоди (1649—1650 рр.) 98
- О. І. Остапко (*Одеса*) — Французька Комуністична партія на чолі антифашистської боротьби робітничого класу в 1934 р. 102

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- П. Х. Беляєва, О. М. Вовчок (*Одеса*) — Нові дані про публікацію творів В. І. Леніна на Україні (1917—1920 рр.) 109

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Б. І. Корольов, П. М. Шморгун — Про стан та завдання наукової розробки проблем методики викладання історії КПРС 114

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- В. П. Қонишев (*Донецьк*) — Моряки-азовці в боях за Донбас 122

НАШ КАЛЕНДАР

- В. Ю. Ніколаєнко — У боротьбі за нову, радянську школу (До 50-річчя I Всесоюзного і I Всеукраїнського з'їздів учителів) 126
 Я. М. Горелік (*Москва*) — Радянський воєначальник (До 80-річчя з дня народження С. К. Тимошенка) 130
 В. В. Будяков — До 25-річчя проголошення Індії Республікою 131

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- В. П. Кириченко — Фальсифікація американською буржуазною історіографією політики США в Латинській Америці в 1939—1945 рр. 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. О. Буцько, Є. Т. Курганський (*Кременчук*) — КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне 139
 В. М. Зайцев, Ф. Є. Лось — История Москвы 141
 І. Т. Лісевич — Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. Летопись важнейших событий советско-польских отношений 1944—1974 гг. 142
 М. В. Знаменська, Л. А. Демиденко — Атакующий класс. Проблемы теории, истории и современного развития международного рабочего движения 143
 К. Я. Зенченко (*Сімферополь*), В. Г. Чорна (*Сімферополь*) — О. Тимофеев. Севастополь выходит на баррикады 145
 О. І. Путро — А. П. Игнатенко. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией 146
 Є. В. Черненко — А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие 147
 Л. Я. Зрезарцева, І. Г. Рознер — История Венгрии, тт. I—III 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. З. — Пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва 151
 М. Я. Петухов — Президія АН УРСР про підсумки видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» 155
 В. В. Нечитайло (*Львів*) — Військово-історична конференція 156
 В. П. — Науково-методична конференція з історичного краєзнавства, присвячена 800-річчю Полтави 157
 В. П. Трощинський — Зустріч науковців Інституту історії АН УРСР з істориками — директорами шкіл республіки 158
 І. О. Бабій, А. П. Іванов (*Одеса*) — Захист докторських дисертацій 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. Қ. Василенко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252005, Київ, 5, вул. Горького, 3.

Телефон 24-29-92.

Статті

До 30-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ

ВТІЛЕННЯ ПАРТІЄЮ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ ПРО ЗАХИСТ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ВІТЧИЗНИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Трудящі Радянського Союзу, разом з усім прогресивним людством, урочисто відзначатимуть у травні цього року 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Немеркнучою славою вкрили себе у цій війні Комуністична партія Радянського Союзу, радянський народ і його Збройні Сили. Розгром найбільш оскажених сил імперіалістичної реакції, найлютішого ворога прогресу і цивілізації — гітлерівського фашизму — показав незламну могутність соціалістичної держави.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні є історичним доказом правильності ленінського висновку про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчували і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»¹, торжеством ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни — ідейної основи воєнної політики Комуністичної партії, могутньої зброї у вирішенні практичних завдань по обороні СРСР.

Розробляючи це вчення, В. І. Ленін передбачав, що соціалістичній державі, оточеній імперіалістами, доведеться вести непримиренну боротьбу за своє існування. Одним з найважливіших внесків Володимира Ілліча в революційну теорію було всебічне обґрунтування того, що воєнний захист соціалістичної Вітчизни, завоювань робітничого класу є загальною закономірністю будівництва соціалізму і комунізму. Цей висновок логічно випливає із розробленої В. І. Леніним теорії соціалістичної революції, зокрема, про можливість її перемоги спочатку в одній,

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 304.

окремо взятій країні. Ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін писав, що повалення експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату викличе ненависть ворогів соціалізму, їх об'єднання для прямих збройних нападів проти нового суспільства².

В. І. Ленін попереджав партію і народ: «Всяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»³. Розкриваючи класовий зміст лозунга захисту соціалістичної Вітчизни, його нерозривний зв'язок з характером і цілями війни пролетарської держави, він вказував: «Ми оборонці з 25 жовтня 1917 р. Ми за «захист вітчизни», але та вітчизняна війна, до якої ми йдемо, є війна за соціалістичну вітчизну, за соціалізм, як вітчизну, за Радянську республіку, як *загін* всесвітньої армії соціалізму»⁴.

Вчення В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни охоплює цілий комплекс взаємозв'язаних питань і проблем: обґрунтування керівної ролі Комуністичної партії у справі захисту завоювань соціалізму, в об'єднанні всіх сил країни на розгром ворога; про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, про вирішальну роль народних мас, робітничого класу і його союзу з селянством в переможному результаті війни, про значення економічного і морального факторів у війні, про шляхи будівництва і зміцнення армії перемігшої пролетарської революції, підтримки високої пильності, готовності армії і всього народу до відсічі імперіалістичній агресії, виховання трудящих у дусі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму; про пролетарську солідарність у захисті соціалізму та ін.

Життєвість ленінського вчення про збройний захист соціалістичної Вітчизни, ленінських принципів военного будівництва підтверджена всією більш як піввіковою історією боротьби радянського народу проти сил міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції. Воно пройшло перевірку в горнилі Великої Вітчизняної війни. Спираючись на ленінське вчення, партія з перших днів Великої Вітчизняної війни розробила широку програму боротьби, спрямовану на повний розгром агресора і всю свою діяльність підпорядковувала її здійсненню. Головним у цій програмі було перетворення в життя вказівок В. І. Леніна про те, що в період воєнних випробувань «Радянська республіка повинна стати єдиним військовим табором з найбільшим напруженням сил, з найбільшою економією їх...»⁵.

В. І. Ленін обґрунтував вирішальну роль Комуністичної партії у справі захисту соціалістичної Вітчизни, наголошуючи, що «без партії, залізної і загартованої в боротьбі, без партії, що користується довірою всього чесного в даному класі, без партії, що вміє стежити за настроєм маси і впливати на нього, вести успішно таку боротьбу неможливо»⁶.

Керівництво трудящими масами з боку марксистсько-ленінської партії є однією з головних закономірностей будівництва соціалізму, успішного захисту його завоювань від агресивних дій імперіалізму.

У справі захисту соціалістичної Вітчизни, вказував Володимир Ілліч, потрібне неухильне дотримання єдності політичного і военного керівництва на основі політики, виробленої Комуністичною партією, її Центральним Комітетом, бо саме в керівництві партії — головне джерело могутності і непереможності Радянської держави, її Збройних Сил.

² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 127.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 116.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 79.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 221.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 26.

У доповіді на IX з'їзді РКП(б) (29 березня — 5 квітня 1920 р.) В. І. Ленін, відзначаючи перемогу молодої Країни Рад у громадянській війні, підкреслив, що це стало можливим «тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи...», що нечувані жертви були принесені..., ми спроможні були перемогти»⁷. Це твердження цілком довело і перемога СРСР над німецьким фашизмом.

Вірна заповітам свого великого вчителя, Комуністична партія в роки Великої Вітчизняної війни, як і в інші періоди своєї діяльності, ефективно враховувала і максимально використовувала економічні, морально-політичні й оборонні можливості країни, що обумовило переможний хід і завершення війни.

Здійснюючи ленінські принципи ведення війни на захист соціалізму і творчо розвиваючи їх у нових умовах, ВКП(б) у роки війни показала класичні зразки як політичного, економічного, ідеологічного, так і воєнно-стратегічного керівництва. З самого початку Великої Вітчизняної війни партія, спираючись на ленінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни, враховуючи конкретно-історичні умови, проробила гігантську організаторську роботу по перетворенню країни в єдиний воєнний табір, ставши на чолі воюючого народу. При цьому вона виходила з вказівок В. І. Леніна про те, що в умовах війни «всі комуністи перш за все і більш за все, усі співчуваючі їм, усі чесні робітники і селяни, усі радянські працівники повинні *підтянутись по-воєнному*, перевівши максимум своєї роботи, своїх зусиль і турбот на безпосередні завдання війни...»⁸.

Центральний Комітет і Радянський уряд закликали робітників, колгоспників, інтелігенцію, воїнів армії і флоту усвідомити всю глибину небезпеки, повністю відійти від настроїв мирного часу, ясно уявити собі характер і масштаби воєнних завдань і вимог, які постали перед країною і кожною радянською людиною. «...В наві'язаній нам війні з фашистською Німеччиною,— вказувалося в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р.,— вирішується питання про життя і смерть Радянської держави, про те,— бути народам Радянського Союзу вільними чи опинитися в ярмі»⁹.

Слідуючи ленінському принципу єдності політичного і воєнного керівництва, 30 червня 1941 р. згідно з рішенням ЦК ВКП(б), Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів СРСР був створений Державний Комітет Оборони (ДКО), у якому зосереджувалася вся повнота влади в країні, воєнне і господарське керівництво. Для безпосереднього керівництва бойовою діяльністю Збройних Сил була створена Ставка Верховного Головнокомандування. До цих органів входили видатні партійні, державні та воєнні діячі, на чолі їх стояв Й. В. Сталін — Генеральний секретар ЦК ВКП(б), Голова РНК СРСР, Верховний Головнокомандуючий Збройними Силами Союзу РСР.

Було вжито і ряд інших важливих заходів по перебудові партійних і державних органів на воєнний лад. Зміст цієї перебудови полягав у прагненні партії охопити своїм впливом всі галузі діяльності, всі сфери суспільного життя.

Центральний Комітет приділяв особливу увагу тому, щоб партійний апарат виявляв максимум оперативності, ініціативи, був зразком для

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 230.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 42.

⁹ Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 г.— 1945 г.). Документы и материалы, М., 1961, стор. 87.

всього державного апарату. Активно, з повною віддачею сил діяли центральні комітети компартій союзних республік, обкоми, крайкоми та інші партійні органи, особливо прифронтових областей. Вони доклали всіх зусиль для подання безпосередньої допомоги Червоній Армії у формуванні і оснащенні нових частин і швидкому просуванні їх до фронту, забезпечували прискорене переведення заводів і фабрик на випуск військової продукції, створювали винищувальні батальйони і партизанські загони, евакуювали населення і матеріальні цінності вглиб країни. Вирішення якого б то не було воєнного, господарського завдання партійні органи починали з організації і мобілізації комуністів, які вели за собою народні маси на досягнення перемоги. У нерозривному зв'язку з народом партія черпала сили у здійсненні всіх завдань, від вирішення яких залежала доля нашої Батьківщини, успіх збройної боротьби. Саме нерозривна єдність з народом визначала успіх діяльності Комуністичної партії, зростання її авторитету на фронті та в тилу.

Аналізуючи події на фронтах громадянської війни, В. І. Ленін писав: «Причина наших перемог: безпосереднє звернення нашої партії і Радянської влади до трудящих мас з указанням на всяку чергову трудність і чергове завдання; вміння пояснити масам, чому треба налягти з усієї сили то на один, то на другий бік радянської роботи в той чи інший момент; уміння піднести енергію, героїзм, ентузіазм мас, зосереджуючи революційно напружені зусилля на найважливішому черговому завданні»¹⁰. Свідченням цього в роки Великої Вітчизняної війни було звернення Комуністичної партії, Радянського уряду до радянського народу стати всім як один на священну війну з ворогом, зосередивши всі свої зусилля на виконанні ленінського заклик: «Все для фронту, все для війни!».

Володимир Ілліч вчив, що війна є наскрізь політика і що таким чином воєнна могутність країни залежить від характеру її суспільно-політичного ладу, рівня її економіки, ідеології, наукового потенціалу, політики, яку вона проводить. «...Характер війни,— зазначав він,— і її успіх найбільше залежать від внутрішнього порядку тієї країни, яка вступає у війну...»¹¹.

Здійснивши Велику Жовтневу соціалістичну революцію і встановивши найпередовіший у світі лад, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії у ході соціалістичного будівництва побудував міцний соціально-економічний та ідейно-політичний фундамент, який перетворився в реальну воєнну могутність держави, здатної не лише протистояти воєнній машині фашистського рейху, а й розгромити її. Наша перемога у Великій Вітчизняній війні обумовлена насамперед перевагами соціалістичного ладу над капіталістичним, вона була досягнута внаслідок безприкладного героїзму народу, очолюваного ленінською партією комуністів. Завдяки соціалістичному характеру нашого народного господарства, самовідданій праці радянських людей кожний кілограм металу, палива, кожна кіловат-година електроенергії використовувалися для перемоги з найбільшою цілеспрямованістю. Завдяки зусиллям нашого народу Радянська Армія була забезпечена першокласною зброєю і технікою.

Основною перевагою соціалізму над капіталізмом є соціалістична система господарювання, що забезпечує більш високі темпи розвитку продуктивних сил і більш високу продуктивність праці. Передовий політичний лад і справедливі цілі війни Радянського Союзу стали одним з

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 287.

¹¹ Там же, стор. 300.

найважливіших джерел нашої перемоги. У той же час війна до краю оголила антинародність політики і авантюризм цілей німецько-фашистського політичного і воєнного керівництва, невідповідність цілей і планів реальним можливостям фашистської Німеччини. Ця перемога показала, що наш політичний лад, справедливі цілі війни мають глибокі коріння в народних масах і здатні підняти його на вирішення найважливіших завдань і звершення героїчних подвигів. Саме на цій законності наголошував В. І. Ленін, вказуючи, що «...перемагає на війні той, у кого більше резервів, більше джерел сили, більше витримки в народній товщі»¹².

У роки війни проявилися такі духовні сили народу, рівних яким не знала історія: масовий героїзм радянських воїнів на фронті, народна боротьба радянських партизанів і підпільників в тилу ворога, трудові подвиги трудящих мас в радянському тилу.

В готовності радянського народу йти на найбільші жертви і, за висловом В. І. Леніна, свідомо проливати свою кров в ім'я торжества справедливості й соціалізму¹³ найяскравіше виявляється головний зміст радянського патріотизму, який став могутньою і нездоланною силою у боротьбі з ворогом.

Узагальнюючи досвід громадянської війни, В. І. Ленін неодноразово відзначав, що Червона Армія, весь радянський народ захищали свою Вітчизну з найбільшою енергією і героїзмом. Це виявилось можливим «тільки тому, що вперше в світі створено армію, збройну силу, яка знає, за що вона воює, і вперше в світі робітники і селяни, які приносять неймовірно тяжкі жертви, ясно усвідомлюють, що вони захищають Радянську соціалістичну республіку, владу трудящих над капіталістами, захищають справу всесвітньої пролетарської соціалістичної революції»¹⁴. В цьому виражена ідейна зрілість, свідомість і революційний характер радянського патріотизму, виявленого радянськими людьми в боротьбі з фашизмом.

Однак ці якості виникли не стихійно, не самі по собі, а внаслідок виховної роботи Комуністичної партії, озброєної передовим марксистсько-ленінським вченням.

У роки громадянської війни, у боротьбі за перемогу Радянської влади з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією, під час будівництва соціалізму партія постійно виховувала в радянських людей почуття відданості і любові до першої в світі країни робітників і селян.

Непоборна сила радянського патріотизму, комуністична переконаність радянських людей, намагання у будь-яких обставинах сприяти розгрому ворога породили в роки війни різноманітність форм і методів ведення збройної боротьби. Ще в 1906 р. В. І. Ленін, вказуючи на різноманітність форм боротьби на захист соціалістичної Вітчизни, писав: «...марксизм відрізняється від усіх примітивних форм соціалізму тим, що він не зв'язує руху з якоюсь однією певною формою боротьби. Він визнає найбільш різні форми боротьби...»¹⁵. Однією з активних форм боротьби в роки Великої Вітчизняної війни стала партизанська боротьба радянських людей у ворожому тилу. Характеризуючи партизанську війну мас проти своїх гнобителів, як одну з найдійовіших форм партизанської війни, Володимир Ілліч аж ніяк не вважав її єдиним чи головним засобом боротьби. «Цей засіб,— зазначав він,— повинен бути підпорядкований іншим, повинен бути узгоджений з головними засобами

¹² Там же, стор. 221.

¹³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 113.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 205—206.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 1.

боротьби, облагороджений освітнім і організуючим впливом соціалізму»¹⁶. В. І. Ленін вважав, що партизанська війна має обов'язково бути під контролем партії.

Керуючись ленінськими настановами, Комуністична партія на окупованій території розгорнула народний фронт боротьби, якого ще не знала історія. Так, лише на території Радянської України діяло 55 партизанських з'єднань, тисячі загонів і груп, у яких налічувалося півмільйона бійців-патріотів¹⁷. Мільйони людей подавали допомогу народним месникам, брали участь у саботажі політичних, економічних і воєнних заходів окупантів. Партизани і підпільники руйнували комунікації ворога, громили його гарнізони і штаби, знищували живу силу і техніку.

Центральний Комітет партії постійно займався питаннями партизанського руху, надаючи йому організованого і цілеспрямованого характеру. Для безпосереднього керівництва ним були організовані Центральний, республіканські і обласні штаби партизанського руху. Для забезпечення взаємодії партизанів з радянськими військами при Військових радах фронтів і армій діяли представництва партизанських штабів.

Основним напрямком діяльності Комуністичної партії, Радянської держави і всього народу по забезпеченню перемоги над ворогом було всемірне зміцнення могутності і високої боездатності Радянських Збройних Сил. «Пануючий клас, пролетаріат,— говорив В. І. Ленін,— якщо тільки він хоче і буде панувати, повинен довести це і своєю військовою організацією»¹⁸.

У роки Великої Вітчизняної війни Радянські Збройні Сили, як ніколи до цього, являли собою всю велич і могутність «військової організації нового класу»¹⁹, про яку говорив В. І. Ленін і яка, спираючись на всю сукупність факторів, що зумовлюють перевагу соціалістичного ладу над капіталістичним, в небагато важких умовах і жорстоких битвах розгромила ударні сили світового імперіалізму, врятувавши світ від загрози поневолення фашизмом.

Виконуючи вказівку В. І. Леніна про неухильне зміцнення Радянських Збройних Сил, як надійного захисника соціалістичної Вітчизни, Комуністична партія, Радянський уряд виявляли постійну турботу про їх бойове і політичне зміцнення, робили все, щоб наші Збройні Сили перебували на найвищому рівні боездатності і завжди були готові розгромити будь-якого ворога.

Турбота партії про розвиток і зміцнення Збройних Сил СРСР особливо підвищилась у роки Великої Вітчизняної війни, коли на них ліг основний тягар у боротьбі з фашистськими загарбниками. В грізні дні війни Комуністична партія вживала заходи щодо організації відсічі ворогу, забезпечення фронту резервами, зброєю, продовольством.

Добре відомо, як високо оцінював В. І. Ленін роль і діяльність комуністів партійних організацій Червоної Армії. З їх повсякденною організаторською і виховною роботою він пов'язував рівень політичної свідомості воїнів, дотримання залізної воєнної дисципліни, бойового наступального духу в військах, забезпечення воєнних перемог. Керуючись ленінською вказівкою, партія, її Центральний Комітет у роки Великої Вітчизняної війни постійно турбувалися про зміцнення партійних рядів армії і флоту. ВКП(б) виходила при цьому з вимог В. І. Леніна, який завжди у полі зору тримав питання мобілізації комуністів на

¹⁶ Там же, стор. 9.

¹⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 528.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 136.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 282.

фронт, їх найбільш правильне використання на вирішальних ділянках боротьби. «Як ми діяли в більш небезпечні моменти громадянської війни? — писав Володимир Ілліч. — Ми зосереджували кращі наші партійні сили в Червоній Армії; ми вдавалися до мобілізації кращих з наших робітників; ми зверталися, шукаючи нові сили, туди, де лежить найглибший корінь нашої диктатури»²⁰. У перші дні війни ЦК ВКП(б) направив у Радянську Армію найдосвідченіших працівників, серед яких було 500 секретарів ЦК компартій республік, крайкомів, обкомів, міськкомів, райкомів партії, 270 відповідальних працівників апарату ЦК, 1265 працівників обласної і районної ланки, які входили в номенклатуру ЦК ВКП(б)²¹. Наприкінці війни в армії було 60% всього складу партії. Комуністи-воїни сприяли зміцненню партійних організацій і політорганів, покращенню ідеологічної роботи у військах, були прикладом самовідданості і відваги. На якій би посаді не перебували, які б обов'язки не виконували чи то командує фронт, чи рядовий боєць, комуністи з виключною стійкістю і самовідданістю вели боротьбу з ворогом. На заклик: «Комуністи, вперед!» вони завжди першими йшли у бій, не шкодуючи життя заради захисту своєї соціалістичної Вітчизни. Характерно, що серед удостоєних високого звання Героя Радянського Союзу майже три чверті комуністи²².

Радянський народ, Комуністична партія можуть з повним правом заявити, що в роки Великої Вітчизняної війни вони виконали заповіт В. І. Леніна, перевівши «...максимум своєї роботи, своїх зусиль і турбот на безпосередні завдання війни...»²³

Радянські Збройні Сили були забезпечені найкращою зброєю і в необхідній кількості. Радянська економіка не лише поповнювала бойові втрати в техніці і зброї, а й неухильно нарощувала темпи випуску військової продукції. За роки війни радянська промисловість передала армії 137 тис. літаків, 104 тис. танків і САУ, 488 тис. гармат²⁴.

Саме в невпинному прагненні всіх радянських людей забезпечити в роки війни воюючу армію всім необхідним виявилось глибоке розуміння ними державних інтересів, їх прагнення віддати справі перемоги весь свій досвід, знання та енергію.

У роки Великої Вітчизняної війни Радянська Армія мала міцний і надійний тил, що складав разом із Збройними Силами єдиний військовий табір СРСР. Ця єдність була одним з джерел успіхів у найтяжчому випробуванні для соціалістичної Вітчизни, яким стала Велика Вітчизняна війна.

Обґрунтовуючи необхідність захисту соціалістичної Вітчизни, В. І. Ленін особливу увагу звертав на життєву необхідність єдності народів СРСР у здійсненні оборони першої у світі пролетарської держави. Встановлення і зміцнення тісного військового союзу народів нашої країни є законною місією соціалістичного будівництва. «Стоючи проти величезного фронту імперіалістичних держав, ми, що боремось проти імперіалізму, являємо собою союз, який потребує тісного військового згуртування, і всякі спроби порушити це згуртування вважаємо за цілком недопустиме явище, за зраду інтересів боротьби проти міжнародного імперіалізму... Ми говоримо: необхідна єдність військових сил, відступ від цієї єдності недопустимий»²⁵.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 363.

²¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. I, М., 1970, стор. 170.

²² Там же, стор. 643.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 42.

²⁴ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. I, стор. 644.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 95—96.

Дружба народів СРСР, що зміцніла в роки мирного будівництва, стала незламною силою на шляху гітлерівських загарбників. Масовий героїзм, мужність, стійкість і відвагу виявили на фронтах Великої Вітчизняної війни представники всіх національностей. «Якщо говорити про головного героя Великої Вітчизняної війни,— вказував Л. І. Брежнев,— то цим безсмертним героєм є вся дружна сім'я народів, які населяють нашу країну і спаяні нерушимими узами братерства. Росіяни, українці, білоруси, узбеки, казахи, грузини, азербайджанці, литовці, молдавани, латиші, киргизи, таджики, вірмени, туркмени, естонці — словом, сини всіх народів Радянського Союзу стали грудьми на захист своєї Батьківщини. Ленінська національна політика партії витримала випробування війною. Фашизмові не вдалося вбити клин між соціалістичними націями. Їх братерський союз показав свою силу і життєздатність, був одним з головних джерел перемоги над фашистськими загарбниками»²⁶.

Величезне значення мали і мають сьогодні ленінські положення про те, що радянські люди, захищаючи першу в світі соціалістичну Вітчизну від імперіалістів, захищають інтереси світового соціалізму. В. І. Ленін настійно підкреслював, що «саме в інтересах «зміцнення зв'язку» з міжнародним соціалізмом *обов'язковим* є обороняти *соціалістичну* вітчизну»²⁷.

Перемоги, які здобув радянський народ у громадянській і Великій Вітчизняній війнах, не лише відстояли завоювання соціалізму в СРСР, а й зміцнили справу світової соціалістичної революції. Яскравим свідченням цього є той факт, що перемога радянського народу над німецьким фашизмом і японським мілітаризмом створила в ряді країн Європи і Азії сприятливі умови для встановлення влади трудящих. Виникла світова система соціалізму — соціально-економічна і політична співдружність вільних, суверенних народів, які йдуть по шляху соціалізму і комунізму, об'єднаних спільністю інтересів, цілей, тісними узами міжнародної соціалістичної солідарності. Повністю підтвердилася велика сила ленінських слів про те, що «зберігаючи Радянську владу, ми подаємо найкращу, найсильнішу підтримку пролетаріатові всіх країн в його неймовірно трудній, тяжкій боротьбі проти своєї буржуазії»²⁸.

Після Великої Вітчизняної війни сфера панування імперіалізму набагато скоротилася. Соціалізм вийшов за рамки однієї країни і перетворився у міцніючу світову систему.

Трудящі світу з вдячністю і захопленням оцінили перемогу радянського народу над фашистською Німеччиною в ім'я людства, соціалізму і комунізму. Назавжди записані в аннали історії небачені стійкість і мужність захисників Москви і Ленінграда, Брестської фортеці і Києва, Одеси і Севастополя, Керчі і Новоросійська, масовий героїзм радянських воїнів і високе військове мистецтво воєначальників, виявлені ними в переможних битвах під Сталінградом, Курском, за Лівобережну Україну і форсування Дніпра, операціях по визволенню Правобережної України, Білорусії, завершального року війни з фашистською Німеччиною, у здійсненні Радянською Армією своєї інтернаціональної місії по поданню допомоги народам Європи та Азії у їх визвольній боротьбі.

Порятунок людства від фашизму дорого обійшовся нашому народові. Мільйони радянських воїнів віддали своє життя на полях битв.

²⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. І. К., 1971, стор. 132.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 275.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 375.

Спроба імперіалістів воєнним шляхом знищити першу в світі соціалістичну державу закінчилася для сил агресії і реакції катастрофою. Можна з впевненістю сказати, що така ж участь чекає будь-якого агресора, який спробує посягнути на свободу і незалежність народів СРСР. Радянські люди добре пам'ятають уроки історії і роблять з них висновки. На всі спроби нових претендентів на світове панування вони відповідають словами безсмертного В. І. Леніна, який говорив, «...всяка спроба війни проти нас означатиме для держав, що втягнуться в таку війну, погіршення тих умов, які вони могли б мати без війни і до війни, порівняно з тими, які вони дістануть в результаті і після війни»²⁹.

Аналізуючи всю складну обстановку, весь хід Великої Вітчизняної війни від перших її трагічних днів до переможного завершення, ми бачимо, що своїми успіхами і перемогами радянський народ, його Збройні Сили зобов'язані В. І. Леніну, який теоретично обґрунтував соціально-політичні, ідеологічні, організаційні принципи воєнної організації соціалістичної Вітчизни та її захист.

Досвід застосування КПРС ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни в роки Великої Вітчизняної війни має величезне значення й сьогодні. Воно наповнилося новим змістом і означає захист усіх соціалістичних держав, згуртованих в єдину систему. Це положення знайшло, зокрема, своє відбиття в Організації Варшавського договору, що знаменувало собою початок нового якісного етапу у зміцненні оборонної могутності світової соціалістичної системи. Керуючись безсмертним ленінським вченням, комуністичні партії країн Варшавського договору докладають всіх зусиль щодо дальшого зміцнення тісного союзу братніх країн і армій, консолідації їх політичних, економічних і оборонних зусиль у будівництві соціалізму та комунізму. Наша перемога у війні — це перемога політики КПРС, наслідок діяльності на фронті і в тилу всіх її організацій і членів по втіленню в життя ленінського вчення про захист завоювань соціалістичної Вітчизни. Підтвердились величні пророчі слова В. І. Леніна про те, що народ, який відстоює свою, Радянську владу — владу трудящих, непереможний³⁰.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 125.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 304.

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ПРОФСПІЛОК В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Важливу роль у політичній активізації трудящих та мобілізації їх на самовіддану працю в ім'я перемоги над фашизмом відіграла в період Великої Вітчизняної війни найбільша масова громадська організація Радянського Союзу — професійні спілки. Чимало уваги приділяли вони в цей тяжкий для нашої країни час налагодженню праці та соціалістичного змагання на промислових підприємствах, в МТС і установах, створенню для трудящих, насамперед для сімей тих робітників і службовців, які пішли на фронт, необхідних житлових і побутових умов, а також брали участь у вирішенні багатьох інших невідкладних питань. Основне ж завдання профорганізацій, як зазначалося 21 вересня 1941 р. в передовій статті «Правди», полягало в тому, щоб «задовольнити потреби Червоної Армії у всьому, що необхідно для успішної відсічі ворогові і його розгрому».

Відповідно до нових вимог, що постали перед радянським суспільством, та у зв'язку з викликаними війною змінами в житті країни перебудовували форми і методи своєї діяльності й профспілкові організації. Ряд невеликих спілок було ліквідовано або об'єднано з іншими, спорідненими. У промислові центри для посилення там профспілкової роботи направлялися уповноважені ВЦРПС. Було проведено дострокові вибори і довибори фабзавкомів, укрупнено ряд профспілок, спрощено структуру і скорочено штати низових і середніх ланок профапарату. В серпні 1941 р. на Україні налічувалося 28 республіканських, майже 450 обласних та 78 центральних комітетів галузевих профспілок¹.

З перших днів війни профорганізації Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Сталіно (нині — Донецьк), Миколаєва та інших промислових центрів республіки брали активну участь у всіх військово-організаційних заходах Комуністичної партії. Фабзавкоми та профкоми дбали про організацію виробничої роботи в умовах воєнного часу, про обладнання профспілкових клубів і будинків культури під пункти для евакуйованих та центри всеобучу, передавали свої бібліотеки і кінопересувки в розпорядження військових органів, виявляли інструменти та матеріали для використання їх на будівництві оборонних споруд.

Багато зробили профспілки для налагодження воєнного виробництва. Під безпосереднім керівництвом партійних організацій вони брали участь у переміщенні продуктивних сил з прифронтових районів на схід країни. У спеціальному рішенні ВЦРПС визначалася особлива роль профспілок працівників промисловості, залізничного транспорту, медицини та громадського харчування в організації процесу перебазування промислового устаткування, майна колгоспів, МТС, радгоспів, установ, а також евакуації населення. Разом з уповноваженими Ради по евакуації представники профспілкових органів докладали всіх зусиль до того, щоб забезпечити своєчасну відправку ешелонів, налагодити харчування та медичне обслуговування евакуйованого населення, створити

¹ М. Горлач. Вірна опора партії комуністів. Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва, К., 1966, стор. 302.

належні побутові умови в евакопунктах, підтримати порядок і чистоту на вокзалах, привокзальних площах та платформах.

Велику роль відіграли профспілкові органи у створенні в радянському тилу воєнного господарства, яке швидко зростало. Щоб вирішити складні завдання, пов'язані з прийомом і розміщенням на нових місцях величезної кількості устаткування та евакуйованих із заходу численних трудових колективів, нарощуванням потужностей і поліпшенням якості продукції, необхідно було виділити виробничі площі, підготувати робітничі кадри, налагодити продовольче постачання і створити бодай мінімальні побутові умови для сотень тисяч людей. Безпосереднє здійснення цього комплексу організаційно-масових і соціально-побутових заходів покладалося на місцеві профоргани та низові профспілкові організації евакуйованих підприємств і установ.

Евакуація викликала зміни в структурі підпорядкування і координації низових і керівних профорганізацій. В радянському тилу роботу евакуйованих профспілкових організацій спрямовували місцеві та галузеві керівні профоргани. Незважаючи на труднощі, що виникали внаслідок реорганізації та розукрупнення багатьох виробничих колективів, а також через тривалі переїзди з місця на місце, діяльність профорганізацій перебазованих на схід підприємств не припинялася. Для прикладу можна назвати профспілкову організацію заводу ім. Комінтерну, значну частину якої становили виробничники, евакуйовані з Харкова в Нижній Тагіл. У 1942 р. членами профспілки на цьому підприємстві було більш як 70% колективу. Тут діяли 74 цехових та близько 1000 профгруп, у складі заводського комітету налічувалося 17 чол., а майже 4200 профспілкових активістів працювало у більш як 20 комісіях при заводі².

Під керівництвом Комуністичної партії профспілки очолили могутнє трудове піднесення робітничого класу, спрямовуючи його на невпинне зростання продуктивності праці, удосконалення організації виробництва. Коли в червні 1941 р. в країні розгорнулося соціалістичне змагання, основною метою якого був якнайшвидший розгром ворога, профспілки відіграли вирішальну роль у розвитку цього змагання, у залученні до нього як окремих виробничників (змагання за професіями, рух багатOVERSTATNIKIV, двоХСОТЕННИКІВ, двадцЯТНИКІВ), так і підприємств та галузей промисловості. Завдяки тому, що профспілкові органи постійно підтримували і пропагували творчу ініціативу трудящих, розвивали і вдосконалювали патріотичні форми праці, це змагання з травня наступного року набрало загальносоюзного характеру, охопивши кожную галузь народного господарства, кожний економічний район країни, мільйони робітників і службовців.

Головною метою Всесоюзного соціалістичного змагання 1942 р. було піднесення всіх галузей воєнного господарства Радянського Союзу. Партійні й профспілкові організації прагнули залучити до змагання якнайбільшу кількість виробничників, активізувати їх технічну думку, навчити працювати по-ударному, так, як цього вимагали умови воєнного часу, прискорити процес формування нових кадрів кваліфікованих робітників. Разом з наркоматами профспілки розробляли умови змагання та систему заохочення передовиків. Зокрема, для переможців були запроваджені перехідні Червоні прапори та встановлені грошові премії.

Під керівництвом партійних і профспілкових організацій трудящі боролися за скорочення термінів виконання фронтових замовлень, за

² ЦДАЖР УРСР, Ф. 2596, оп. 1, спр. 191, арк. 1—2, 5, 17.

економію палива, сировини та електроенергії. Вони брали підвищені зобов'язання на кожну зміну, змагалися за право називатися «кращим сталеваром», «кращим вибійником», «кращим фрезерувальником» тощо, були активними учасниками руху багатOVERSTATників і швидкісників, обслуговуючи по кілька верстатів та забезпечуючи високі темпи роботи. Багато виробників опанувало по дві, три, а то й більше професій. Досвідчені кадрові робітники здійснювали шефство над молоддю. Надзвичайно широкого розмаху набрав рух багатосотенників і тисячників та комсомольсько-молодіжних фронтових бригад. Вже наприкінці 1942 р. в 42 областях країни налічувалося 23 тис. таких бригад, у яких працювало більше 280 тис. молодих патріотів³. На кінець війни членами більш як 155 тис. комсомольсько-молодіжних фронтових бригад було понад 1 млн. чол.⁴

Невтомна діяльність профспілок у справі розвитку соціалістичного змагання сприяла тому, що до кінця 1943 р. в ньому брало участь близько 80% усіх робітників і службовців країни. Продуктивність праці на провідних підприємствах зросла на 40—50%, а виробіток на одного робітника в 1944 р. збільшився, порівняно з передвоєнним 1940 р., майже на 74%⁵. Подовження тривалості робочого часу та підвищення рівня продуктивності праці дало змогу компенсувати відсутність від 1,2 до 2 млн. чол., які пішли на фронт⁶.

В єдиному строю з робітничим класом, колгоспним селянством та інтелігенцією всіх народів Радянського Союзу героїчною працею примножували сили Батьківщини трудові колективи, евакуйовані з України. За ініціативою профспілкової організації Одеського верстатобудівного заводу ім. В. І. Леніна, перебазованого до Стерлітамака (Башкирська АРСР), у березні 1942 р. на підприємстві була створена фронтowa бригада. Вже наступного дня після її організаційного оформлення кожен з членів цього колективу виконав по 2—4 денних норми. Цій події було присвячено спеціальний номер заводської багатотиражки, а на подвір'ї, в їдальні, цехах і коридорах — вивішено плакати й фотографії тих, що відзначилися. Через два місяці на заводі працювало вже 15 фронтових бригад, які щоденно виконували норму в середньому на 225%. У серпні 1942 р. в усіх цехах, відділах та лабораторіях підприємства розгорнулося змагання за право одержати мандат на третю заводську конференцію двохсотенників, кількість яких дедалі зростала. Масовий рух за впровадження прогресивних методів праці сприяв тому, що лише за 2-й квартал завод зекономив 250 тис. крб. і серед підприємств своєї групи став переможцем у Всесоюзному соціалістичному змаганні з усіх показників⁷.

Великих успіхів у змаганні добився й Кіровський завод, який поповнився устаткуванням та виробниками, евакуйованими з України. У кожному цеху та відділі цього підприємства активно діяли профгрупи — всього їх тут було 150, — мобілізуючи колектив на виконання соціалістичних зобов'язань. Так, у цеху № 34, де всі члени профспілки були охоплені різними формами змагання, профорг Зубринська, подаючи приклад для інших, щоденно виконувала норму на 400%. Завком

³ Е. И. Солдатенко. Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне, М., 1954, стор. 122.

⁴ Советские профсоюзы в годы войны, М., 1970, стор. 84.

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6, М., 1965, стор. 115; Советские профсоюзы в годы войны, стор. 87.

⁶ А. М. Беликов. Советский тыл в годы Великой Отечественной войны, М., 1969, стор. 26.

⁷ «Красная Башкирия», 27 серпня 1942 р.

систематично проводив наради профгрупоргів та збори профактиву, присвячені розгортанню соціалістичного змагання. Завдяки наполегливій організаторській роботі кількість стахановців на заводі збільшилася протягом 1942 р. вдвоє, а сотенників — майже втричі, діяло 208 стахановських шкіл⁸.

Широко застосовувалися всі форми соціалістичного змагання на заводі ім. Комінтерну. В 1943 р. профспілковий актив підприємства залучив до участі в соцзмаганні 30 тис. робітників і службовців, причому близько 1 тис. виробничників були членами 187 комсомольсько-молодіжних бригад, 47 з яких носили звання «фронтових». Того ж року підприємство стало лідером у змаганні танкових заводів і утримувало Червоний прапор Державного Комітету Оборони. Випуск продукції, порівняно з попереднім, 1942 р., збільшився в 1,5 раза, а порівняно з 1941 р. — у 6 раз, продуктивність праці зросла на 30%, виробіток на одного робітника становив 108% до плану, звання кращого спеціаліста було присвоєно більш як 1200 спеціалістам. Завдяки великій політико-виховній роботі, яку проводила профспілкова організація, кількість передовиків на заводі невідмінно зростала. Якщо в 1942 р. стахановців було 9772, то в 1943 р. — 11 285, ударників, відповідно, — 4340 і 4573, багатосотенників — 3008 і 3054, багатоверстатників — 149 і 425⁹.

Чимало уваги приділяли профспілкові організації розвиткові серед робітників, інженерів і техніків масового раціоналізаторства та винахідництва. Це сприяло вдосконаленню виробничого процесу і технології, давало змогу перейти на потоковий метод виробництва, якнайефективніше використати внутрішні резерви, поліпшити організацію праці. Багато з того, що до війни здавалося нездійсненним, у ці тяжкі роки винахідники й раціоналізатори успішно втілювали в життя. Активно працювало на одеському заводі ім. Жовтневої революції бюро робітничого раціоналізаторства, створене з ініціативи профкому. Сюди входило більше 60 робітників та інженерів, пропозиції яких протягом короткого часу дали 186 тис. крб. економії¹⁰. У 1942 р. тиждень по збору рацпропозицій було оголошено на харківській трикотажній фабриці ім. Мікояна. Проведення цього заходу дало змогу зекономити 205 тис. крб.¹¹

У зв'язку із створенням злагодженого воєнного господарства, що швидко зростало, виникало чимало складних технологічних проблем. Велику роль у їх терміновому розв'язанні відіграли раціоналізатори та винахідники. На початку 1943 р. на заводі ім. Комінтерну погіршилась якість продукції. Щоб виправити становище, комітет профспілки вирішив оголосити спеціальний місячник, у проведенні якого взяло участь понад 15 тис. чол. Впровадження 700 раціоналізаторських пропозицій дало можливість вивільнити більше 300 чол., переглянути 601 норму, зекономити 5841 т палива, 159 тис. кВт/год електроенергії. Загальна сума економії за 1943 р. в цілому по заводу становила 8,2 млн. крб.¹² Про вирішальну роль профактиву підприємства у проведенні такого складного заходу, як громадський огляд організації праці і мобілізації резервів виробництва, свідчить той факт, що до участі в ньому

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 203, арк. 6, 54; спр. 198, арк. 5, 15—17.

⁹ Там же, спр. 333, арк. 49—52, 109.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України. Матеріали групи історії Великої Вітчизняної війни, № 167 (Партархів Алтайського крайкому КПРС), арк. 48—49.

¹¹ М. О. Антонян. Труженики тыла в Великой Отечественной войне, М., 1960, стор. 60.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 333, арк. 56, 58.

було залучено 271 цехову комісію та оглядову бригаду, загалом близько 1500 чол., зокрема 760 стахановців¹³.

Своїм безпосереднім завданням профспілкові організації вважали підготовку кадрів робітничого класу. На евакуйованих підприємствах діяли курси і школи, в яких робітники оволодівали багатьма спеціальностями. Чимало сил і зміння віддавали цій справі досвідчені майстри виробництва. Застосовуючи різноманітні форми і методи виробничо-технічного навчання, профспілкові організації влаштовували зустрічі ветеранів праці і робітників-новаторів з молодими виробничниками, популяризували передовий досвід роботи в багатотиражках і стіннінках, вшановували передовиків. Тільки протягом 1942 р. на заводі ім. Комінтерну, наприклад, здобули кваліфікацію 16,5 тис. робітників. Інструкторами виробничого навчання тут працювало близько 4 тис. досвідчених майстрів, які поєднували цю роботу з виконанням своїх основних службових обов'язків¹⁴. Того ж року на одеському заводі ім. Жовтневої революції, харківських фабриках ім. Мікояна та панчішній, а також на харківському хіміко-фармацевтичному заводі «Здоров'я трудящим» було навчено більш як 1600 чол.¹⁵

Одним з найважливіших аспектів діяльності профспілок було повсякденне піклування про побут трудівників. Профкоми і завкоми створювали з активістів спеціальні комісії, які контролювали роботу магазинів і їдалень, сприяли поліпшенню побутового обслуговування трудящих. Так, у серпні 1941 р. колектив заводу «Червона зірка», евакуйованого з Кіровограда на Урал, розпочав освоєння виробництва оборонної продукції, але справа ускладнювалася через відсутність ідальні, їжу для робітників доводилося доставляти за кілька кілометрів. Тому з ініціативи завкому в грудні 1941 р. робітники вирішили самі збудувати їдальню у вільний від роботи час. Профгрупорги, писав у своєму щоденнику голова завкому Р. Шапіро, провели з цього приводу бесіди. В один з вечорів на будівельний майданчик прийшли рахівники, слюсарі, бухгалтери, електромонтери, друкарки. Будівництво планувалося завершити за 3—4 тижні, але завдяки ентузіазму виробничників люди обідали в новій їдальні вже через 12 днів¹⁶.

В тяжких умовах воєнного часу профспілкові організації країни багато уваги приділяли створенню для трудящих додаткових резервів харчування. У березні 1942 р. Президія ВЦРПС прийняла рішення про розвиток колективного та індивідуального городництва¹⁷. Фабричні, заводські та місцеві комітети профспілок мобілізували всіх робітників і службовців на виконання цього рішення, вживали заходів до розвитку і зміцнення підсобних господарств на підприємствах. Велику роль у розвитку городництва відігравали городні комісії та ради городників, а також комітет сприяння індивідуальному та колективному городництву, який діяв при ВЦРПС з 1943 р.

Про успіхи профорганізацій евакуйованих підприємств у створенні додаткових ресурсів матеріально-побутового обслуговування робітників

¹³ Там же, спр. 352, арк. 3.

¹⁴ Там же, спр. 191, арк. 19.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України. Матеріали групи історії Великої Вітчизняної війни, № 42 (Партархів ЦК Компартії Киргизії), арк. 119; матеріали групи історії Великої Вітчизняної війни, № 167 (Партархів Алтайського крайкому КПРС), арк. 231—232; матеріали групи історії Великої Вітчизняної війни, № 20 (Партархів ЦК Компартії Казахстану), арк. 5—6; матеріали групи історії Великої Вітчизняної війни, № 43 (Партархів ЦК Компартії Киргизії), арк. 234.

¹⁶ Советские профсоюзы в годы войны, стор. 57.

¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 390.

і службовців свідчить хоча б такий приклад. Комітет профспілки евакуйованого з України заводу «Червоний Профінтерн» організував у 1942 р. підсобне господарство на земельній ділянці одного з сусідніх колгоспів. Навесні 35 га виділеної площі було засаджено картоплею, 12 га — засіяно зерновими, 3 га — кормовими культурами¹⁸.

Врожаї, одержані з підсобних заводських господарств були досить значними, що давало профспілковим комітетам змогу подавати постійну підтримку виробничникам і їх сім'ям. Наприклад, завод ім. Комінтерну виростив у 1942 р. 40 т зернових, 130 т картоплі, 240 т овочів, на підсобних угіддях було розведено 240 корів, 875 овець, багато птиці. Крім того, 3520 т різних культур робітники і службовці заводу зібрали з індивідуальних городів¹⁹. Подібних прикладів можна навести чимало. Все це давало змогу вивільнити для фронту значні продовольчі ресурси і водночас поліпшити постачання трудівників радянського тилу.

Відповідно до вимог воєнного часу Центральний Комітет партії зобов'язав профспілки посилити політичне і культурне виховання робітників і службовців²⁰. Саме тому культурно-масова робота серед трудящих постійно перебувала в полі зору профорганізацій тилу, зокрема тих із них, що діяли на евакуйованих підприємствах, МТС і установах. Обладнання робітничих клубів, бібліотек, кінотеатрів, влаштування лекторіїв, розвиток художньої самодіяльності тощо було на нових місцях найближчим після налагодження виробництва завданням комітетів профспілок. Особливо активно політико-виховна і культурно-масова робота здійснювалася на великих підприємствах. Так, в різних заходах, організованих у 1943 р. клубом Кіровського заводу, взяло участь 340 тис. чол., в тому числі 235 тис. подивилися кінофільми, 41,4 тис. відвідали концерти, 16 тис. — вечори відпочинку та ін.²¹ Успішно застосовуючи в роки Великої Вітчизняної війни випробувані в довоєнний період форми і методи роботи серед мас, профспілкові організації відіграли велику роль у створенні добре злагодженого воєнного господарства.

Відновлення діяльності профспілок, які під керівництвом Комуністичної партії повинні були посісти одне з провідних місць у мобілізації трудящих на відбудову зруйнованого ворогом народного господарства, стало важливою складовою частиною відродження господарського та політичного життя у містах і селах країни, визволених від фашистських загарбників. Згідно з постановою Секретаріату ВЦРПС «Про відродження профспілкових організацій у визволених від німецьких окупантів районах», прийнятою у червні 1943 р., профоргани здійснили ряд важливих заходів²². На місцях, насамперед там, де були розміщені евакуйовані підприємства, центральні й обласні комітети профспілок добирали кадри для роботи в апаратах керівних профспілкових органів і в складі бригад партійних та радянських працівників направляли їх на визволену територію республіки. Ці люди організовували реєстрацію та проводили загальні збори членів профспілок, розробляли першочергові заходи, спрямовані на відродження профспілкових комітетів і організацій. Для керівництва цим важливим процесом в

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 300, арк. 30.

¹⁹ Там же, спр. 191, арк. 34, 38.

²⁰ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 390.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 195, арк. 161.

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 413, арк. 20.

листопаді 1943 р. у щойно визволеній від фашистів Київ була направлена бригада ВЦРПС²³.

В ході нормалізації обстановки на визволеній території головне завдання керівних профорганів полягало у відновленні мережі профспілкових організацій та в різкому збільшенні профчленства. В цей час на окремих підприємствах і в установах існували зародки профорганізацій у вигляді оргбюро та завкомів, обраних шляхом прямого голосування членів колективу під керівництвом профорганізаторів, які прибули з тилкових районів. Однак на більшості фабрик і заводів їх не було. Одночасно з проведенням обліку членів профспілок поновлювався стаж тих із них, хто, з різних причин залишаючись на окупованій території, не запламував звання радянського громадянина, приймалися нові члени, обиралися комітети низових організацій, а також створювалися обкоми і центральні комітети спілок.

У минулому розгалужені великі профспілкові об'єднання переживали в перші роки після визволення чималі труднощі. В їх розпорядженні було обмаль матеріальних засобів, невивстачало кадрів, а кількість членів значно поступалася перед довоєнною. Так, профспілка робітників і службовців промислового будівництва Півдня, яка перед війною налічувала сотні тисяч членів, у січні 1944 р. об'єднувала всього 14,5 тис. чол. До того ж в 1944—1945 рр. членством у більшості профспілок було охоплено тільки 40—60% усіх працюючих²⁴. На кінець 1943 р. в 9 визволених областях республіки відновили діяльність лише 15 центральних, 3 республіканських і 56 обласних профспілкових комітетів²⁵.

Партійні організації докладали всіх зусиль до якнайшвидшого розгортання діяльності профспілок на визволеній території та залучення їх до активної участі у відбудові народного господарства. Спеціально це питання розглянув травневий (1944 р.) Пленум ЦК КП(б)У, який зобов'язав усі партійні органи «всебічно сприяти зміцненню профспілкових організацій, добиваючись, щоб кожний профорган став справжнім організатором соціалістичного змагання серед трудящих і забезпечив гласність у змаганні та наочний облік виробничих показників»²⁶.

В процесі грандіозних відбудовних робіт у республіці профспілки поступово виростали в могутні масові організації, які об'єднували найбільш свідому частину трудящих. Невпинне зростання профспілкових лав можна бачити на прикладі тієї ж спілки робітників і службовців промислового будівництва Півдня. Якщо на 1 січня 1944 р. в ній налічувалося лише 14,5 тис. членів, на 1 серпня того ж року — 51 тис., то на 1 квітня 1945 р. — близько 105 тис. чол.²⁷ Уже в середині 1944 р. в найбільших промислових центрах УРСР кількість профорганізацій і членів у них була значною. В Сталінській області діяли 3 центральних та 29 обласних профспілкових комітетів, 1800 низових організацій, членами профспілок було 200 тис. чол. В Одеській області працювали 33 обкоми, які об'єднували 70 тис. трудящих; у Дніпропетровській — 2 цент-

²³ А. Слущкий, В. Сидоренко. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября, М., 1961, стор. 166.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 414, арк. 5.

²⁵ О. М. Стадник. Діяльність профспілкових організацій на визволеній від німецько-фашистських загарбників території України. — «УІЖ», 1959, № 6, стор. 14.

²⁶ Резолюції Пленуму ЦК КП (б)У, Житомир, 1944, стор. 28.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 413, арк. 15; спр. 414, арк. 5.

ральних і 20 обласних комітетів (100 тис. членів профспілок); у Ворошиловградській — 23 обкоми (171 тис. членів)²⁸.

Всього у вересні 1944 р. на Україні працювало 22 центральних, 23 республіканських, 368 обласних та 15 тис. низових комітетів профспілок, які об'єднували 1069 тис. членів²⁹. Через рік мережа профорганів республіки значно розширилася — 19 центральних, 32 республіканських, 504 обласних та близько 30 тис. місцевих комітетів. Членів профспілок на Україні налічувалося майже 3 млн. чол., тобто 74,5% усіх робітників і службовців республіки. Більш як 80 обкомів профспілок було створено в західних областях УРСР³⁰.

Керівні профспілкові органи постійно дбали про розширення мережі та зміцнення місцевих профорганізацій і фабзавкомів, про поживлення внутріспілкової роботи і виховання бойового активу. За короткий строк відновила свою діяльність профспілка працівників чорної металургії Півдня, в профобслуговування якої в середині 1944 р. входив 31 завод, 24 установи, 13 навчальних закладів. Членами цієї профспілки було 109 тис. чол. (80% працюючих), а профактив налічував 23 тис. чол., з яких 3600 працювали в різних комісіях³¹. У вересні 1944 р. комітет профспілки Одеської залізниці об'єднував 283 місцевками, на обліку в яких перебувало не менше 30 тис. чол. (70% працюючих)³². По Центральному комітету спілки робітників і службовців МТС і земельних органів УРСР та Молдавської РСР на червень 1944 р. в 14 областях було відновлено 1072 профорганізації, де налічувалося 30 тис. членів профспілки (70% працюючих)³³.

Велику роботу в різних галузях народного господарства проводили центральні комітети профспілок працівників комунальних підприємств (42 тис. членів), державних установ (66,6 тис.), державної торгівлі (70 тис.), початкової і середньої школи (165 тис. членів) та ін.

В процесі відродження профорганізацій до складу місцевих та фабрично-заводських комітетів увійшло багато людей, які не мали досвіду профспілкової роботи. На Сталінській залізниці, наприклад, з 1100 профгрупоргів, 435 голів місцевкомів та 4 тис. інших профспілкових активістів 92% були обрані вперше³⁴. Тому підготовка активу стала для профспілок одним з головних завдань. Дедалі частіше використовувалася така форма навчання кадрів, як зльоти й конференції передовиків і активістів, учасники яких обмінювалися досвідом, накреслювали шляхи успішного виконання виробничих планів. У першому кварталі 1945 р. на 16 металургійних заводах Півдня відбулося 25 загальнозаводських зльотів, присвячених підсумкам соціалістичного змагання та профспілкового будівництва³⁵. Подібні заходи проводилися й на інших підприємствах.

Найпоширенішими формами навчання активу були інструктивні семінари, наради, профспілкові курси. Саме таким шляхом одержали необхідну підготовку тисячі профспілкових працівників і активістів, у

²⁸ Там же, оп. 18, спр. 412, арк. 17, 40; оп. 14, спр. 380. арк. 1, 17; спр. 1140, арк. 18, 86.

²⁹ Там же, оп. 14, спр. 408, арк. 3—7; спр. 413, арк. 20.

³⁰ О. М. Стадник. Назв. праця, стор. 16. На Україні було також 58 профспілок, центральні комітети яких знаходилися в Москві та Ленінграді (ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 409, арк. 7).

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1. оп. 18, спр. 415, арк. 69; спр. 416, арк. 59.

³² Там же, спр. 412, арк. 41.

³³ Там же, спр. 413, арк. 44 зв.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2357, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 416, арк. 71.

тому числі голів та секретарів обкомів, бухгалтерів, голів місцевих комітетів, членів комісій, громадських контролерів, страхделегатів.

Мобілізуючи мільйони робітників, інженерно-технічних працівників і службовців на відбудову народного господарства країни, профспілкові організації, як і в попередні періоди війни, постійно дбали про вдосконалення й розвиток усіх форм соціалістичного змагання. Успішно застосовуючи набутий у цій справі досвід, профспілки добивалися не лише виконання планових завдань, а й всемірного підвищення продуктивності праці, ритмічності, запровадження потокового методу, максимального використання резервів тощо. В 1944—1945 рр. з новою силою розгорілося змагання швидкісників, багатOVERSTATників, рух за оволодіння кількома професіями. Змагалися між собою цехи, підприємства, цілі промислові райони.

З метою дальшого розвитку соцзмагання та залучення до нього нових мас виробничників профспілки в завершальний період війни застосовували різноманітні форми заохочення переможців. Передових робітників нагороджували значком «Відмінник соціалістичного змагання», «Похвальними листами», грошовими преміями. Їхні прізвища заносилися на Дошки і в Книги пошани міст, районів, підприємств. Переможцям у змаганні за професіями, які протягом місяця добивалися високих виробничих показників, вручали «Перехідні мандати», а передовим підприємствам і цехам — перехідні Червоні прапори.

XII пленум ВЦРПС (березень 1944 р.) зобов'язав профспілкові організації поліпшувати керівництво змаганням, активно добиватися впровадження потокового методу виробництва, поживати роботу виробничих нарад, посилити увагу до відстаючих підприємств та окремих робітників³⁶.

Масовий розвиток соціалістичного змагання значно сприяв якнайшвидшому розгрому німецько-фашистських загарбників. До кінця 1945 р. в республіці змагалось 85% робітників і службовців. Із 109 тис. членів профспілки робітників чорної металургії у змаганні брало участь 72 тис.; з них 28 тис. були стахановцями, 19 тис. — ударниками³⁷.

Першість у Всесоюзному соціалістичному змаганні виборювали майже 105 тис. членів профспілки робітників і службовців промислового будівництва Півдня. Колективи 15 будов, які стали переможцями, були нагороджені Червоними прапорами ЦК ВКП(б) і ДКО³⁸.

В перших лавах гвардійців тилу йшли залізничники. 88% 43-тисячного колективу працівників Одеської залізниці брало участь у змаганні, 24 тис. чол. були стахановцями та ударниками. Під керівництвом залізничного комітету профспілки діяли 253 стахановські школи, в яких навчалися 1777 чол. У змаганні за професіями на залізниці взяли участь робітники 41 спеціальності. Застосування прогресивних методів праці дало колективу змогу в липні—серпні 1944 р. швидкісними методами сформувати 1800 та здійснити обробку 703 поїздів, зекономити 720 поїздогодин і 450 вагонів, провести 809 великовагових составів, за рахунок чого було перевезено понад норму 243 тис. т вантажів³⁹. У червні 1944 р. залізниця була нагороджена Червоним прапором ДКО. На Північно-Донецькій та Південно-Донецькій залізницях змагалось 87% усіх робітників і службовців, з них 47% були стахановцями, 26% — ударниками⁴⁰.

³⁶ «Профессиональные союзы», 1952. № 1, стор. 39.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 415, арк. 69.

³⁸ Там же, спр. 414, арк. 5.

³⁹ Там же, спр. 412, арк. 41—42.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2357, оп. 1, спр. 2, арк. 21.

У кожній галузі промисловості, на кожному підприємстві передовики виробництва перевиконували норми, давали продукцію відмінної якості. Профорганізація одеського заводу ім. Січневого повстання виступила ініціатором укладення 445 індивідуальних, 9 цехових і 24 бригадних соцдоговорів, створила 9 фронтових бригад. В результаті цієї великої організаторської роботи виробнича програма була перевищена. Якщо в травні 1944 р. товарний випуск продукції становив 79 тис. крб., то в серпні того ж року — 217 тис. крб.⁴¹

В період відбудови промисловості в центрі уваги профспілкових організацій постійно перебували питання технічного прогресу, вдосконалення технології виробництва, раціоналізаторства та винахідництва, поліпшення організації праці. Так, завком дніпропетровського заводу ім. Петровського, прагнучи виявити додаткові резерви, провів громадський огляд рацпропозицій. З 15 лютого до 5 березня 1945 р. від робітників, інженерно-технічних працівників і службовців надійшло більше 700 пропозицій, впровадження яких дало змогу вивільнити на заводі 572 чол. для використання їх на інших роботах⁴². Загалом же на 27 підприємствах чорної металургії Півдня в першому кварталі 1945 р. реалізовано понад 3,5 тис. рацпропозицій. Лише 340 з них дали 7 млн. крб. річної економії. Винахідникам та раціоналізаторам було виплачено 170 тис. крб. преміальних⁴³.

Активно залучалися до участі в економічному житті країни жінки. Профспілкові організації постійно дбали про їх працевлаштування, організації виробничого навчання, розширення мережі дитячих закладів. Завдяки цьому на багатьох ділянках відбудовних робіт радянські жінки показували зразки самовідданої праці, творчої ініціативи, трудового ентузіазму. Із загальної кількості робітників-експлуатаційників, що працювали на Донбасі, 43% становили жінки. На відбудові Нікопольського південнотрубного заводу було зайнято близько 1200 жінок, об'єднаних у 10 спеціальних бригад. Вжиті завкомом заходи дали їм змогу швидко оволодіти спеціальностями слюсарів, фрезерувальниць, електрозварювальниць⁴⁴.

Всесоюзне соціалістичне змагання стало могутньою підмогою у небувалому піднесенні трудової активності мас. Воно дало змогу добитися значних успіхів у відбудові народного господарства, в нарощуванні виробничих потужностей, у випуску продукції, необхідної для фронту і тилу.

Як і раніше, профспілки вживали всіх заходів до задоволення першочергових потреб населення. Діючи під керівництвом партійних і радянських організацій, вони тримали під неослабним контролем сферу постачання трудящих. Ці питання розглядав, зокрема, XII пленум ВЦРПС. На профспілкових зборах колективи підприємств і установ обрали десятки тисяч громадських контролерів, які постійно тримали в полі зору роботу їдалень, підсобних господарств, торговельних баз, магазинів тощо. Профорганізації сприяли розвитку на визволеній території колективного та індивідуального городництва, яке істотно доповнювало державне постачання міського населення. 1945 р. в Українській РСР городництвом займалися 2,5 млн. сімей робітників і службовців⁴⁵.

На кінець Великої Вітчизняної війни керівні профспілкові органи багато зробили для відновлення діяльності низових організацій, залу-

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 412, арк. 43.

⁴² Там же, арк. 11.

⁴³ Там же, спр. 415, арк. 74 зв.

⁴⁴ Там же, оп. 13, спр. 558, арк. 197; спр. 686, арк. 23

⁴⁵ Там же, оп. 145, спр. 432, арк. 2.

чення в члени профспілок широких мас трудящих, виховання боездатного профактиву, розвитку трудової ініціативи робітників і службовців

Та не обійшлося й без недоліків. Не скрізь своєчасно створювалися низові профорганізації, окремі з них були нечисленними й не мали достатньої матеріально-фінансової бази⁴⁶. У зв'язку з цим Президія ВЦРПС прийняла постанову «Про поліпшення роботи і подання допомоги профспілковим організаціям визволених від окупації районів Української РСР» (серпень 1944 р.)⁴⁷. Наприкінці 1944 — у першій половині 1945 р. були проведені вибори керівних профорганів. Збори профспілкового активу, що пройшли в Києві, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Сталіно, Запоріжжі, Дніпропетровську та інших містах, розробили заходи, спрямовані на поліпшення оргмасової роботи в профспілкових організаціях.

Життя вимагало термінової реорганізації структури профспілок УРСР, зокрема ліквідації їх надмірної роздробленості та територіальної розкиданості. У березні 1945 р. ЦК КП(б)У поставив перед ЦК ВКП(б) питання про створення Української республіканської ради профспілок, яка б об'єднала і організаційно зміцнила всі профспілки республіки⁴⁸. До остаточного його вирішення функції міжспілкового органу на Україні виконувала група уповноваженого ВЦРПС.

Свого часу В. І. Ленін назвав профспілки «передавальним механізмом від компартії до мас». Від того, як вони побудовані, як працюють, вказував Володимир Ілліч, залежить доля соціалістичного будівництва⁴⁹. Заходи Комуністичної партії щодо перебудови, збереження і наступного відновлення профспілкових організацій у визволених від ворога районах дали їй змогу залучити до активної виробничої та громадсько-політичної діяльності мільйони радянських людей, що сприяло глибокому усвідомленню ними своєї вирішальної ролі та відповідальності за долю Радянської країни.

⁴⁶ Лише 4 з 23 республіканських комітетів (на вересень 1944 р.) об'єднували по 10 тис. членів профспілок. Чисельність інших була значно меншою (ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 409, арк. 9).

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2481, оп. 1, спр. 1, арк. 44.

⁴⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 409, арк. 11.

⁴⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 333.

ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО ТИЛУ В ПРОВЕДЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941—1944 рр.)

Велика Вітчизняна війна була не лише збройною боротьбою Радянського Союзу проти гітлерівської Німеччини, але й жорстоким протистоянням між двома протилежними ідеологіями — соціалістичною і фашистською.

Ідеологічна робота партії на окупованій території України висвітлена в таких фундаментальних працях, як «История Коммунистической партии Советского Союза» (т. 5, кн. I), шеститомна «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», тритомна «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», а також в іншій історико-партійній літературі¹.

Проте ця проблема висвітлена ще недостатньо і потребує дальшого дослідження.

Перебування в тилу ворога мільйонів радянських людей вимагало від партійних і радянських органів знаходити шляхи і засоби для проведення серед цієї частини населення СРСР активної й цілеспрямованої політичної роботи. У зв'язку з цим Комуністична партія накреслила ряд заходів щодо ведення ідейно-політичної роботи серед мас, визначила місце в ній партійних, комсомольських, військових та інших організацій радянського тилу, а також комуністів і комсомольців — підпільників і партизанів.

З перших тижнів війни партія розпочала агітаційно-пропагандистську роботу серед населення окупованих районів, у тому числі й Української РСР. Її проведенням займалися Головне політичне управління Червоної Армії (ГоловПУРСЧА), Центральний Комітет КП(б)У, обкоми партії, ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, Центральний і Український штаби партизанського руху.

¹ Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, М., 1974; І. Л. Дем'яничук. Зброєю слова, К., 1966.; В. Клоков, І. Кулик, І. Слинко. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957; М. В. Коваль. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970; В. Ф. Надимьянов. Идейно-политическая работа подпольных партийных организаций и партизанских формирований среди населения западных областей УССР в годы Великой Отечественной войны, Дрогобыч, 1966; Н. Г. Паламарчук. Партийно-политическая работа в партизанских формированиях Украины в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 — октябрь 1944), Харьков, 1967; И. Н. Слободянюк. Славные страницы истории. Печать подполья и партизан в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1962; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956; Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, М., 1963; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. I, К., 1973; А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1944), М., 1971; М. Д. Ющенко. Агитационно-массовая работа коммунистов Украины в оккупированных районах в начальный период Великой Отечественной войны. — Сборник статей по вопросам истории КПСС, М., 1958; й о-го ж. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962; та ін.

Відповідно до директиви ГоловПУРСЧА «Про роботу серед населення окупованих областей і партійно-політичне керівництво партизанським рухом» (серпень 1941 р.) при політичних управліннях фронтів були створені відділи партійно-політичної роботи, а в політвідділах армій — відповідні відділення. Вони видавали і поширювали серед населення і партизанів окупованих районів листівки, бюлетені «Вести с Советской Родины», звернення та інші друковані видання².

Політоргани Червоної Армії разом з Центральним Комітетом КП(б)У та комсомольськими органами розгорнули роботу по доставці на окуповану територію України центральних газет «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Красная звезда», а також республіканських газет і журналів. Це відіграло значну роль в інформуванні населення про становище на фронтах і в радянському тилу.

Враховуючи необхідність більш глибокого висвітлення життя і боротьби радянських людей у ворожому тилу, 30 липня 1941 р. згідно з наказом Народного Комісара Оборони СРСР при політичних управліннях фронтів почали видавати газети для населення окупованих радянських областей. Політичні управління фронтів видавали газети: Західного — «За Советскую Белоруссию», Північно-Західного — «За Советскую Латвию» і «Советскую Литву»³. З 31 липня 1941 р. політуправління Південно-Західного фронту при активній участі ЦК КП(б)У приступило до видання газети «За Радянську Україну», відповідальним редактором якої було затверджено українського поета Миколу Бажана. Активну участь в її роботі брали О. Корнійчук, А. Малишко, В. Василевська та ін. Газета виходила двічі на тиждень тиражем 100 тис. примірників. З липня 1941 р. по травень 1942 р. серед населення окупованих районів України було розповсюджено більше 15 млн. примірників газети, а з травня по серпень 1942 р. випущено 24 номери тиражем 2 млн. примірників. Загалом за роки війни було випущено 141 номер газети тиражем близько 23 млн. примірників⁴.

З вересня 1942 р. згідно з наказом Головного політичного управління Червоної Армії і рішенням Ради військово-політичної пропаганди всі газети були передані відповідним Центральним Комітетам компартій союзних республік і обласним комітетам партії, а газету «За Радянську Україну» почав видавати ЦК КП(б)У. Остання користувалася великим авторитетом серед населення окупованих областей України. Під безпосереднім впливом її матеріалів радянські патріоти створювали підпільні організації, партизанські загони і групи. Білогорські підпільники писали: «Матеріали газети вселили в нас віру в святу справу Країни Рад, і ми вирішили зробити все можливе, щоб допомогти Батьківщині, яка опинилася в небезпеці»⁵.

Враховуючи великий вплив радянських газет, окупаційні власті, неодноразово зверталися до місцевого населення із закликами не вірити їх повідомленням, зокрема, газети «За Радянську Україну», переслідували її розповсюджувачів і читачів⁶.

Важливим засобом політичного впливу партії на населення окупованих районів були листівки та інші друковані матеріали. Про це свід-

² Архів Міністерства оборони СРСР (далі - Архів МО СРСР), ф. 208, оп. 2526, спр. 64, арк. 48.

³ А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1944 гг.), М., 1971, стор. 122, 171—172.

⁴ ЦА ПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 235, арк. 22; спр. 818, арк. 1; Архів МО СРСР, ф. 229, оп. 213, спр. 13, арк. 529; оп. 242, спр. 1, арк. 278, 309; І. Бажан. Слово правды, слово надежды.— «Правда», 4 травня 1942 р.

⁵ Партизанские были, М., 1965, стор. 268.

⁶ Архів МО СРСР, ф. 229, оп. 242, спр. 1, арк. 310—311.

чать, наприклад, дані про поширення і видання листівок політуправлінням Південно-Західного фронту. Тільки з 8 серпня по 11 жовтня 1941 р. воно випустило для населення і партизанів 27 листівок різного змісту тиражем 4 580 тис. примірників. За чотири місяці 1942 р. на окупованій території України було поширено 16 428 860 листівок⁷.

Через листівки ЦК КП(б)У політуправління фронтів інформували населення про міжнародне становище, події на фронтах і героїчну працю радянських людей у тилу, викривали «новий порядок» окупаційних властей, закликали народ підніматися на збройну боротьбу проти загартників.

Для ознайомлення з життям населення окупованих районів, встановлення зв'язків з партійним підпіллям, партизанами, подання їм допомоги в проведенні агітаційно-масової роботи, а також доставки листівок та іншої літератури політуправління фронтів направляли в тил ворога політходаків, зв'язкових, розвідників. Лише з січня по серпень 1942 р. 4-й відділ політуправління Південно-Західного фронту направив для політичної роботи на окупованій території 160 чол.⁸

Заходи, вжиті Головним політичним управлінням Червоної Армії й політичними управліннями фронтів щодо видання листівок, бюлетенів «Вести с Советской Родины», відіграли позитивну роль у розгортанні політичної роботи серед населення на окупованій ворогом території, мобілізації його на боротьбу з фашистськими окупантами.

У вересні 1942 р. питання про роботу серед населення окупованих районів СРСР обговорювалося на засіданні Ради військово-політичної пропаганди Головного політичного управління Червоної Армії. «Вся політична робота серед населення окупованих районів,— вказувалося в постанові,— повинна забезпечити повсюдний і швидкий розвиток всенародної партизанської боротьби проти фашистських окупантів, перетворення партизанського руху у всенародний рух»⁹.

Рекомендації, вироблені Радою військово-політичної пропаганди, були схвалені ЦК ВКП(б). Для поліпшення керівництва політичною роботою в тилу ворога у вересні 1942 р. при ЦШПР було створено політичне управління, а згодом воно реорганізоване в Політичний відділ. Відповідальність за видання агітаційно-пропагандистських матеріалів, забезпечення ними населення і партизанів покладалася на партійні органи. Політичний відділ ЦШПР, республіканські й обласні штаби.

Працюючи в тісному контакті з партійними і комсомольськими органами республік і областей, Політичний відділ більш оперативно забезпечував населення і партизанів агітаційно-пропагандистською літературою, допомагав партизанським загонам і підпільним організаціям організовувати видання газет, листівок та інших друкованих матеріалів, забезпечував їх друкарнями, папером, кадрами, засилав у партизанські загопи спеціальні матриці з лозунгами, радіоприймачі тощо. З 1 листопада 1942 р. до 10 березня 1943 р. Політичний відділ ЦШПР направив і поширив на окупованій території понад 6 млн. примірників листівок і брошур. З грудня 1942 р. до середини березня 1943 р. у тил ворога було відправлено більше 80 портативних друкарень, у тому числі на Україну — понад 20, більш як 30 т паперу, 120 кліше для газет та інші матеріали¹⁰.

⁷ Там же, арк. 137; Л. И. Бычков. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. (Краткий очерк), М., 1965, стор. 86.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 229, оп. 242, спр. 1, арк. 277.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 147, арк. 34.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 788, арк. 18, 29; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 456.

З другої половини 1942 р. і особливо в 1943 р. партизанські загони і населення окупованих районів України стали регулярно одержувати центральні газети і журнали. Так, лише за першу половину 1943 р. ЦК КП(б)У переправив у тил ворога близько 900 тис. примірників центральних газет і журналів, а з 1 травня щоденно відправляв у партизанські загони України 2 тис. примірників газет «Правда», 500 — «Известия». Сюди надсилалися також журнали «Большевик», «Партийное строительство», «Октябрь», «Знамя», «Спутник агитатора», «Блокнот агитатора», «Огонек»¹¹.

Велику і різноманітну роботу по забезпеченню населення і партизанів окупованих областей Української РСР агітаційно-пропагандистськими матеріалами проводив під керівництвом ЦК ВКП(б) Центральний Комітет КП(б)У. З початку війни і до кінця листопада 1942 р. ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, а також політуправління Південно-Західного і Південного фронтів доставили на окуповану територію України близько 25,5 млн. примірників газет. Тільки 1942 р. було поширено 222 млн. примірників листівок, газет і брошур¹².

У листопаді 1942 р. при відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У з метою дальшого розгортання політичної роботи була створена спеціальна група по розповсюдженню листівок. Її члени доставляли літературу на аеродроми, самі вилітали на окуповану територію. З 15 листопада 1942 р. по 25 березня 1943 р. відділ пропаганди й агітації Центрального Комітету КП(б)У видав і розповсюдив 73 назви листівок тиражем 6,2 млн. примірників¹³.

Листівки за своїм змістом були розраховані на різні верстви населення, закликали його розгортати боротьбу з фашистськими загарбниками, розповідали про її форми і методи. Назви деяких листівок дають змогу мати певне уявлення про їх зміст: «Роздувати полум'я всенародного партизанського руху» (грудень 1942 р.), «У бій на ворога, народні месники» (передова «Правды», 10 березня 1943 р.), «До вчителів України» (листопад 1942 р.), «Хто поїде в Німеччину — той загине» (квітень 1943 р.), «Новий наступ фашистів провалився» (липень 1943 р.), «У кого є сили — беріться за зброю» (липень 1944 р.) та ін.

ЦК КП(б)У приділяв багато уваги виданню газет і журналів. У роки війни, крім газети «За Радянську Україну», виходили республіканські газети «Комуніст» (пізніше — «Радянська Україна») і «Советская Украина» (пізніше — «Правда Украины»), разовий тираж яких складав 30—50 тис. примірників, а також газета «Соціалістична Харківщина», яка видавалася тиражем 15 тис. примірників. З 15 листопада 1942 р. по 25 березня 1943 р. було видано і розповсюджено серед населення окупованих районів близько 2 млн. примірників українських газет¹⁴.

У роки Великої Вітчизняної війни в радянському тилу виходили щотижнева газета «Література і мистецтво», журнали «Українська література» (Уфа), «Україна» (Москва). З квітня по червень 1943 р., наприклад, було розповсюджено серед населення і партизанів України 95 тис. примірників журналів, 247 250 брошур і книжок, 21 тис. плакатів

¹¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг., т. стор. 455; А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1944), стор. 170.

¹² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I, К., 1967, стор. 496.

¹³ ЦА ІІП при ЦК Компартії України, ф. I, оп. 16, спр. 848, арк. 1, 14.

¹⁴ Там же.

тів, а з квітня по жовтень того ж року близько 100 тис. примірників журналу «Перець»¹⁵.

Значну допомогу партійним організаціям у проведенні політичної роботи серед населення, особливо молоді, на окупованій території подавали ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ. Так, з початку війни до листопада 1942 р. ЦК ЛКСМУ видав для молоді 29 назв листівок тиражем 3120 тис. примірників. З перших днів і до кінця 1943 р. ЦК ВЛКСМ відправив через ЦК КП(б) України 30 назв листівок російською і українською мовами тиражем 1,7 млн. примірників¹⁶.

З 1942 р. ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, крім листівок, налагодили видання спеціальних випусків газет, літератури з методики ведення партизанської війни, брошур, журналів. У січні — серпні 1942 р. ЦК ЛКСМУ направив у тил ворога для молоді 5 спеціальних випусків газети «Комуніст» тиражем 35 тис. примірників. Всього за період війни ЦК комсомолу України відправив у тил ворога 2 млн. примірників газет, 437 тис. журналів, 37 тис. різних плакатів і лозунгів, 110 назв листівок тиражем 16,5 млн. примірників. 1943 р. ЦК ВЛКСМ видав для партизанів брошури: «Супутник партизана», «Мінно-підривна справа», пам'ятки «Знищуй штаби фашистів», «Фашистські поїзди під укіс» та ін.

Центральні комсомольські органи відправляли в партизанські загони України серію «Бібліотечка молодого партизана», укомплектовували бібліотечки для партизанських загонів, в які входило 88 назв книг, серед них — О. Ярославського «Біографія В. І. Леніна», М. Михайлова «Комсомольці в тилу ворога», М. Зим'яніна «Молодь Білорусії бореться» та ін.¹⁷

Однією з форм зв'язку радянського тилу з населенням і партизанами окупованих районів України була пересилка листів, подарунків від трудівників радянського тилу. Листи партизанам надсилали рідні і друзі, трудящі, молодь Москви, Ярославля, Тули, Свердловська, Челябінська та інших міст країни. Тільки з березня по липень 1943 р. з радянського тилу в партизанські загони України було доставлено понад 20 тис. листів¹⁸. У багатьох з них розповідалося про героїчну працю трудящих радянського тилу, радянські люди закликали народних месників ще сильніше завдавати ударів по ворогові. Повідомлення, які черпали партизани з листів, широко використовувалися ними при проведенні агітаційно-масової роботи серед населення.

Проводячи велику роботу по виданню агітаційно-пропагандистської літератури в радянському тилу, Комуністична партія дбала про те, щоб радянська преса та інші видання стали надбанням підпільних партійних і комсомольських організацій, партизанських загонів, населення окупованої території. У перші місяці війни і аж до початку 1942 р. газети і листівки направлялися переважно бомбардувальною авіацією дальньої дії (АДД), використовувалися літаки Цивільного повітряного флоту (ЦПФ), які спеціально направлялися з агітаційною літературою в тил ворога. 1941 р. при допомозі авіації ЦПФ за лінію фронту було відправлено 393 т листівок¹⁹.

¹⁵ Там же, спр. 235, арк. 35; спр. 851, арк. 52; Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 264.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 848, арк. 14; спр. 986, арк. 26.

¹⁷ ЦА ВЛКСМ, спр. 72, п. 1, арк. 27; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9 в, спр. 21, арк. 107; оп. 16, спр. 851, арк. 272—274; ф. 7, оп. 2, спр. 13, арк. 14; Л. Гладка. Комсомол України — бойовий загін ВЛКСМ, К., 1954, стор. 22—23.

¹⁸ В. Клоков, І. Кулик, І. Слинко. Назв. праця, стор. 162.

¹⁹ «Правдист», 5 травня 1943 р.; Рискуя жизнью, М., 1959, стор. 22; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 6, М., 1965, стор. 279

Слід відзначити, що на початку війни радянська авіація лише освоювала і удосконалювала організацію, методи виконання завдань в інтересах партизанського руху. Авіаторам доводилось долати на своєму шляху великі перешкоди, вилітати на значну віддаль від радянських аеродромів, пролітати над окупованою територією тощо. На початку війни ще було мало розвіданих баз на окупованій території для закидання агітаційно-пропагандистських матеріалів. Весною 1942 р. налагодився постійний зв'язок з партизанами і підпільними партійними організаціями. Доставка бойових вантажів, газет, листівок авіацією проводилася безпосередньо в партизанські загони (спочатку без посадки, згодом з посадкою). Як правило, літаки прилітали до партизанів вночі, закидали вантажі в місцях дислокування загонів або приземлялися на партизанському аеродромі і тієї ж ночі поверталися на свою базу.

Налагодження прямого авіаційного зв'язку з окремими партизанськими формуваннями дало змогу значно збільшити направлення літератури, яка засилалася в тил ворога. Після створення ЦШПР, Політичного відділу і територіальних штабів партизанського руху розширилася мережа авіабаз. Центральний і республіканські штаби партизанського руху одержали в своє розпорядження спеціальні авіаційні частини для вильотів у тил ворога. У жовтні 1942 р. згідно з наказом ЦШПР пілоти прославленого 101 авіаційного полку В. С. Гризодубової були закріплені за окремими партизанськими загонами і з'єднаннями України. Наприклад, екіпаж М. І. Слепова — за з'єднанням С. А. Ковпака, С. Васильченко — за з'єднанням О. Ф. Федорова²⁰.

Щоб краще використати можливості авіації, влітку 1942 р. партизани споруджували в тилу ворога на визволених від фашистських окупантів територіях аеродроми і майданчики для приймання літаків. Для забезпечення українських партизанів матеріально-технічними засобами і періодичною літературою важливу роль відіграли аеродроми Салтанівка — Борки і Смеліж (Суземський район Орловської області). Радянські пілоти робили багато рейсів у Брянські ліси, доставляючи партизанам зброю, медикаменти, періодичну літературу. В березні 1943 р. у лісовій частині партизанського краю в районі Дубницьких хуторів Поліської області був споруджений аеродром партизанами з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. З травня цей аеродром УШПР затвердив як базовий. Через нього бойові вантажі і література поступали з'єднанням О. М. Сабурова, С. А. Ковпака, В. А. Бегми, О. Ф. Федорова, С. Ф. Маликова, Я. І. Мельника, І. І. Шитова, А. З. Одухи, І. Є. Скубка та ін. На аеродром прибували й літаки управління розвідки Червоної Армії. З 1 березня по 26 червня 1943 р. (не рахуючи літаків розвідувального управління Червоної Армії) аеродром прийняв 65 літаків з посадкою, а 64 літаки скинули вантажі над аеродромом²¹.

Таким чином, завдяки великій роботі Комуністичної партії протягом усього періоду окупації Української РСР населення і партизани одержували агітаційно-пропагандистську літературу, відчували себе невід'ємною частиною радянського народу. З липня 1941 р. по серпень 1944 р. на Україну було перекинуто з радянського тилу понад 700 тис. брошур, журналів, 29 млн. газет, 564 назви листівок тиражем більш як 328 млн. примірників. Всього за роки Великої Вітчизняної війни було видано і закинуто з літаків для населення і партизанів України близько 400 млн. листівок, газет і брошур²².

²⁰ А. И. Верховзин. Самолеты летят к партизанам, М., 1966, стор. 61.

²¹ Советские партизаны, М., 1963, стор. 240—241; З. А. Богатырь. Борьба в тылу врага, М., 1969, стор. 282, 288.

²² XVI съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Материалы съезда, К., 1949, стор. 14; М. В. Коваль. Назв. праця, стор. 94.

Періодична преса та інша література, доставлена з радянського тилу, була одним із важливих засобів ідейно-політичного впливу Комуністичної партії на маси, зв'язку партії з населенням окупованої території, могутньою зброєю партії в мобілізації мас на боротьбу з окупантами. На це вказували учасники підпільної і партизанської боротьби на Україні. Так, двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак писав: «Разом з гарматами і снарядами прибули на наш аеродром і пачки з літературою та листівками. Для виконання нашого завдання ця зброя була не менш необхідна, ніж гармати...»²³. Командир з'єднання партизанських загонів О. М. Сабуров відзначав, що «...газети, журнали, книги для нас у той час були найдорогоціннішим вантажем із всього того, що доставляли нам літаки»²⁴. Двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров так оцінював роль ленінської «Правди» у ворожому тилу: «Кожна шашка вибухівки — могила для гітлерівців, кожен номер більшовицької «Правди» — артилерійська канонада в тилу ворога»²⁵.

Газети, листівки та інша пропагандистська література, яка доставлялася населенню і партизанам з радянського тилу, були разючою зброєю підпільних партійних і комсомольських організацій, партизанів у проведенні політичної роботи серед населення окупованих районів, відіграли велику роль у мобілізації населення на розгортання всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

²³ «Правда», 5 травня 1965 р.

²⁴ А. Н. Сабуров. Силы нечислимые, М., 1967, стор. 130.

²⁵ А. Федоров. Родное ленинское слово. Партизанские были, М., 1965, стор. 64.

ДІЯЛЬНІСТЬ В. І. ЛЕНІНА ТА РАДИ РОБІТНИЧОЇ І СЕЛЯНСЬКОЇ ОБОРОНИ В СПРАВІ ПОДОЛАННЯ ПАЛИВНОЇ КРИЗИ В КРАЇНІ (1918—1920 рр.)

У розпалі громадянської війни 30 листопада 1918 р. постановою ВЦВК та Раднаркому РРФСР була створена Рада робітничої і селянської оборони на чолі з В. І. Леніним. Цьому надзвичайному органу надавалися найвищі повноваження Радянської влади по мобілізації сил і засобів для розгрому ворога. Поряд з будівництвом Червоної Армії, керівництвом воєнної промисловістю, транспортом, забезпеченням провідних галузей народного господарства робочою силою Рада оборони приділяла велику увагу подоланню паливної кризи в країні.

В радянській історіографії деякою мірою відбилася діяльність Ради робітничої і селянської оборони в цей період¹. В монографічних дослідженнях, зокрема, висвітлені питання створення воєнної економіки, організація матеріально-технічного забезпечення провідних галузей народного господарства всім необхідним для зміцнення тилу Радянської республіки². На жаль, багато важливих проблем виявилися недостатньо висвітленими. Це стосується і теми, яка розглядається у пропонованій статті. Автор, ставлячи на меті деякою мірою ліквідувати цю прогалину в історичній літературі, розкриває маловідомі сторони діяльності Ради робітничої і селянської оборони, а саме її роль в ліквідації паливної кризи у країні в названий період.

Розв'язання паливної проблеми було важливим державним завданням, що стояло перед Радянською республікою протягом усього 1919 р. Перша світова війна негативно відбилася на видобутку вугілля, нафти та інших видів палива. Під час громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції основні паливні райони тривалий час виявились окупованими ворогом, в тому числі Донбас і Кузбас, Грозний і Баку. Єдиним джерелом для задоволення потреб народного господарства в паливі лишалися дрова, але і їх не вистачало. Уже в 1918 р. витрати палива скоротилися проти 1916 р. майже вдвоє. Якщо до війни загальна кількість палива, яке витрачалось в царській Росії на всі потреби (крім опалювання квартир), дорівнювала в переведенні на дрова за тепло-

¹ Н. И. Акимов и Н. Г. Власова. В. И. Ленин — Председатель Совета рабочих и крестьянской обороны.— «Вопросы истории», 1951, № 1; Э. Б. Генкина. О докладах В. И. Ленина в Совнарком, Совете обороны и Совете труда и обороны (1917—1920 гг.).— «История СССР», 1973, № 4; В. Дурденевский. Совет труда и обороны.— «Вопросы советского хозяйства и управления», 1924, № 6—7; Ю. С. Кукушкин. Совет обороны, М., 1968; К. Остроухова, Н. Суровцева. Совет рабоче-крестьянской обороны.— «Исторический журнал», 1943, № 10.

² Д. А. Баевский. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны, М., 1957; И. А. Гладков. Ленин о задачах фронта и тыла в годы гражданской войны, М., 1943; його ж. Вопросы планирования советского хозяйства. 1918—1920 гг., М., 1951; його ж. Очерки советской экономики в 1917—1920 гг., М., 1956; його ж. Ленин — организатор социалистической экономики в 1917—1920 гг., М., 1960; Ю. И. Кораблев. Ленин и проблемы советского тыла (1918—1920 гг.).— «Военно-исторический журнал», 1973, № 4; В. И. Ленин и тыл Советских Вооруженных Сил, М., 1970; та ін.

вим коефіцієнтом майже 40 млн. куб. сажнів³, то з 1 липня 1918 по 1 липня 1919 р. було заготовлено лише трохи більше 4 млн. куб. сажнів. У країні настала паливна криза, яка на кінець року загострилася до краю.

Відсутність палива відповідним чином позначилася на всій економіці. Порушився нормальний ритм роботи промисловості і транспорту, постачання міст і промислових центрів продовольством і сировиною, виникла реальна загроза зниження обороноздатності республіки. Через нестачу палива змушені були скорочувати обсяг виробництва заводи оборонного значення. Робітники Муромського чавуноливарного заводу в листі до В. І. Леніна у березні 1919 р. писали: «Недоодержання в найближчі дні коксу і дров повинно потягти за собою зупинку заводу, а може і його закриття»⁴. У зв'язку з відсутністю палива на Нижньотагільському заводі був зупинений цех⁵. З кінця жовтня 1918 р. перестали одержувати нафту, мазут Тульський збройовий і патронний заводи, в результаті чого частина майстерень цих підприємств припинила свою роботу⁶. Для групи оборонних заводів на період з 1 грудня 1918 по 1 травня 1919 р. потрібно було 800 тис. пудів нафти, а головний нафтовий комітет на цей період міг виділити лише 70 тис.⁷ Паливні запаси на залізниці тепер могли задовольнити тільки три-чотириденну потребу, замість нормальної три-чотиримісячної. Багато ділянок залізниць не працювало.

Серйозних труднощів зазнавали також міста і населені пункти. Особливо гостро стояло питання із забезпеченням паливом Москви. Його надходження з кожним днем катастрофічно падало. В січні 1919 р. столиця отримала 493 вагони вугілля⁸ і 14 779 вагонів дров⁹, а в липні — тільки 224 вагони з вугіллям і 10 007 вагонів дров. Постачання палива продовжувало погіршуватися і в другій половині 1919 р. Нормальна щоденна потреба міста в дровах становила 1000 вагонів, а фактично до Москви прибуло, наприклад, за останні 10 днів листопада 116 вагонів¹⁰. У звіті Центральної ради експертів Раді народного господарства вказувалося, що в місті настав справжній паливний голод. Населення страждало від холоду. Люди мерзли на службі, мерзли вдома, а за цих обставин неможлива була ніяка продуктивна робота, вкрай необхідна для держави в той важкий час¹¹. «...Паливна криза, — писав В. І. Ленін, — загрожує зруйнувати всю радянську роботу: розбігаються від холоду й голоду робітники і службовці, зупиняються поїзди, що везуть хліб, насувається саме через брак палива справжня катастрофа»¹².

Без ліквідації паливної кризи не можна було розв'язати ні продовольчого, ні воєнного, ні загальногосподарського завдання. «...За питанням про хліб іде друге питання — про паливо. ...Треба, — відзначив В. І. Ленін, — щоб всі робітники знали і пам'ятали, що без хліба для

³ Ю. Ларин, Л. Крицман. Очерки хозяйственной жизни и организация народного хозяйства Советской России, М., 1920, стор. 28. (Сажень — стара українська і російська одиниця довжини. Дорівнювала 3 аршинам (2,1336 м).)

⁴ Письма трудящихся к В. И. Ленину, М., 1960, стор. 115.

⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 130, оп. 4, спр. 785, арк. 22.

⁶ Там же, оп. 2, спр. 719, арк. 91.

⁷ Там же, ф. 2097, оп. 7, спр. 27, арк. 12.

⁸ «Вопросы истории», 1955, № 1, стор. 48.

⁹ Ю. А. Поляков. Московские трудящиеся в обороне Советской столицы в 1919 году, М., 1958, стор. 18.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 338, арк. 38.

¹¹ Там же, спр. 6.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 287—288.

людей, без хліба для промисловості, тобто без палива, країна прирікається на бідкування»¹³.

Всю організаційно-господарську роботу по подоланню паливної кризи в країні очолила Рада оборони. 1 грудня 1918 р. вона обговорила питання про паливо. Було створено спеціальну комісію під головуванням В. І. Леніна. Комісія відзначила, що єдиним порятунком для країни в сучасний момент є термінова заготівля дров. «...Треба добитися революційного напруження енергії,— писав В. І. Ленін,— для найшвидшого видобутку і доставки найбільшої кількості всілякого палива..., а в першу чергу дров...»¹⁴.

Така постановка питання диктувалася тим, що в роки війни змінився паливний баланс. З 1916 по 1919 р. питома вага використання кам'яного вугілля скоротилася з 67% до 3,5, нафти — з 19 до 5; тим часом питома вага деревного палива зросла з 14 до 88, а на кінець 1919 р. досягла 90%¹⁵. Забезпечення потреб народного господарства кам'яним вугіллям і нафтою продовжувало і далі погіршуватися. Перспектив на поліпшення не намічалось, оскільки в короткі строки неможливо було відбудувати вугільну і нафтову промисловість. Через це основна увага в той період зосереджувалася на заготівлі дров, на зміцненні паливних установ достатньою кількістю робітників. 2 грудня 1918 р. було надано відстрочку від військової повинності лісорубам і лісовозам. Усі спеціалісти і відповідальні службовці по заготівлі дров також звільнялися від призову на клопотання лісоколегії та її місцевих органів¹⁶.

На засіданні Ради оборони 8 грудня 1918 р. були розроблені додаткові заходи щодо мобілізації населення для лісових робіт. 19 лютого 1919 р. В. І. Ленін передав телеграфом директиву, адресовану виконавчим комітетам Рад і раднаргоспам одинадцяти губерній «Про трудову повинність по заготівлі і доставці дров». В ній зазначалося, що все працездатне населення віком від 18 до 50 років сіл і хуторів, розташованих поблизу залізниць північного, північно-західного і східного напрямків, з 1 по 15 березня 1919 р. залучається до трудової повинності по заготівлі і доставці дров на станції навантаження. Тепер, писав В. І. Ленін, одним з невідкладних питань Радянської республіки є питання про паливо, через відсутність якого зупиняються залізниці, фабрики, заводи, припиняється виробництво найбільш потрібних для сільськогосподарського господарства предметів. В такий момент не може бути жодного громадянина, який не доклав би всіх зусиль, щоб вийти з цього становища, якщо він не ворог Республіки¹⁷. 28 квітня Рада оборони запровадила трудову повинність по навантаженню дров на окремих ділянках залізниць¹⁸.

Щоб запобігти плинності робочої сили і забезпечити безперерйну роботу паливних установ, Рада оборони перевела їх на воєнний стан. У постановах від 17 березня і 7 квітня 1919 р. було заборонено всім особам, які перебувають на службі або роботі по заготівлі лісу і на кам'яновугільних підприємствах, залишати місце праці без дозволу відповідних властей. 27 червня Рада оборони визнала призваними на дійсну військову службу, але із залишенням на поспередній роботі, працівників паливної промисловості. На доповнення до цього Рада оборо-

¹³ Там же, стор. 383, 384.

¹⁴ Там же, стор. 288.

¹⁵ Д. А. Баевский. Назв. праця, стор. 155—156.

¹⁶ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф.19, оп. 3, спр. 2, арк. 4.

¹⁷ Див. «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 103—104.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 104, арк. 145.

ни поширила названу постанову на робітників і службовців, які незабаром почали працювати в цій галузі. Особи, що залучалися до заготівель палива, одержували продовольство і фураж нарівні з працівниками найважливіших оборонних підприємств. Вжиті заходи сприяли деякому зростанню паливних запасів. На середину квітня було заготовлено 3,3 млн. куб. сажнів дров. Проте у зв'язку із загостренням боротьби на фронтах громадянської війни заготівлі і доставка дров влітку і восени 1919 р. помітно зменшилися. Якщо в січні 1919 р. було заготовлено 593,5 тис. куб. сажнів і вивезено 331,6 тис. куб. сажнів, то за травень—червень було заготовлено лише 229,6 тис. куб. сажнів і вивезено 204,9 тис. куб. сажнів¹⁹. За друге півріччя 1919 р. план заготівель дров виконаний менше ніж на 40%. Країна недоодержала велику кількість дров.

Все це примусило Раду оборони вжити нових важливих заходів для посилення заготівель палива. Виступаючи на VII Всеросійському з'їзді Рад, В. І. Ленін говорив, що «останнім часом цілий ряд засідань Ради Оборони і Раднаркому був присвячений цілком виробленню заходів для виходу з паливної кризи»²⁰.

В рішенні Ради оборони від 5 листопада 1919 р. говорилося про необхідність звернутися до ЦК РКП(б) з проханням мобілізувати партійні сили для робіт по постачанню палива²¹. 13 листопада 1919 р. ЦК РКП(б) опублікував циркулярний лист до партійних організацій «На боротьбу з паливною кризою», написаний В. І. Леніним. В листі говорилося про посилення паливних установ кращими партійними працівниками. «Члени партії,— підкреслювалося в ньому,— повинні йти попереду всіх щодо трудової дисципліни й енергії. Постанови Раднаркому, Радоборони та інших центральних, а так само і місцевих радянських установ у паливному питанні, повинні виконуватись не за страх, а за совість»²².

В циркулярному листі ЦК РКП(б) також відзначалося, що «трудова повинність усього населення або мобілізація певних віків для робіт по видобутку і підвозу вугілля і сланцю, для рубання і возіння дров до станцій залізниць має бути здійснювана з найбільшою швидкістю і неухильністю. Встановлювати трудові норми і що б то не стало добиватися їх виконання. Карати з нещадною суворістю тих, хто, всупереч повторним наполяганням, вимогам і наказам, ухиляється від робіт. Всяка поблажливість, всяка слабкість будуть злочином перед революцією»²³.

Рада оборони до заготівель дров залучила велику кількість людей. Багатьом промисловим підприємствам і населенню ряду міст була дозволена самостійна заготівля дров господарським способом. Наприклад, річна потреба Центрального правління артилерійських заводів виражалася в кількості до 212 000 куб. сажнів, з яких близько 140 000 куб. сажнів підприємства мали заготовити самостійно.

5 листопада 1919 р. на засіданні Ради оборони ставилося питання про вжиття рішучих заходів до неодмінного виконання трудової повинності по заготівлі і вивезенню дров. Запропоновано було запровадити трудову повинність у тих місцевостях, де її не було. Центральному управлінню по паливу доручалося домовитися з Всеросголовиштабом про використання студентів, призначених у тилове ополчення для робіт по заготівлі палива.

¹⁹ Там же, спр. 338, арк. 1,1 зб.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 383.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, спр. 78, арк. 3.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 289.

²³ Там же.

8 листопада 1919 р. Рада оборони оголосила призваними на військову службу, але з залишенням на попередньому місці роботи, всіх працівників установ, що відали заготівлею дров. Додатково мобілізувалися для заготівлі і вивезення палива п'ять старших віків. Незабаром був створений Особливий комітет по проведенню в життя воєнного стану на залізницях. 19 листопада було прийнято рішення: запровадити такі державні повинності по заготівлі дров: 1) натуральну деревину, 2) трудову повинність по заготівлі, навантаженню і розвантаженню всіх видів палива, 3) гужову — для підвезення паливних, військових, продовольчих та інших державних вантажів. Згідно з державною повинністю всі чоловіки 35—50 років і жінки 18—40 років зобов'язувалися заготовити паливо на відведених ділянках і доставити на прийомні пункти за певними нормами і у визначений термін. Самостійне залишення роботи і ухиляння від виконання повинності розглядалися як дезертирство. 21 листопада Рада Народних Комісарів залучила до заготівель дров усіх працівників лісового відомства і всі лісові органи Народного комісаріату земельних справ, одночасно були внесені деякі зміни у склад органів управління лісовою справою. 26 листопада Рада оборони обговорила хід виконання постанови від 5 листопада про трудову повинність селян для підвезення дров. Була створена комісія, до завдань якої входили розгляд питань і вжиття заходів щодо забезпечення вчасного навантаження і вивозу дров; для цієї мети використовувалися всі органи як військового, так і інших відомств.

Рада оборони, обговорюючи питання «Про заходи для посилення вивезення і доставки дров та інших видів палива», вказала, що вивезення палива з місць заготівель і складів до навантажувальних пунктів залізниць, вантаження його у вагони і т. п. прирівнюються до воєнно-оперативних завдань. На місця заготівель палива були послані особливоуповноважені Ради оборони, яким надавалося право залучати до цієї справи в порядку трудової повинності місцеве населення і перевізні засоби.

12 листопада 1919 р. Рада оборони для швидшого підвезення дров до місць споживання прийняла рішення про будівництво дев'яти вузькоколейних залізниць. Передбачалося в першу чергу здійснити його навколо Москви. Було вироблено положення про утворення Вищої колегії, до обов'язків якої входило спорудження залізничних станцій та пристанційних будівель.

Питання про паливну кризу обговорювалося на VII Всеросійській конференції РКП(б). Конференція затвердила проект резолюції про паливне постачання, яка згодом була прийнята VII Всеросійським з'їздом Рад. З'їзд визначив конкретні заходи для посилення заготівлі і вивезення дров, зокрема були запроваджені відрядна оплата праці та премія за перевиконання встановлених завдань. Держава взяла на себе частину витрат по вивезенню заготовлених робітниками дров.

Рада оборони зобов'язала Військове відомство залучити військові частини до заготівлі і розвантаження дров у місцях розташування цих частин. За її вказівкою був виданий наказ РВР про створення міжвідомчих виконавчих фронтових, армійських і губернських паливних комісій. На них покладалося завдання вживати всіх заходів для забезпечення паливом промислових підприємств і залізниць. 10 грудня 1919 р. Рада оборони обговорила питання про організацію при РВР Західного фронту особливої наради для посилення заготівель дров.

Про ступінь участі червоноармійців у заготівлях палива яскраво свідчать такі дані. У грудні 1919 р. і січні 1920 р. на заготівлях дров було зайнято щодня до 50 тис. бійців. За станом на 1 січня 1920 р.,

вони заготовили 30 тис. куб. сажнів дров, на 1 лютого — 146 тис. куб., вивезли близько 50 тис. куб. сажнів і навантажили понад 3 тис. вагонів з дровами²⁴. У другій половині 1920 р. ця заготівля значно зросла.

Вжиті Радою оборони заходи для подолання паливних труднощів дали відчутні результати. Навантаження дров в останній тиждень жовтня 1919 р. становило 12 тис. вагонів, а на початку грудня піднялося до 20 тис.²⁵ За липень 1919 — липень 1920 р. у країні було заготовлено дров понад 9 млн. куб. сажнів, що в два з лишком рази перевищувало заготівлі 1918—1919 рр.²⁶

Предметом особливого піклування було підвищення продуктивності праці у вугільній промисловості. Враховуючи необхідність збереження кадрів у цій галузі народного господарства, уряд звільнив від мобілізації вибійників навіть на тих підприємствах, які в той час не видобували вугілля. «Збереження вибійників,— писав В. І. Ленін 16 травня 1919 р.,— у всякому разі забезпечує кам'яновугільну промисловість від катастрофи і дасть змогу... знову відновити видобування вугілля»²⁷.

Через виняткову важливість Підмосковного вугільного басейну його робота перебувала в центрі уваги Ради оборони. Якийсь час він був єдиним в країні, де видобувалося вугілля. 17 березня 1919 р. його перевели на військовий стан. 11 червня 1919 р. було заслухано доповідь комісії про результати обстеження Підмосковного вугільного басейну. В наступному Рада оборони неодноразово обговорювала на своїх засіданнях конкретні заходи щодо збільшення видобутку вугілля. З метою підвищення продуктивності праці вона дозволила преміювати робітників продовольством і промисловими товарами. Коли склалося особливо тяжке становище з паливом, Рада оборони постановою від 2 січня 1920 р. тимчасово впровадила в Підмосковному басейні надурочні роботи. 20 лютого 1920 р. вона зобов'язала Голоувугілля, ВРНГ і уповноваженого Ради оборони по паливу ввійти в контакт з НКШ для організації негайного вивезення запасів вугілля і доручила особливій комісії виробити систему премій за підвищену продуктивність праці у Підмосковному вугільному басейні²⁸.

Ці заходи Ради оборони позитивно вплинули на темпи зростання видобутку вугілля. В 1918 р. в Підмосковному басейні він становив 23,4 млн. пудів, у 1919 р. — 24,2 млн. пудів, а в 1920 р. — 40 млн. пудів. Порівняно з 1913 р. вугілля видобувалося в той час більше ніж у два з лишком рази.

29 серпня 1919 р. Рада оборони прийняла постанову про заходи щодо відбудови кам'яновугільних басейнів, визволених від окупантів. Згідно з нею робітники, зайняті видобутком вугілля, після визволення Уралу і Сибіру були звільнені від військової повинності і отримали всі пільги, якими користувалися робітники підмосковних шахт²⁹.

В. І. Ленін піклувався про створення необхідних умов для роботи Челябінського вугільного басейну. Він запропонував Колегії Голоувугілля доставити в Челябінськ двадцять екскаваторів для відкритого видобутку вугілля³⁰. Істотну допомогу у відбудові вугільних басейнів Уралу подала Перша трудова армія. За другу половину 1919 р.

²⁴ И. А. Гладков. Вопросы планирования советского хозяйства в 1918—1920 гг., М., 1951, стор. 138.

²⁵ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 384.

²⁶ «Вестник агитации и пропаганды», 1920, № 4, стор. 25.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 50, стор. 385.

²⁸ Див. «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 264—265.

²⁹ Центральний державний архів Радянської Армії, ф. 4, оп. 3, спр. 608, арк. 228.

³⁰ «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 241.

уральські робітники дали країні 17,2 млн. пудів вугілля. Перші успіхи челябінців були відзначені Радянським урядом. Зростав видобуток вугілля і в інших вугільних басейнах Уралу, Сибіру.

В умовах гострої нестачі палива вживалися додаткові заходи щодо збільшення видобутку торфу. «Один із засобів порятунку в даний момент, це — термінове видобування і розробка торфу...»³¹. Рада оборони 14 квітня 1919 р. прийняла рішення: «Всі будівельні роботи по устаткуванню Шатурського торф'яного болота... визнані роботами надзвичайного значення»³². На пропозицію В. І. Леніна робітники торфодобування були звільнені від трудової і військової повинності, за перевиконання норм видобутку торфу видавалися премії. 30 липня 1919 р. Рада оборони обговорила питання про хід робіт на торф'яних промислах. Як наслідок рік у рік збільшувався видобуток торфу: з 57,7 млн. пудів у 1918 р. він зріс до 67 млн. у 1919 р., а в 1920 р. — до 92,8 млн. пудів. Це було значним досягненням молодого радянської економіки в роки громадянської війни та іноземної інтервенції.

Велику увагу Рада оборони приділяла боротьбі за нафту. Вона взяла під свій особистий контроль хід виконання плану її перевезення. 29 квітня 1919 р. було дано вказівку, яка сприяла терміновій доставці нафтопродуктів, призначених для верхніх пристаней Волги. 25 червня Рада оборони накреслила заходи для швидкого вивезення всіх запасів нафтопродуктів з Царицина до Саратова³³. В. І. Ленін особисто стежив за здійсненням цієї справи і радив, як її краще організувати. В першій половині січня 1920 р. визволено Ембінський район. На той час він був єдиним джерелом одержання нафти. В телеграмі РВР Туркестанського і Кавказького фронтів від 28 січня 1920 р. В. І. Ленін виклав програму її вивезення з цього району.

Особливого значення надавалося будівництву залізниці Александров-Гай — Емба (Алгемба)*. Рада оборони визнала його оперативним завданням і розглянула план прокладення Ембінського нафтопроводу по цій трасі³⁴. В. І. Ленін особисто зобов'язав керівників спорудження Алгемби про хід робіт доповідати кожні два тижні³⁵. 24 лютого 1920 р. Володимир Ілліч зажадав від Самарського і Саратовського губкомів і губвиконкомів, від командування Туркестанського фронту і начальника будівництва прискорити останнє³⁶.

До будівництва нафтопроводу і залізниці широко залучалися військові частини, головним чином Туркестанського фронту. В. І. Ленін дав вказівку Наркомвійську: «Негайно направити в Саратов два залізничні дивізіони»³⁷, зазначивши, що їх не можуть знімати військові власті без відома Ради оборони. Залізниця будувалася повним ходом. За станом на 1 червня 1920 р., на місце будівництва прибуло 3086 вагонів з необхідним майном³⁸.

В. І. Ленін велику увагу приділяв прискоренню обороту нафтоцистерн. Він зажадав від Сибірського ревкому в екстреному порядку направити 500 цистерн до Самари. Рада оборони зобов'язала Народний

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 305

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 104, арк. 107.

³³ «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 183.

* Алгемба — управління по будівництву залізниці Александров-Гай — Емба і переустаткуванні на широку колію залізничної лінії Красний Кут — Александров-Гай.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 4, спр. 215, арк. 334.

³⁵ «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 266.

³⁶ «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 84.

³⁷ Там же, стор. 83.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 4, спр. 304, арк. 29.

комісаріат шляхів щотижня доповідати про хід перевезення нафти і розвантаження берегових нафтосховищ. З квітня 1920 р. майже на кожному своєму засіданні вона розглядала питання про вивезення нафти. В період навігації того року до Астрахані було відправлено понад 146 млн. пудів нафтопродуктів, з них по Волзі — 106 млн. пудів³⁹. Зросло надходження нафти і залізницею. За період з 1 по 20 квітня 1920 р. з Грозного прибуло 25 ешелонів нафти. В середині липня щоденний налив нафти там уже становив 256 цистерн (на 100 цистерн більше довоєнної норми)⁴⁰.

Рада оборони боролася за централізацію розподілу паливних ресурсів. Зверталася увага на неприпустимість самочинних дій в цьому. «Будь-які самочинні захоплення нафтопродуктів, ким би вони не провадилися,— відзначала Рада оборони 24 вересня 1919 р. у постанові,— каратимуться з усією суворістю революційного закону нарівні із захопленням військових вантажів»⁴¹. В іншій постанові вказувалося, що у зв'язку з критичним становищем з рідким паливом забороняється під страхом найсуворішої відповідальності будь-кому витратити і відпускати його без дозволу Головпалива. «Винних у самовільному захопленні і витрачанні рідкого палива наказується негайно віддавати до революційного суду»⁴². Було заборонено НКШ і всім його органам будь-які реквізиції палива без дозволу Головпалива.

Вчасно вжиті Комуністичною партією і Радою оборони заходи по ліквідації паливної кризи врятували Радянську країну від катастрофи. Якщо на початку грудня 1919 р. на VII Всеросійському з'їзді Рад В. І. Ленін говорив, що ми почали «вилізати», але ще не «вилізли» з паливних утруднень, то 24 січня 1920 р., у промові на безпартійній конференції Пресненського району, він уже відзначив: «...Тепер у нас... палива вдосталь»⁴³. У зв'язку з визволенням Баку, Грозного і Ембінського родовища збільшилося надходження нафти. Відбудова Донбасу, Уральського і Сибірського вугільних районів зумовила піднесення видобутку вугілля. Характеризуючи стан паливної промисловості, Володимир Ілліч у вересні 1920 р. говорив, що «у нас є понад сто мільйонів пудів нафти. Донецький басейн уже дає нам 20—30 мільйонів пудів вугілля на місяць. Значно поліпшилася справа з дровами. А в минулому році ми сиділи на самих дровах без нафти і без вугілля»⁴⁴. Це дозволило в першу чергу забезпечити паливом підприємства, що працювали на оборону. На 1 червня 1920 р. основні заводи військової промисловості мали запаси нафти на 4,5 місяця, антрациту — на 18, ковальського вугілля — на 9, коксу — на 14 місяців⁴⁵. Істотно поліпшилося постачання палива містам і населеним пунктам.

Так під керівництвом В. І. Леніна Комуністична партія розв'язала одне із складних питань господарського будівництва. Подолання паливної кризи було важливою умовою безперервної роботи воєнних заводів, транспорту, інших галузей народного господарства, від діяльності яких залежала боездатність Червоної Армії. Досвід в успішному розв'язанні паливного питання був використаний партією в майбутньому.

³⁹ Там же, спр. 215, арк. 342; спр. 333, арк. 69.

⁴⁰ Д. А. Баевский. Назв. праця, стор. 349.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3; спр. 106, арк. 354.

⁴² Там же, спр. 104, арк. 132.

⁴³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 66.

⁴⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 271.

⁴⁵ Доклады и сообщения Института истории АН СССР, вып. II, М., 1960, стор. 89

До створення багатотомної „Історії Української РСР“

М. Ф. КОТЛЯР

ТОРГІВЛЯ НА УКРАЇНІ В XIV—XV ст.

Різні питання розвитку торгівлі на Україні в досліджуваний період уже певною мірою висвітлені в працях російських і польських буржуазних істориків. Цю проблему вивчали й радянські вчені. Серед творів дореволюційних вітчизняних дослідників заслуговує на увагу монографія Верзилова, в якій зроблено спробу подати цілісний нарис української торгівлі кінця XV—XVI ст.¹ Вона значною мірою побудована на друкованих і архівних джерелах, проте автор не спромігся узагальнити документальний матеріал і дійти правильних висновків. Важливі фактичні дані про економічні контакти українських земель з Прибалтикою і Північною Європою містяться в статтях Бережкова та Лучицького².

Чимало уваги зовнішній торгівлі українських міст XIII—XV ст. приділялося й у польській буржуазній історіографії. Східний напрямок цієї торгівлі докладно висвітлено в надзвичайно багатих фактичним матеріалом монографіях Кутшеби і Харевічової³. Проте польські буржуазні історики здебільшого розглядали Україну як польську провінцію, що не давало їм змоги розкрити специфічні явища, характерні для точочної української економіки. Цей недолік особливо виявився у працях Яблоновського і Руліковського⁴.

З книг радянських учених, присвячених даній проблемі, слід виділити монографію Подградської, у першому розділі якої подано детальний опис торговельних стосунків Львова з Молдавією і Близьким Сходом в XIV—XV ст.⁵, а також працю Сироечковського з історії російсько-кримських економічних зв'язків, де показано участь українського купецтва в торгівлі з Кримом⁶.

Українсько-російська торгівля досліджуваного періоду глибоко висвітлена в монографії академіка АН УРСР Крип'якевича⁷. Академік Тихомиров вивчив торговельні шляхи, що зв'язували Росію й Україну з Малою Азією в XIV—XV ст.⁸.

¹ А. Верзилов. Очерк торговли Южной Руси с 1480—1569.— «Земский сборник Черниговской губернии», 1898, № I—VI (е окреміший відбиток).

² М. Н. Бережков. О торговле русских с Рнгою в XIII—XIV вв.— «Журнал Министерства народного просвещения», 1877, № 2; И. В. Лучицкий. К истории торговых отношений Ганзы с Северо-Западной и Южной Русью.— «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1892, т. VI.

³ S. Kutrzeba. Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich.— „Przegląd Polski”, 1903, t. 148—150; Ł. Harewiczowa. Handel średniowiecznego Lwowa, Lwów, 1925.

⁴ Див., напр.: A. Jabłonowski. Podole u schyłku wieku XV.— „Ateneum” (Warszawa), 1880, t. III; E. Rulikowski. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru.— „Ateneum”, 1878, t. III—IV.

⁵ Е. М. Подградская. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII вв., Кишинев, 1968.

⁶ В. Е. Сыроечковский. Гости-сурожане, М.— Л., 1935.

⁷ І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., К., 1953.

⁸ М. Н. Тихомиров. Пути из России в Византию в XIV—XV вв. — Византийские очерки, М., 1961.

Можна назвати ще кілька праць, автори яких певною мірою торкалися окремих питань, пов'язаних з торгівлею українських земель у XIII—XV ст. Проте синтетичного дослідження, в якому були б висвітлені всі основні аспекти цієї теми, і досі немає. У даній статті зроблено спробу, бодай у стислій формі, дати загальну характеристику основних проблем історії зовнішньої та внутрішньої торгівлі України названого періоду.

Монголо-татарське завоювання негативно вплинуло на економічне життя Південно-Західної Русі. Відчутного удару воно завдало й її внутрішній та зовнішній торгівлі. Однак, як і в домонгольські часи, купецтво Києва, Володимира, Галича та інших економічних центрів Південно-Західної Русі в другій половині XIII ст. підтримувало контакти з торгамі Криму, Близького Сходу і Заходу.

Дипломатичний агент папи Інокентія IV П'єро Карпіні, котрий у 1245—1247 рр. здійснив подорож до Монголії і водночас побував на Русі, повідомляв, що через окуповані монголо-татарами землі з Константинополя і Аккри до Києва приїжджають купці з італійських міст Генуї, Венеції та Пізи. Карпіні бачив у Києві також численних купців з Польщі, Австрії, Сілезії⁹. Через десять років французький дипломат Гільом Рубрук відвідав Крим і розповів у своєму звіті, що зустрів у Сурожі (Судаку) руських купців, які привезли на продаж хутра білок, горностаїв та інших звірів. Він повідомив, що руське купецтво вивозило з Криму сіль. Для довгої степової мандрівки Рубруку в Сурожі порадили придбати криті візки, в яких руські купці звичайно перевозять хутра¹⁰.

Є всі підстави вважати, що і в післямонгольські часи продовжував діяти старий водний шлях на південь — з Києва по Дніпру. Далі, з Дніпровського пониззя, купці пливли морем до Константинополя або йшли степом через Перекоп у Крим, до Сурожа і Херсона.

У другій половині XIII ст. зберігалися і торговельні стосунки Південно-Західної Русі з Заходом. Продукти сільського господарства надходили до Центральної й Північної Європи. До Польщі, Литви і Пруссії, на далекі північморські торги зі Львова, Володимира, Галича та інших західноруських міст гнали отари биків та овець, везли збіжжя, шкіри, мед, віск, а також ремісничі вироби. У Волинському літописі є повідомлення про те, що у 1279 р. князь Володимир Василькович на прохання ятвягів, котрі страждали від голоду, послав їм з Берестя валку річкових суден із збіжжям, «жито в лодях по Бугу, с людьми добрыми»¹¹.

В багатьох містах існували колонії іноземних купців, що свідчило про активну міжнародну торгівлю південноруських земель, зокрема, з Північно-Східною Руссю. Наприклад, із звістки волинського літописця від 1288 р. можна зробити висновок, що у Володимирі були квартали італійських, німецьких і північноруських купців¹². Розповідь Карпіні дає підстави стверджувати, що і в Києві в середині XIII ст. існували колонії італійських, польських і, можливо, грецьких купців.

У світлі сказаного виглядають неспроможними твердження представників реакційної польської історіографії XIX ст. щодо повного занепаду торгівлі Південно-Західної Русі внаслідок монголо-татарського завоювання і що піднесення торгівлі в другій половині XIV ст. слід

⁹ Д. дель П'єро Карпіні. История монголов, М., 1957, стор. 82.

¹⁰ Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны, М., 1957, стор. 89—90.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку (далі — Ипат.), СПб., 1871, стор. 580.

¹² Там же. стор. 605.

начебто віднести на рахунок приєднання українських земель до Польщі й Литви¹³. Насправді ж це пояснювалося поглибленням суспільного поділу праці, що вів до зростання товарної продукції сільського господарства і ремесла.

Джерела другої половини XIV—XV ст. переконливо свідчать про високий рівень внутрішньої й зовнішньої торгівлі на українських землях. У цей час у зв'язку з інтенсивним розвитком продуктивних сил, якісним зростанням техніки ремесла і сільського господарства, виникненням нових виробничих відносин, характерних для доби розвинутого феодалізму, відбувався процес економічного піднесення. Піднесення української торгівлі в другій половині XIV ст. було зумовлене всім ходом економічного і соціального розвитку південноруських земель протягом попереднього періоду.

Йому сприяли також зростання масштабів економічних зв'язків Східної, Південної та Північної Європи, зміна напрямків торговельних шляхів внаслідок монголо-татарського завоювання, італійська колонізація Криму й Північного Причорномор'я і багато інших чинників.

Джерела першої половини XIV ст. містять дані про широкі міжнародні зв'язки українського купецтва. Наприклад, волинський князь Андрій грамотою від 1320 р. підтвердив привілеї пруського купецтва м. Торуня і заохочував його до зміцнення торговельних контактів з Волинню¹⁴. Галицькі й волинські купці здійснювали тривалі подорожі на західноєвропейські ринки. З джерела 1324 р. дізнаємося, що двоє володимирських купців з великим транспортом товарів зуміли побувати у далекій Фландрії¹⁵. В 40-х роках XIV ст. пруське купецтво систематично відвідувало західноукраїнські міста Дрогоичин, Берестя і Луцьк¹⁶.

В одному з розпоряджень за 1346 р. могутня купецька корпорація — Ганзейський союз, яка тримала в своїх руках торгівлю Північної Європи, вимагала, щоб молоді люди купецького звання обов'язково вивчали руську мову. Ганза була заінтересована в торгівлі з Руссю, зокрема Південно-Західною. Вивчення списків товарів, які купці ганзейських міст привозили із Сходу, переконує, що частина імпорту (зокрема дерево та інші продукти лісу) надходила з України¹⁷.

Тісні торговельні контакти існували між українськими, з одного боку, і сілезькими, чеськими та моравськими землями, — з другого. У митному тарифі Вроцлава 1327 р. названо продукти галицького і волинського експорту: хутра, мед, віск, воли, шкіри та ін. В середині XIV ст. у центрі Вроцлава були Руська вулиця і спеціальний заїжджий двір для руських, зокрема львівських, купців¹⁸.

Одним з основних напрямків української торгівлі XIV—XV ст. був південь. Купецтво Києва, Львова, Володимира, Галича, Луцька, Кам'янця підтримувало постійні зв'язки з своїми контрагентами з Константинополя, молдавських міст та італійських факторій Криму. Існувало два осередки південної торгівлі: в Середньому Подніпров'ї, де

¹³ Див. напр.: E. Rulikowski. Dawne drogi i szlaki na prawym bregu Dniepru i ich znaczenie historyczne. — „Ateneum” (Warszawa), 1878, t. III, стор. 513—514.

¹⁴ Hansisches Urkundenbuch herausgegeben von Verein für Hansische Geschichte, t. II, Halle, 1879, № 271.

¹⁵ Там же, № 420.

¹⁶ Грамоти XIV ст., К., 1974, № 8, стор. 23—24.

¹⁷ И. В. Лучицкий. По поводу «дрогоичинских древностей». — «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. 6, К., 1892, стор. 95.

¹⁸ А. В. Флоровский. Чехи и восточные славяне, т. 2, Прага, 1947, стор. 112—113.

головним її центром був Київ, і на західноукраїнських землях, де серед міст, що активно торгували з Півднем, виділявся Львів.

З повідомлення Рубрука 50-х років XIII ст. про руську торгівлю з Кримом дізнаємося, що купецькі каравани йшли тоді з Південно-Західної Русі на Перекоп і далі до Сурожа. Цей шлях діяв і протягом наступних століть. Литовський дипломат М. Литвин, котрий побував на Україні та в Криму в середині XVI ст., зазначав, що «Київ багатий на іноземні товари, бо немає шляху звичайнішого, ніж стародавня, давно прокладена і добре відома дорога, що веде з чорноморського порту міста Кафи через ворота Таврії (тобто Перекоп.— М. К.) на Таванський перевіз на Дніпрі (поблизу сучасного Херсона.— М. К.), а звідтіля степом на Київ»¹⁹. Часто купецькі каравани йшли степом лише до Черкас або Канева, де перевантажували товари на судна. Певне значення мав і традиційний водний шлях з Києва до ринків Півдня по Дніпру, одним з важливих транзитних пунктів якого було м. Олешня, розташоване у гирлі річки. Це місто, зважаючи на його торговельне значення, в 30—40-х роках XIV ст. тримали в своїх руках генуезці²⁰.

Для чернігівських купців існувала й інша можливість потрапити з Подніпров'я до Криму: з Путивля так званим Муравським шляхом, який безлюдними степами вів до Перекопа²¹.

Південна торгівля Наддніпрянщини не обмежувалася контактами з Кримом. Зберігалися традиційні торговельні взаємовідносини Києва з Константинополем, який не втрачав свого економічного значення і в період політичного занепаду Візантійської імперії. Шлях з Києва до Константинополя був змішаним, сухопутно-морським. Його напрямок і основні пункти відомі завдяки мемуарам російського паломника ігумена Зосими, котрий у 1419—1422 рр. здійснив далеку і тривалу подорож до «святих місць». Приєднавшись до купецької валки, Зосима рушив з Києва на Поділля. Поблизу Брацлава караван перейшов Буг і «Татарським степом» направився до Дністра, де перебрався на молдавську землю, після чого через три дні дістався до Білгорода. З цього порту у гирлі Дністра Зосима і купці на кораблях попливли до Константинополя²². Про важливе значення згаданого шляху свідчить той факт, що за великого князя литовського Вітовта (на початку XV ст.) на Бузі збудували кам'яний міст і митницю²³.

Наявність постійних торговельних стосунків українського купецтва з константинопольським підтверджує існування у візантійській столиці великої руської колонії, серед членів якої було чимало вихідців з Південної Русі. Наприклад, 1389 р. під час відвідання московським митрополитом Піменом Константинополя до нього прийшла «Русь, живущая тамо».

Київ був одним з важливих транзитних центрів міжнародної торгівлі Східної Європи XIV—XV ст. До нього везли товари з Персії, Індії, інших азіатських держав, а також з Аравії, Сирії й багатьох країн і міст Близького Сходу, нарешті з Візантії. Східні й південні товари переправляли через Київ до Росії — Москви, Новгорода, Пскова, а також до Швеції й Данії²⁴.

¹⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, К., 1890, стор. 51.

²⁰ М. Н. Тихомиров. Исторические связи России со славянскими странами и Византией, М., 1969, стор. 49.

²¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 52; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским, т. I, СПб., 1882, стор. 22—23.

²² Православный Палестинский сборник, т. VIII, вып. 3, СПб., 1889, стор. 2—3.

²³ Мартин Броневский. Описание Татарии.— Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, Одесса, 1867, стор. 333.

²⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 51.

З кримських та азіатських ринків до Києва і в інші міста Наддніпрянської України завозили прянощі, насамперед перець, шовкові й парчові тканини, оксамит, перли. Серед тканин східного походження в письмових джерелах згадуються оксамит зелений на золоті, камка бурська і олександрійська, тафта різноманітних гатунків, різні сорти шовку. Із східних торгів на Наддніпрянщину гнали табуни верхових коней, доставляли кінську зброю, різноманітні шкіряні вироби (сап'ян, чамліт, тижми, тебенки), зброю. З Києва до Криму й Візантії везли продукти сільського господарства: збіжжя, мед, віск, ремісничі вироби: шапки, ножі, мечі, пояси, серпи, плужне залізо, полотно, знамениті київські стріли для луків, прикраси. Майже всі названі товари, завдяки транзитному характерові київської торгівлі, розходилися по багатьох країнах Європи і Азії.

Важливу роль у торгівлі українських земель з Півднем і Сходом у XIV—XV ст. відігравало купецтво галицьких і волинських міст. До кінця XIII ст. чільне місце в ній посідав Володимир, де існувала колонія італійських купців з Криму²⁵. На початку XIV ст. у Володимира з'являється небезпечний торговий конкурент — заснований Данилом Галицьким у 50-х роках XIII ст. Львів, у якому невдовзі виникла вірменська колонія. Відомо, що вірменські купці селилися лише у великих містах, які торгували з Сходом і Півднем. Львів стає одним з трьох основних вірменських осередків середньовічної Європи (поряд з Венецією і Амстердамом). Вірменському купецтву належала помітна роль у піднесенні економічного життя міста. Якщо раніше західноукраїнські, зокрема волинські, купці торгували, головним чином, із Заходом, то з другої половини XIV ст. основним напрямком галицької й волинської торгівлі стає південно-східний.

Як і Київ, Львів, Луцьк, Володимир та інші західноукраїнські міста відігравали роль посередників у транзитній торгівлі між Сходом і Заходом. Їхні купці мали монопольне право на продаж товарів південного і східного походження на торгах різних країн Європи.

Львів, Володимир і Луцьк були зв'язані з ринками Сходу і Півдня двома великими торговельними шляхами. Найстаріший з них, Татарський (Via Tartarica), існував, очевидно, ще в XIII ст. У першій половині XIV ст. він був уже відомий в Західній Європі; цим шляхом, зокрема, їхав у 1343 р. генуезький посол до кримського хана Джанібєка²⁶. Напрямки і основні пункти Татарського шляху визначені в документах кінця XIV ст. Татарський шлях вів зі Львова до Кам'янця (в якому також жило чимало вірменських купців), далі степами Північного Причорномор'я у Крим, до генуезької колонії Кафи²⁷.

Проте велика частина Татарського шляху проходила безлюдними степами, де на купців чатували розбійницькі татарські загони. У записках фламандського лицаря Гільбера де Ланнуа (в 1421 р. він здійснив подорож зі Львова до Кафи і частково скористався Татарським шляхом) красномовно описано небезпеки, які чатували на сміливців, що обирали цей шлях²⁸.

Тому з кінця XIV ст., одночасно з Татарським, починає використовуватись і з кожним роком набувати популярності інший шлях на пів-

²⁵ Ипат., стор. 605.

²⁶ L. Harewiczowa. Handel średniowiecznego Lwowa, стор. 62.

²⁷ Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa, t. I, Kraków, 1879, № 54, 58, 83, 102, 104, 108; Najstarsza księga miejska. 1382—1389, Lwów, 1892, № 574.

²⁸ «Университетские известия», 1873, № 8, стор. 39—43 (текст джерела); Ф. Брун. Путешествие Гильбера де Ланнуа из Южной России в 1421 г., Одесса, 1852 (коментар).

день, який документи називають Молдавським (Via Moldavia)²⁹. Він ішов залюдненими місцевостями зі Львова через Галич, Коломию, Снятин, Чернівці й Серет до молдавської столиці Сучави (одне з відгалужень Молдавського шляху вело через Кам'янець і Хотин). Із Сучави цей шлях пролягав через Ясси і Лопушне до Чорного моря, в Білгород³⁰. З Кримом, насамперед з Кафою, Білгород був зв'язаний порівняно безпечним морським шляхом. Крім того, з Білгорода купці діставалися морем до Константинополя, який з давніх часів відігравав немало роль не лише у київській, але й у галицькій і волинській торгівлі.

Поряд з сухопутним шляхом, галицьке і волинське купецтво прямувало до Білгорода й водним, по Дністру. Галицькі кораблі з товарами плавали Дністром ще в середині XII ст.³¹ Коли 1223 р. галицькі воїни поспішали на Калку, щоб взяти участь у битві проти монголо-татарських завойовників, вони скористалися Дністровським шляхом і далі пройшли на «лодьях» морем і Дніпром до Хортиці³².

Західноукраїнські купці везли з молдавських, кримських і візантійських торгів товари східного походження, а також рибу, сіль, худобу, коней, срібло в зливках. Натомість на південь вивозили сукно різних сортів (яке до Львова, Володимира, Луцька та інших галицьких і волинських міст надходило з Польщі, Німеччини, Чехії, Фландрії й Англії), полотно, одяг, вироби з металу, головним чином ножі та різноманітну зброю. У цьому потоці товарів на південні й східні ринки значною була частка сільськогосподарських продуктів і ремісничих виробів галицького і волинського походження. З грамот молдавських господарів для українських (насамперед львівських) купців дізнаємось, які товари завозили на молдавські торги безпосередньо з Галичини і Волині. Співставляючи назви товарів з професіями ремісників Львова, Володимира, Луцька (зафіксованими у різних письмових джерелах), переконуємось у західноукраїнському походженні багатьох з цих товарів: шапок, поясів, ногавиць, мотузок, мечів, мисок, плужного заліза тощо³³.

В другій половині XIV—XV ст. розширилася торгівля українських земель з країнами Центральної, Північної й Західної Європи, насамперед з Пруссією, Польщею і Литвою.

Існували два головних напрямки торгівлі українського купецтва з європейським: північно-західний, на Торунь, що був тоді торговельною столицею Тевтонського ордену, й західний, на Краків і далі на Познань. Із свідчень, зафіксованих у письмових пам'ятках, випливає, що рух на шляхах Володимир — Торунь і Львів — Торунь з середини XIV ст. був дуже інтенсивним. Збереглися митні тарифи обох шляхів з докладним переліком митниць, розмірів мит і назв товарів³⁴. З торгових книг Ордену відомо, що з Торуня до Львова надсилали янтар і сукна, а на львівському ринку пруські купці купували шовки, оксамит, прянощі й хутра³⁵. Через посередництво пруських купців торгові люди Володи-

²⁹ Najstarsza księga miejska, № 350; Е. М. Подградская. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII вв., стор. 43, та ін.

³⁰ Akta grodzkie i ziemskie (далі — AGZ), t. VII, Lwów, 1878, додаток № 1—9 (комплекс привілеїв молдавських господарів для польських і українських, зокрема львівських, купців кінця XIV—XV ст.).

³¹ Ипат., стор. 341.

³² Ипат., стор. 496. У тексті літопису описка: двічі написано «по Днепру», тоді як перший раз повинно бути «по Днестру».

³³ AGZ, t. VII, 1878, додаток № 7, 8.

³⁴ Hansisches Urkundenbuch..., t. III, Halle, 1882, № 559.

³⁵ C. Sattler. Handelsrechnungen des Deutschen Ordens, Leipzig, 1871, стор. 279, 291, 299, 301, 321, 326, 344, 370, 429 та ін.

мира вивозили з Німеччини і Фландрії великі партії сукна³⁶. Продовжувалася торгівля галицьких і волинських міст з Ганзейським купецьким союзом.

Наприкінці XIV ст. загострилися стосунки між Польщею і Орденом, що призвело до Грюнвальдської битви 1410 р. і розгрому хрестоносців. Це зменшило обсяг й інтенсивність українсько-прусської торгівлі. Протягом першої половини XV ст. краківське купецтво витиснуло із західноукраїнських ринків конкурентів з Торуня.

Шляхи із західноукраїнських міст до ринків Пруссії, Фландрії та Німеччини проходили польськими землями. Природно, польські купці брали активну участь в українсько-прусській, українсько-німецькій та українсько-фландрській торгівлі. Однак цим не обмежувалися контакти між українським і польським купецтвом. Польські торгові люди, насамперед краків'яни, самі вели торгівлю з західноукраїнськими контрагентами.

Постійні торговельні зв'язки між Краковом і галицькими та волинськими містами зав'язуються ще наприкінці XIII ст. Грамота волинського князя Андрія 1320 р., якою він запросив до Володимира краківських купців, свідчила, що краківсько-володимирська торгівля існувала вже давно (зокрема, нові мита були нижчими від старих)³⁷. З 1348 р. краків'яни розпочинають конкурентну боротьбу з вроцлав'янами, відстоюючи свій пріоритет в торгівлі з галицькими і волинськими містами, насамперед з Володимиром і Львовом. Головним предметом краківського експорту на Україну в XIV—XV ст. були сукна і не лише польського, а й сілезького, німецького, фландрського і англійського виробництва. Натомість зі Львова до Кракова й інших польських міст везли східні товари (прянощі, шовки, оксамит, перли), а також продукти сільського господарства, ремісничі вироби: збіжжя, мед, віск, хутра, одяг, гнали партії волів тощо³⁸. Масштаби українсько-польської торгівлі протягом XV ст. невпинно зростали.

На фоні українсько-польських економічних контактів досить скромними виглядають торговельні стосунки України з Литвою. Джерела, проте, свідчать, що вони беруть початок принаймні в XIII ст.³⁹ 1432 р. литовський князь Сигізмунд, надаючи громадянам Вільнюса право вільної торгівлі у Великому князівстві Литовському, зазначив, що вони ним користувалися з давніх-давен. Серед міст, з якими купці Вільнюса торгували раніше, Сигізмунд назвав Київ і Луцьк⁴⁰. Вільнюс мав вигідне географічне положення, оскільки через місто проходив найкоротший шлях з Наддніпрянщини до берегів Балтійського моря. Здавна існував шлях Вільнюс — Новогрудок — Турів — Київ, а з середини XIV ст. почав діяти шлях з Литви до Києва через галицьке місто Дрогоичин⁴¹.

Надзвичайно важливе місце в зовнішній торгівлі українських земель XIV—XV ст. посідали контакти з Росією. Феодальна роздробленість, монголо-татарська навала, загарбання польськими і литовськими феодалами південних і західних руських земель зруйнували політичну й

³⁶ B. Janowski. Polska i Ganza do r. 1411.— „Przegląd Polski”, 1902, t. 143, стор. 414.

³⁷ Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa, t. I, № 12.

³⁸ S. Kutrzeba. Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich.— „Przegląd Polski”, 1903, t. 148, стор. 463—474.

³⁹ Напр.: Ипат., стор. 580.

⁴⁰ Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок., ч. 1, Вильно, 1843, № 2.

⁴¹ В. Т. Пашуто. Образование Литовского государства, М., 1959, стор. 266—268.

економічну єдність Давньої Русі. Однак навіть за несприятливих зовнішньополітичних умов другої половини XIV—XV ст. українсько-російська торгівля розвивалась.

1371 р., незабаром після приєднання частини українських земель до Литви, великий князь Ольгерд уклав з московським князем Дмитрієм Івановичем мирний договір, один з пунктів якого гарантував свободу торгівлі для литовських купців на території Московського, Тверського і Смоленського князівств, а для російських — у Литві⁴². По суті, в цьому договорі йшлося про українсько-російську торгівлю взагалі, оскільки не лише московське, тверське чи смоленське, а й новгородське, рязанське, псковське, володимирське та інше російське купецтво добувало в Києві, Чернігові, Луцьку, Новгород-Сіверському, Чорнобилі різноманітні товари місцевого й іноземного походження⁴³. З кінця XV ст. до нашого часу дійшла низка документів, які розповідають про активну торгівню діяльність російського купецтва на Україні⁴⁴.

Зберігся текст договору тверського князя з Вітовтом 1427 р., що гарантував російським купцям право вільної торгівлі в Києві. Зі слів договору: «Пошлины имати по-давньому, а нового не примышляти»⁴⁵ виходить, що київсько-тверська торгівля спиралася на давні традиції.

У XV ст. до Києва, Луцька, Львова та інших українських міст з Росії везли різноманітні хутра: соболів, лисиць, бобрів, куніць, песців, горностаїв, білок, хутряні й шкіряні вироби. З Київської, Чернігівської, Подільської, Галицької та Волинської земель до Росії надходили збіжжя, мед, віск, сіль, солонина, риба, дерево. Крім того, українські міста приваблювали російських торгових людей як центри торгівлі східними і західноєвропейськими товарами. Російське купецтво бувало не лише на торгах Львова, Галича, Володимира чи Луцька, а добиралося Молдавським шляхом до Сучави та інших південних міст⁴⁶.

Відомо, що через Київ московські, смоленські, тверські, новгородські та інші російські гості діставалися Кафи. Венеціанський посол у Персії Контаріні, який відвідав Київ навесні 1474 р., записав у своїх мемуарах: «Місто стоїть поблизу кордону з Татарією; в ньому збирається певна кількість купців з хутром, вивезеним з Верхньої Росії (Північно-Східної Русі.— *М. К.*); об'єднавшись у каравани, вони йдуть до Кафи»⁴⁷.

Середньовічна торгівля велася в суворих рамках численних регламентацій. Головними з них були складське право, дорожнє примушування і митна система. Ці регламентації об'єктивно гальмували торговельні стосунки, зокрема обмежували зовнішню торгівлю українських земель XIV—XV ст. Вони заважали іноземним (а часто й місцевим) купцям їздити зручними для них шляхами, зобов'язували їх збувати свої товари оптом і за недосить вигідними цінами, сплачувати численні мита. В багатьох випадках згадані обмеження призводили до звужування товарообігу. Водночас вони сприяли піднесенню торгівлі в окремих великих містах, купецтво яких зуміло використати ці регламентації

⁴² Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел, ч. I, М., 1813, № 31, стор. 52—53; Грамоти XIV ст., № 23, стор. 47.

⁴³ В. Е. Сыроечковский. Гости-сурожане, стор. 43—45.

⁴⁴ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским, т. I, стор. 6, 8—12, 22—24, 243—245 та ін.

⁴⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I, СПб., 1846, № 33.

⁴⁶ І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., стор. 10—15.

⁴⁷ Барбаро и Контарини о России, Л., 1971, стор. 188—189 (текст), 211 (переклад).

у боротьбі проти конкурентів. До таких міст належали Київ, Львів і Луцьк.

Відповідно до закону складського права приїжджі купці змушені були зупинятися лише в містах, які цим правом володіли, й продавати в них свої товари на нав'язаних місцевим купецтвом умовах. Відповідаючи на лист великого князя московського Івана III з приводу торговельних обмежень, застосованих щодо російських купців на загарбаних литовськими феодалами українських землях, великий князь литовський Олександр зауважив: «А там, в нашей земли, в Кieve и Луцку, склады издавна бывали всяким купцом заморским»⁴⁸ (тут у значенні: іноземним.— М. К.).

Існували абсолютна й відносна форми дії складського права. Згідно з першою іноземні купці могли продавати свої товари тільки у «складському» місті і повертатися додому, бо далі такого міста проїзд їм був заборонений. На Україні подібним правом в окремі роки XIV і XV ст. користувався Львів. Очевидно, складське право в абсолютній формі протягом XV ст. мало й київське купецтво. 1488 р. литовські послы говорили Івану III: «А иные гости заморские николи не бывали в нашей земле далее Кieва; до Кieва приезживали с товары и, попродавши товары в Кieve, опять за ся с Кieва ворочались, бо здавна бывало и за отца нашего всим гостем заморским склад бывал в Кieve»⁴⁹.

Більшість «складських» міст на Україні володіла цим правом у м'якшій (відносній) формі, згідно з якою після встановленого законом строку перебування в «складському» місті купець одержував можливість рушити з непроданими товарами далі⁵⁰.

Складське право доповнювала система дорожнього примушування. Іноземні купці під загрозою конфіскації товару, коней і возів повинні були користуватися визначеними урядом шляхами, які приводили їх до «складських» міст і митниць⁵¹. Крім того, місцева влада не гарантувала безпеки купцям, які їхали самовільно обраними дорогами. В згаданому листі Олександра Івану III міститься вимога, щоб купці «мыт не объезжали, и где здавна склады — гостем бывали». Обидві сторони, російська і литовська, домовилися, «что гостем нашим добровольно ездити на обе стороны по нашим землям старыми обычными дорогами, ... а новыми дорогами мыт не объезжати»⁵².

Особливо обтяжливою була для іноземних і місцевих купців митна система. Митниці ділилися на державні і приватні (на шляхах, що пролягали по землях великих феодалів). У гонитві за прибутками уряди Польщі й Литви, не кажучи вже про окремих феодалських землевласників, улаштовували все нові й нові митниці. Вже митні тарифи шляхів Львів—Торунь і Володимир—Торунь середини XIV ст. дають уявлення про значні суми мит і густу мережу митниць⁵³. У 1488 р. Іван III з докором писав великому князю литовському Казимиру: «А мыты и по-

⁴⁸ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским, т. I, стор. 245.

⁴⁹ Цит. за кн.: П. Г. Клепатский. Очерки по истории Киевской земли, т. I, Одесса, 1912, стор. 330.

⁵⁰ S. Lewicki. Prawo skladu w Polsce, Lwów, 1910 (в книзі викладена історія застосування складського права і на західноукраїнських землях).

⁵¹ М. В. Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. I, К., 1901, стор. 531—532; S. Lewicki. Targi lwowskie od XIV—XIX w., Lwów, 1921, стор. 42.

⁵² Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским, т. I, стор. 245.

⁵³ Hansisches Urkundenbuch..., t. III, № 559; S. Kutrzeba. Taryfy celne i polityka celna w Polsce od XII do XV w.—„Ekonomista”, 1902, № 2, стор. 192—195.

шлины новые устави в твоей земле на наших гостех, чего наперед того из старины не бывало»⁵⁴.

Протягом XIV—XV ст., незважаючи на обтяжливі торговельні регламентації, що існували в усіх без винятку країнах тогочасної Європи, українське купецтво брало дедалі активнішу участь у міжнародній торгівлі. Це було б неможливим без високого ступеня розвитку продуктивних сил, який сприяв також інтенсифікації внутрішньої торгівлі. Обидва види торгівлі були тісно зв'язані між собою. Більшість товарів продавали як на зарубіжних, так і внутрішніх ринках.

У XIV—XV ст. в різних містах і навіть великих селах України влаштовувалися торги. Звичайно вони відбувалися один раз на тиждень, рідше — два. На них збиралася людність навколишніх сіл. Лише у великих містах, зокрема Києві та Львові, торги проводилися кілька разів на тиждень. Головними предметами купівлі-продажу були продукти харчування: хліб, овочі, риба, м'ясо — все те, що в тогочасних документах іменується «живністю». На місцеві торги виносили свої вироби й ремісники.

На українських землях у XIV—XV ст. існував й інший вид внутрішньої торгівлі — ярмарковий. Він відомий ще з давньоруських часів. На ярмарках купували або продавали великі партії товарів. Під час них уряди Литви й Польщі звільняли іноземних і місцевих купців від сплати проїзних мит і торгових зборів. Оскільки проведення ярмарків приносило великі вигоди містам, в яких вони відбувалися, міська верхівка, багате купецтво всіляко добивалися від урядів дозволу на їх влаштування. Згідно з даними писемних пам'яток, в більшості українських міст другої половини XIV—XV ст. відбувалося по 2 ярмарки на рік. Лише великі торговельні центри, такі, як Львів і Луцьк, влаштовували щороку по 3 ярмарки. У Львові вони тривали по 2 тижні, в інших містах — по тижню⁵⁵.

На ярмарках купували і продавали худобу, коней, хутра, шкіри, збіжжя й продукти харчування. Там торгували також ремісничими виробами. Крім товарів місцевого походження, на ярмарках реалізували також іноземні: прянощі, шовк, сукно, одяг тощо.

Ярмарки Львова, Києва, Луцька та деяких інших українських міст були міжнародними — на них з'їжджались іноземні купці. Наприклад, на ярмарку галицького міста Ярослава (в ньому як великому торговельному центрі відбувалося по 3 ярмарки на рік) наприкінці XV ст. збиралося близько 30 тис. купців. Ярослав був осередком торгівлі волами. З його ярмарку багатотисячні партії волів гнали до Сілезії, Саксонії, Німеччини⁵⁶.

Інтенсивна зовнішня і внутрішня торгівля українських земель в XIV—XV ст. була наслідком високого ступеня розвитку тогочасної української економіки. Є всі підстави твердити, що в цьому відношенні українські землі не поступалися перед російськими і білоруськими, а також перед розвинутими країнами Європи і Сходу.

⁵⁴ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским, т. I, стор. 9.

⁵⁵ А. В. Верзилов. Очерк торговли Южной Руси с 1480—1569.— «Земский сборник Черниговской губернии», 1898, № VI, стор. 11—14.

⁵⁶ W. A. Wagner. Handel dawnego Jarosława do połowy XVII w.— Prace historyczne, wydane ku uczczeniu 50-lecia akademickiego koła historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, Lwów, 1929, стор. 128, 137, 138.

Повідомлення

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

БОЙОВА СПІВДРУЖНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ У РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ІНОЗЕМНОЇ ВОЄННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ

А. О. МОЛОДЦОВА

Розв'язана внутрішньою контрреволюцією громадянська війна, вторгнення у Країну Рад військ імперіалістичних держав поставили під загрозу завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції. В умовах багатонаціональної держави, якою була Росія, контрреволюція сподівалася використати успадковане від багатовікового панування царизму недовір'я народів різних національностей до російського народу, розпалити ворожнечу до нього і цим самим не допустити об'єднання сил трудящих у боротьбі проти зовнішніх та внутрішніх ворогів.

Від згуртованості та єдності дій трудящих всіх націй значною мірою залежала перемога молоді соціалістичної держави у громадянській війні.

В. І. Ленін вчив, що свобода кожної окремої Радянської республіки повною мірою залежить від міцності її союзу з іншими республіками і перш за все з Радянською Росією. Трудящим різних націй, наголошував Володимир Ілліч, потрібний союз військовий і господарський, роз'єднання ж трудящих, посилення національного розбрату знесилює робітничий клас, зміцнює владу капіталістів. Він закликав братні народи «йти найтіснішим союзом, бо поодинці нам, напевно, не справитись»¹.

Керуючись ленінськими ідеями, партія більшовиків проводила величезну роботу, спрямовану на об'єднання зусиль всіх Радянських республік. Зокрема, партія приділяла велику увагу зміцненню союзу Радянської Росії та України.

Питання боротьби керованої В. І. Леніним партії за утворення союзу Радянських республік, зміцнення дружби і братерства українського та російського народів в роки громадянської війни та іноземної інтервенції широко висвітлено в історико-партійній літературі².

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 45.

² Українська РСР в період громадянської війни, т. I—III, К., 1967—1969; Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920 гг.), М., 1966; А. В. Лихолат. Под ленинским знаменем дружбы народов, М., 1970; В. А. Чирко. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны в 1917—1922 гг., М., 1968; И. С. Чигарев. Братское содружество народов Советской страны в годы иностранной воен-

У даному повідомленні основна увага звертається на питання бойової співдружності Радянської Росії та України, виховання бійців Червоної Армії в дусі пролетарського інтернаціоналізму в роки боротьби проти внутрішніх та зовнішніх ворогів молодого Країни Рад.

Серйозною загрозою для Радянської країни в перший період громадянської війни був німецький імперіалізм. У декреті-відозві Ради Народних Комісарів РСФРР від 21 лютого 1918 р., написаній В. І. Леніним, «Соціалістична вітчизна в небезпеці!» підкреслювалося, що, «виконуючи доручення капіталістів усіх країн, німецький мілітаризм *хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії*»³.

У відповідь на ленінський декрет трудящі всієї країни піднялися на захист завоювань соціалістичної революції. Проти німецьких загарбників та їх прислужників з табору буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за владу Рад, за збереження завоювань Великого Жовтня під керівництвом більшовицьких організацій і Радянського уряду України піднімалися трудящі республіки. В. І. Ленін особисто керував справою організації оборони Радянської України.

Велику роль в об'єднанні та згуртуванні всіх революційних сил України на відсіч ворогові відіграв II Всеукраїнський з'їзд Рад (17—19 березня 1918 р.), який, виражаючи волю українського народу, заявив, що трудящі маси України разом з робітниками і селянами Росії та інших республік рішуче боротимуться за Радянську владу. Враховуючи обстановку, що склалася в зв'язку з заключенням Брестського миру, з'їзд закликав трудящих України до нещадної війни з австро-німецькими окупантами і Центральною радою. В той же час з'їзд підкреслив, що насильницький мирний договір, нав'язаний Радянській Росії імперіалістичною Німеччиною, тільки формально розриває федеративний зв'язок України з Росією, по суті ж взаємовідносини їх залишаються такими ж, як і раніше⁴.

Гарантією успіху боротьби трудящих України проти німецьких імперіалістів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції було існування Радянської Росії, її допомога українському народові. Боротьба трудящих України скеровувала значні сили окупантів і тим сприяла збереженню мирної передишки і зміцненню Радянської влади в РСФРР.

Радянський уряд Росії подавав значну допомогу українському народові. В. І. Ленін на VII з'їзді РКП(б) (6—8 березня 1918 р.) говорив: «Українцям фінансову допомогу ми даємо, допомагаємо, чим можемо»⁵. Хоча у той час становище самої Радянської Росії було дуже тяжким у воєнному відношенні (на її територію вторглися англо-французькі, японські та американські імперіалісти), уряд республіки поспішав на Україну зброю, боеприпаси, спорядження, проводив мобілізацію добровольців. У Москві та інших містах РСФРР організовувалися спеціальні мобілізаційні штаби, які проводили запис добровольців, формували загони для боротьби з австро-німецькими окупантами на Україні,

ной интервенции и гражданской войны, М., 1958; С. С. Гиллилов. В. И. Ленин — организатор Советского многонационального государства, М., 1972; М. І. Куліченко, В. Ю. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні, К., 1971; Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні, К., 1972; Торжество національної політики КПРС, К., 1972; та ін.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 343.

⁴ Див. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 71.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 36.

туди переводилися військові частини з інших районів фронту. Зокрема, з-під Ростова у район Бахмач—Конотоп були перекинуті загони 3-ої зведеної колони під командуванням Р. Ф. Сіверса, у розпорядження уряду УСРР були передані загони радянських військ, які знаходилися на Дону та у Донбасі під командуванням В. О. Антонова-Овсієнка⁶.

Незважаючи на героїчну боротьбу робітників і селян УСРР, допомогу Радянської Росії, австро-німецьким військам вдалося окупувати майже всю Україну. Після кровопролитних боїв українські радянські військові частини, збройні загони робітників відступили на територію Радянської Росії, де взяли активну участь у боротьбі проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

В умовах німецької окупації боротьба українських радянських військ з території Радянської Росії стала неможливою. Німецькі імперіалісти могли використати її як привід для порушення умов Брестського миру, ліквідації мирної передишки, конче потрібної для молоді Країни Рад. Бойова співдружність українського народу з народами РСФРР проявилася саме у боротьбі України за збереження мирної передишки для Радянської Росії як цитаделі соціалістичної революції. Єдино можливою формою боротьби у цих умовах було розгортання партизансько-повстанського руху українських селян і робітників у тилу ворога. В. І. Ленін високо оцінив інтернаціоналізм більшовиків і всіх трудящих України, який вони виявили у боротьбі проти австро-німецьких окупантів, за мирну передишку для Радянської Росії. «Завоювання України,— писав В. І. Ленін,— було величезною національною жертвою, а пролетарів і бідніших селян України воно загартувало і *посилило*, як революційних борців за інтернаціональну робітничу революцію. Україна потерпіла—інтернаціональна революція виграла, «розбестивши» німецьке військо, ослабивши німецький імперіалізм, *зблизивши* німецьких, українських і російських робітничих революціонерів»⁷.

Революція у Німеччині в листопаді 1918 р. дала можливість анулювати Брестський мирний договір, сприяла дальшому піднесенню визвольної боротьби українського народу, створила нові умови для подання допомоги Україні у боротьбі проти окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В постанові уряду Радянської Росії про анулювання Брестського мирного договору говорилося: «Вітаючи населення всіх областей, звільнених від ярма німецького імперіалізму, Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка кличе трудящі маси цих областей до братерського союзу з робітниками і селянами Росії і обіцяє їм повну підтримку в їх боротьбі за встановлення на їх землях соціалістичної влади робітників і селян»⁸.

Уряд Радянської Росії подавав допомогу робітникам і селянам України, як і народам інших республік, у вигнанні окупантів, розгромі буржуазно-націоналістичної контрреволюції. 17 листопада, за рішенням ЦК РКП(б) і Раднаркому РСФРР, була утворена Реввійська рада групи військ Курського напрямку, головним завданням якої було подання допомоги трудящим України в їх визвольній боротьбі. У розпорядження групи перейшли дві українські радянські дивізії, сформовані у нейтральній зоні, на кордоні Росії та України, з числа українських партизанів та повстанців, Московська робітнича дивізія з району Воронежа, 2-а Орловська кавалерійська дивізія (формувався в районі Воро-

⁶ «Український історичний журнал», 1958, № 1, стор. 78.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 103—104.

⁸ Документи внешней политики СССР, т. I, М., 1957, стор. 567.

нежа), 43-й добровольчий робітничий революційний полк і кілька загонів із складу військ Орловського воєнного округу⁹. На допомогу Українському фронтові направлялися поповнення з Петроградського, Московського, Орловського, Ярославського воєнних округів. У лютому 1919 р., наприклад, Всеросійський головштаб виділив з Петроградського, Приволзького і Західного воєнних округів 15 тис. бійців для поповнення частин Українського фронту, 5 тис. з Орловського округу на посилення групи військ, яка діяла у Донбасі¹⁰. У лютому—березні посилаються нові поповнення бійців, командирів, бойова техніка на південь України, де розгорнувся наступ радянських військ і партизанів проти англо-французьких військ, білогвардійських і буржуазно-націоналістичних банд.

Боротьба трудящих України проти німецьких імперіалістів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції була складовою частиною спільної боротьби трудящих всієї країни проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, за збереження і зміцнення Радянської влади.

Бойовий союз трудящих Радянської Росії та України міцнів у ході боротьби проти білогвардійських військ Денікіна та куркульсько-петлюрівської контрреволюції на Україні. У травні 1919 р. денікінці розгорнули широкі операції, спрямовані на захоплення України з тим, щоб просуватися на Москву. В. І. Ленін, ЦК РКП(б) уважно стежили за ходом воєнних операцій на півдні, щодня давали вказівки про посилення допомоги радянським військам, проведення мобілізацій у Червону Армію, перебудову роботи тилу та ін. З квітня по грудень Політбюро ЦК РКП(б) 25 разів обговорювало українські питання, Оргбюро — 13 разів¹¹. Лише за травень на адресу ЦК КП(б)У, уряду, військових керівників УРСР, командування Південного фронту надійшло близько 25 вказівок за підписом В. І. Леніна з різних питань, пов'язаних з організацією захисту Донбасу¹². З ускладненням становища на Південному фронті увага ЦК РКП(б), В. І. Леніна до воєнних дій там ще більше зростала.

Партія у той час надавала виключно великого значення питанням дальшого зміцнення союзу Радянської Росії та України, союзу всіх Радянських республік. Конкретною програмою об'єднання сил братніх республік у боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів став «Проект директиви ЦК про військову єдність», розроблений В. І. Леніним у травні 1919 р. У проекті підкреслювалося, що необхідною умовою перемоги у боротьбі проти світового імперіалізму і підтримуваної ним внутрішньої контрреволюції є забезпечення єдиного військового командування, якнайсуворіша централізація у розпорядженні всіма силами і ресурсами Радянських республік, зокрема, всім апаратом воєнного постачання, а також залізничним транспортом¹³.

Трудячі Радянської України, які випробували на собі всі страхоти австро-німецької окупації, терору англо-французьких інтервентів і білогвардійців, криваве панування буржуазно-націоналістичної контрреволюції, особливо гостро відчували потребу згуртування всіх республік в єдиний воєнний табір для успішної боротьби за збереження Радянської влади і її завоювань. Радянський уряд України, висловлюючи волю широких трудящих мас, одним з перших відгукнувся на пропозицію ЦК РКП(б), В. І. Леніна про створення воєнно-політичного союзу

⁹ А. В. Лихолат. Назв. праця, стор. 318.

¹⁰ В. А. Чирко. Назв. праця, стор. 121.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 271.

¹² М. Куліченко, В. Маланчук. Назв. праця, стор. 98.

¹³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 388.

Радянських республік. У прийнятому 1 червня при повній підтримці урядів і трудящих України, Білорусії, Латвії і Литви декреті ЦВК РСФРР про створення воєнно-політичного союзу зазначалося, що «воєнний союз всіх згаданих радянських соціалістичних республік повинен бути першою відповіддю на наступ спільних ворогів»¹⁴.

У відповідності з декретом, партія приділила надзвичайно велику увагу зміцненню Червоної Армії, реорганізації та об'єднанню воєнного управління на території всіх Радянських республік, особливо Радянської України. Здійснення заходів по переформуванню частин Українського фронту, об'єднання їх під єдиним командуванням, об'єднання економічних ресурсів Радянської Росії та України ставало невідкладною справою у зв'язку з просуванням денікінських військ, які у червні захопили Харків, Донбас, а до середини вересня — майже всю Україну.

9 липня ЦК РКП(б) звернувся до партії, до всіх трудящих з листом-закликом «Всі на боротьбу з Денікіним!», який містив у собі конкретну програму мобілізації сил країни на розгром ворога.

Південний фронт став головним фронтом республіки. Сюди направлялися кращі сили партії. Пленум ЦК РКП(б) у вересні 1919 р. ухвалив провести мобілізацію комуністів на фронт. У листі Центрального Комітету партії до партійних організацій роз'яснювалися рішення пленуму, вказувалося, що комуністи повинні бути відкликані з усіх установ, де вони можуть бути замінені безпартійними працівниками, жінками, інвалідами громадянської війни, і направлені на фронт¹⁵.

Заклик партії знайшов широкий відгук серед комуністів і безпартійних. Так, Петроградський комітет РКП(б) ухвалив мобілізувати на Південний фронт 1200 комуністів, які протягом трьох днів виїхали на місце призначення. 2 жовтня В. І. Ленін направив петроградським більшовикам телеграму, вітаючи їх за подання допомоги Південному фронту. Петроградська партійна організація за період вересня—листопада направила на фронт більш як 4 тис. комуністів, з них 1800 за персональною мобілізацією на керівну роботу в армію¹⁶! У військах фронту у вересні 1919 р. було 14 тис. 825 комуністів¹⁷. Тут знаходилося приблизно 60% всього складу КП(б)У. З багатьох партійних організацій України на фронт пішло 70% комуністів¹⁸. Зростання кількості комуністів у військах сприяло посиленню впливу партії в армії, поживленню політичної роботи серед червоноармійців, зміцненню боєздатності Червоної Армії.

На Південний фронт направлялися поповнення, найбільш боєздатні військові частини. Наприкінці червня з Радянської Росії прибуло понад 40 тис. бійців, у липні — 3282 чол. командного складу¹⁹. У серпні сюди прибули Пензенська і Пермська бригади, в середині жовтня — 12-а армія, 61-а стрілецька дивізія, 21-а дивізія з Східного фронту. Тут діяла І Кінна армія, до складу якої в основному входили російські робітники і селяни, у вересні прибула Латиська дивізія, яка за заслуги у розгромі денікінців була нагороджена Червоним Прапором ВЦВК. Мужньо билися на території України Радянський Литовський полк, нагороджений за мужність і героїзм Почесним Революційним Червоним

¹⁴ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР, К., 1963, стор. 123.

¹⁵ «Известия ЦК РКП(б)», 30 вересня 1919 р.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 476.

¹⁷ ЦДАРА, ф. 9, оп. 2, спр. 3, арк. 26.

¹⁸ «Летопись революции», 1925, № 1, стор. 6.

¹⁹ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 145, арк. 208, 217.

Прапором, зведений Башкирський кавалерійський полк, Особлива Бесарабська бригада²⁰. Завдяки заходам ЦК РКП(б), великій роботі ЦК КП(б)У по мобілізації всіх сил на відсіч ворогові Південний фронт налічував понад 104 тис. штиків, близько 15 тис. шабель, 2765 кулеметів, 607 гармат і мав перевагу над денікінцями у живій силі і техніці у 1,5 раза, у кулеметах — майже у 2 рази²¹.

ЦК РКП(б), В. І. Ленін, приділяючи увагу поповненню, технічному оснащенню Червоної Армії, ні на хвилину не забували про необхідність цілеспрямованої виховної роботи серед червоноармійців, виховання бійців Червоної Армії у дусі пролетарського інтернаціоналізму. В. І. Ленін вказував, що інтернаціоналізм повинен пронизувати всі сторони військового будівництва: його організаційні питання, воєнну доктрину, процес навчання та ідейно-політичного виховання, всієї підготовки воєнних кадрів. У ленінських статтях, виступах, листах, телеграмах, присвячених питанням воєнного будівництва, першочергова увага зверталася на зміцнення дружби бійців різних національностей, виховання їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму²².

Питання інтернаціонального виховання бійців Червоної Армії знаходилися у центрі уваги ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, Реввійськради республіки, політорганів фронту, партійних осередків військових частин. Форми цієї роботи вироблялися у тісному зв'язку з усією партійно-політичною роботою в армії. Інтернаціоналізм бійців Червоної Армії виховувався, перш за все, спільною боротьбою у лавах єдиної армії проти спільних внутрішніх і зовнішніх ворогів. Про це свідчать резолюції мітингів, зборів, безпартійних конференцій, листи бійців. «Дворічна громадянська війна, — відзначалося в одній з резолюцій зборів червоноармійців, — показала, що робітник і селянин України і Великобританії ведуть безперервну жорстоку боротьбу не тільки з українською і російською буржуазією, але й з організованим імперіалістичним світом. Лише тісне єднання пролетаріату всіх країн і націй забезпечує повну перемогу над імперіалізмом»²³. Бійці клялися міцно тримати у своїх руках «освячений кров'ю наш Червоний прапор великої революції до повної перемоги трудящих на Україні, в Росії, в усьому світі»²⁴.

Політвідділи, партійні осередки широко роз'яснювали червоноармійцям ленінську національну політику партії, цілі і завдання громадянської війни, ленінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни, викривали зрадницьку політику буржуазних націоналістів, як запеклих ворогів Радянської влади, всіх трудящих. З цією метою широко використовувалася така розповсюджена і популярна форма масової роботи партії серед червоноармійців, як мітинги. На мітингах обговорювалися питання «Що таке Радянська влада?», «За що іде боротьба?», «Пролетаріат і національне питання», про революційні події у зарубіжних

²⁰ История гражданской войны в СССР, т. 4, М., 1959, стор. 202; В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 51, стор. 40; Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 318; Т. Я. Драудин. Боевой путь Латышской дивизии в дни Октября и в годы гражданской войны, Рига, 1960, стор. 107; Боевые подвиги частей Красной Армии (1918—1920 гг.). Сборник документов, М., 1957, стор. 14; ЦДАРА, ф. 167, оп. 1, спр. 43, арк. 37; ф. 1426, оп. 2, спр. 528, арк. 89.

²¹ История гражданской войны в СССР, т. 4, стор. 258.

²² У Повному зібранні творів В. І. Леніна налічується близько 750 таких документів, з них 76 — опубліковані аперше. Крім того, понад 200 документів, які стосуються воєнного будівництва, вміщено у «Ленинских сборниках», «Вопросах истории КПСС», 1969, № 10, стор. 73.

²³ ЦДАРА, ф. 1426, оп. 1, спр. 43, арк. 50.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 133, арк. 25.

країнах²⁵. На мітингах, конференціях, червоноармійських з'їздах практикувалися виступи партійних і державних діячів, воєначальників, які роз'яснювали інтернаціональний характер Червоної Армії, розкривали необхідність і важливість воєнно-політичного союзу Радянських республік. Перед червоноармійцями Південного фронту виступали М. І. Калінін, М. І. Подвойський, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, А. В. Луначарський та ін.

Цілеспрямована виховна робота сприяла зміцненню бойового, морального духу воїнів фронту, зміцнювала дружбу бійців різних національностей.

Чотири радянські армії визволяли Україну від денікінських і петлюрівських банд: 12-а армія діяла на Правобережжі і Чернігівщині, 14-а — у Центральних районах України (Суми — Харків — Полтава — Катеринослав), 13-а і 8-а спільно з 1-ою Кінною армією визволяли Донбас. У спеціальному наказі № 174 від 30 листопада по червоних військах, які вступали на територію України, Реввійськрада республіки вказувала: «Наносячи нещадні удари по денікінцях, ви повинні у той же час з братньою увагою ставитись до трудящих мас України. Нехай робітники і селяни України почувають себе упевнено під захистом ваших штиків»²⁶.

Денікінські війська і петлюрівські банди на Україні були розгромлені спільними зусиллями трудящих братніх республік. Воєнно-політичний союз став важливою умовою успіху у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції. В. І. Ленін у «Листі до робітників і селян України за приводу перемог над Денікіним», підбиваючи підсумки розгрому денікінської навали, відзначав, що спільна робота по відстоюванню диктатури пролетаріату і Радянської влади в боротьбі проти поміщиків і капіталістів усіх країн, проти їх спроб відновити своє всевладдя є найкращим засобом для подолання залишків недовір'я, для зміцнення дружби українського і російського народів²⁷.

Створення єдиного воєнного фронту Радянських республік, розширення і зміцнення бойової та господарської єдності Радянської Росії та України стали найважливішим фактором успішного захисту соціалістичної країни від білополярів і Врангеля. У тяжкій боротьбі проти нової ворожої навали український народ, як і раніше, знайшов гарячу підтримку російського народу. Вже 24 квітня 1920 р., напередодні нападу панської Польщі, Оргбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення мобілізувати на Україну з Центральної Росії, Петрограда та Уралу не менше тисячі комуністів. 26 квітня Політбюро ЦК РКП(б) дало директиву польовому штабові зняти з Кавказького фронту максимальну кількість дивізій і відправити на Південно-Західний фронт, а також прискорити переведення туди запасних армій²⁸. Ф. Е. Дзержинському доручили вийхати на Україну з великою групою співробітників Всеросійської Надзвичайної Комісії і організувати боротьбу з контрреволюцією для забезпечення тилу радянських військ.

«Україна у небезпеці!» — говорилося у Зверненні до всіх робітників, селян і чесних громадян Росії²⁹. В. І. Ленін у виступі 29 квітня за-

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 365, арк. 14—16; ф. 5, оп. 1, спр. 253, арк. 3, 7—8; ЦДАРА, ф. 9, оп. 6, спр. 44, арк. 21; ф. 102, оп. 2, спр. 55, арк. 117; спр. 65, арк. 151; ф. 103, спр. 28, арк. 9; ЦДАЖР УРСР, ф. 2., оп. 1, спр. 117, арк. 6.

²⁶ ЦДАРА, ф. 1426, оп. 2, спр. 507, арк. 23.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 43—44.

²⁸ В. А. Чирко. Назв. праця, стор. 197.

²⁹ «Правда», 30 квітня 1920 р.

кликав трудящих Росії «піднятися як один, щоб захистити і себе, і Україну від натиску польських імперіалістів»³⁰. На боротьбу з загарбниками піднялися трудящі Радянської України, Росії та інших республік. У травні ЦК РКП(б) оголосив мобілізацію 3 тис. комуністів в армію і для зміцнення Радянської влади на Україні. Ця мобілізація фактично дала 4537 чол.³¹ У травні Південно-Західний фронт одержав поповнення понад 40 тис. чол. З-під Майкопа сюди передислоковано легендарну 1-у Кінну армію, яка здійснила тисячокілометровий перехід до Умані, очищаючи тили від петлюрівських і махновських банд, з Східного фронту — 25-у Чапаєвську стрілецьку дивізію, Башкирську кавалерійську бригаду. З Сибіру на польський фронт передислокувалися 27-а і 51-а стрілецькі дивізії, Червона добровольча армія та інші військові частини. З 15 травня по 3 серпня на Південно-Західний фронт було відправлено 23 тис. гвинтівок, 386 кулеметів, 59 гармат, 10,5 тис. шабель і 46 літаків³².

Всенародне піднесення для боротьби з ворогом стало можливим тому, що за три роки існування Радянської влади трудящі всіх національностей остаточно переконалися у необхідності спільного захисту завоювань диктатури пролетаріату. Економічні, соціальні, політичні перетворення, здійснені у Радянських республіках, були міцним фундаментом спільних бойових дій, воєнно-політичного союзу республік.

Під час боротьби проти білопанських військ та Врангеля яскраво виявився інтернаціоналізм бійців Червоної Армії. ЦК РКП(б), В. І. Ленін поставили перед кожним комуністом, політпрацівником фронту завдання роз'яснювати мету і завдання військ, визвольну місію Червоної Армії. У військах фронту розгорнулася широка робота по роз'ясненню питання, що армія Радянської країни — армія інтернаціональна, захисниця всіх пригноблених народів. На з'їздах, мітингах, червоноармійських зборах, конференціях приймалися резолюції, проїняті почуттям дружби і інтернаціональної солідарності. «Нема такої жертви, яку б ми, сини трудящих мас України і Росії, не принесли в ім'я повалення польської контрреволюції, — говорилося у резолюції 3-го запасного полку Південно-Західного фронту 6 травня 1920 р. — Ми так же, як у дні кривавої, впертої боротьби за відновлення Радянської влади на Україні з бандами зрадника України Петлюри, німецько-австрійськими бандами і бандами царського холопа Павла Скоропадського, з'єднаємо свої бойові ряди і під Червоним прапором революції повалимо польську шляхту, доведемо нашу боротьбу до повалення буржуазії Польщі, на уламках якої ми заключимо тісний братній союз з робітниками і селянами Радянської Польщі»³³.

На партійних зборах у військових частинах перед червоноармійцями-комуністами ставилося завдання вести рішучу боротьбу проти проявів націоналізму і шовінізму. Ця робота посилилася, коли Червона Армія вийшла за межі нашої країни, перейшла в успішному наступі кордони буржуазної Польщі. В. І. Ленін, ЦК РКП(б) у той час особливо підкреслювали визвольну місію Червоної Армії. Володимир Ілліч, звертаючись до червоноармійців, які відправлялися на польський фронт, говорив: «Нехай ваша поведінка відносно поляків там доведе,

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 313.

³¹ «Известия ЦК РКП(б)», 18 вересня 1920 р.

³² Н. Ф. Кузьмін. Крушение последнего похода Антанты, М., 1958, стор. 137; Н. И. Шатагин. Организация и строительство Красной Армии в 1918—1920 гг., М., 1954, стор. 212.

³³ ЦДАРА, ф. 9, оп. 1, спр. 193, арк. 3.

що ви — солдати робітничо-селянської республіки, що ви йдете до них не як гнобителі, а як визволителі»³⁴. У повідомленнях з діючої армії до Реввійськради фронту говорилося, що Червона Армія виступає на польській території як дійсно інтернаціональна армія. Ведучи запеклу боротьбу проти білопанських військ, червоноармійці уважно ставляться до трудящих мас Польщі, до військовополонених³⁵. Все це було наслідком величезної роботи партійних організацій, політвідділів армій фронту.

У єдиному строю відстояли завоювання соціалістичної революції росіяни, українці, білоруси, латиші, литовці, трудящі інших національностей Радянської Росії. Інтернаціоналізм, інтернаціональна солідарність трудящих пройшли історичну перевірку у вогні соціалістичної революції, у захисті її завоювань, показавши всьому світові непорушну єдність молодого соціалістичного держави. В буремні роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції міцніли і гартувалися дружба і братерське співробітництво українського і російського народів.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 103.

³⁵ ЦДАРА, ф. 245, оп. 1, спр. 31, арк. 46; оп. 2, спр. 101, арк. 111; ф. 307, оп. 1, спр. 64, арк. 22, 35.

ПЕРША ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА КОМУНА НА УКРАЇНІ

В. Н. ЖУК

Понад півстоліття тому, у травні 1924 р., поблизу м. Полтави була створена перша на Україні інтернаціональна сільськогосподарська комуна, діяльність якої являє цікаву сторінку в історії розвитку і зміцнення братерської дружби між трудящими молодого Країни Рад і болгарським народом.

Вересневе антифашистське повстання в Болгарії, що відбулося під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, знайшло широкий відгук у всьому світі, особливо в Радянському Союзі. В нашій країні розгорнувся рух на підтримку жертв терору реакції, який почався в Болгарії після поразки повстання і приходу до влади фашистського уряду Цанкова. Багато болгарських патріотів — учасників повстання дістали політичний притулок в Москві, Одесі та інших містах і селах, у тому числі й на Полтавщині.

Болгарські революціонери, які не стояли осторонь соціалістичного будівництва в Країні Рад, вирішили організувати сільськогосподарську комуноу. Велику роль у цьому відіграло знайомство комуністів-політемігрантів з ленінським кооперативним планом — планом перетворення сільського господарства СРСР на соціалістичних засадах і поступового залучення основних мас селянства в процес соціалістичного будівництва через кооперацію. Ініціативна група, до якої увійшли І. Бакалов, С. Баджаков, Ц. Радойнов, подружжя Чехларових та інші звернулася до болгарської секції Комінтерну з проханням сприяти їм в організації комуни на території Радянського Союзу. Секретар секції С. Сапунов та В. Коларов — один із засновників і керівників Болгарської комуністичної партії погодили це питання з Виконкомом Комінтерну та вищими органами Радянської влади. До Полтавського округу

ного комітету МОДРу було надіслано листа, в якому йшлося про виділення господарства для цієї мети¹.

Наприкінці квітня — на початку травня 1924 р., перебуваючи в Полтаві, В. Коларов остаточно домовився з місцевими партійними і радянськими керівниками про заснування на Полтавщині сільськогосподарської комуні болгарськими політемігрантами.

12 травня на засіданні малої президії Полтавського губвиконкому було вирішено передати колишні господарства поміщика Трепке та Полтавського індустріального технікуму в розпорядження МОДРу для організації комуні. Окружному виконкомові, губернському земельному управлінню, всім радянським і громадським організаціям було дано вказівку подавати політемігрантам всіляку допомогу².

Вибір упав на с. Парасковіївку Руновщинського району (нині с. Куликівка Полтавського району). У самій Парасковіївці чимало жителів були активними борцями за владу Рад і відзначилися в боротьбі з ворогами в роки громадянської війни. У цьому та в сусідніх селах уже з'являлися паростки нового, соціалістичного господарювання. Влітку 1923 р. 10 бідняцьких господарств Парасковіївки об'єдналися в товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ) «Зоря», яке очолив місцевий активіст П. С. Гулій³.

14 травня 1924 р. в селі відбулися загальні збори болгарських політемігрантів з участю місцевих активістів. Доповідь про організацію комуні зробив Ц. Радойнов — один з керівників Карабунарського (Карабунар — нині Грудово) повстанського революційного комітету під час Вересневого повстання в Болгарії. Він запропонував назвати комуну ім'ям засновника і керівника Болгарської комуністичної партії Д. Благоева. Тоді ж обрали раду комуні в складі п'яти чоловік на чолі з Б. Чехларовим та ревізійну комісію, яку очолив С. Тринів (у комуні — Тронов). Комуна складалася з 26 чоловік, у тому числі двох жінок⁴.

26 травня 1924 р. було прийнято, а 21 червня зареєстровано статут комуні. У ці ж дні оформився й партійний осередок (об'єднував 18 комуністів), секретарем якого обрали І. Бакалова, а згодом — Ц. Радойнова.

Радянська держава виділила для комуні понад 140 десятин землі, будівлі поміщицького маєтку та деякий інвентар, а ЦК МОДРу видав 20 тис. крб. безпроцентної позики та 2500 крб. на придбання трактора⁵.

Комунари дружно взялися за роботу. Насамперед вони відремонтували млин, щоб забезпечити людей хлібом, а також організували поливне господарство для вирощування городини.

Вже з перших днів між біднотою Парасковіївки і прибулими болгарями встановилися дружні взаємини. Селяни часто навідувалися до комунарів, придивлялися, як вони, старанно розподіливши обов'язки, ремонтували будівлі, обробляли поля, садили городину. Біднота тягнулася до комуні. Через деякий час до неї почали вступати мешканці Парасковіївки й сусідніх сіл. Незважаючи на труднощі, які доводилося долати самим комунарам, вони мололи для місцевої бідноти зерно, допомагали обробляти своїм реманентом землю, роздавали поросят із

¹ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-8733, оп. 1, спр. 198, арк. 38—40.

² Там же, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 242, арк. 137.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 3, спр. 100, арк. 3—6.

⁴ Там же, ф. 166, оп. 9, спр. 290, арк. 4—10; Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею. Радянський період, спр. 70, арк. 57—62.

⁵ Бюллетень ЦК МОПР СРСР, 1927, № 18(93), стор. 17; «Більшовик Полтавщини», 15 травня 1929 р.; 24 червня 1930 р.

ферми комуни. Разом з місцевим населенням благоевці влаштовували вечори відпочинку, проводили політбесіди тощо. Колишні вчителі П. Ганчев і Ц. Радойнов та інші активісти багато уваги приділяли культурно-освітній роботі серед комунарів і жителів села, зокрема, подавали їм допомогу в організації шкіл лікнепу.

Уже в перші роки існування комуни ім. Д. Благоева селяни обирали болгарських політемігрантів членами сільради і судовими засідателями. Голова ради комуни Б. Чехларов (або Чехленко, як називали його жителі села) був делегатом першого Полтавського окружного з'їзду колективних господарств, що відбувся 28—29 січня 1925 р. Серед п'ятнадцяти делегатів його обрали і на губернський з'їзд⁶. Ц. Радойнов був членом контрольної комісії при Полтавському губернському комітеті КП(б)У та членом Полтавського окружного комітету МОДРу. В червні 1926 р. він брав участь у роботі окружної конференції МОДРу⁷.

ЦК ВКП(б) і Радянський уряд створювали для болгарських політемігрантів широкі можливості працювати, вчитися, набувати різних спеціальностей. Комунари прагнули освоїти багатий досвід революційного руху в Росії та практику соціалістичного будівництва в СРСР. Багато активістів комуни згодом поїхали на навчання: Ц. Радойнов — до військової академії, С. Баджаков, А. Бекаров, І. Бакалов, Р. Русев та інші — до Комуністичного університету національних меншостей Заходу (КУНМЗу). Ц. Радойнов, закінчивши навчання, залишився працювати викладачем в академії ім. М. В. Фрунзе. Д. Манджаків був направлений на роботу в Благоевський район на Одещині, де його обрали секретарем райкому партії. А. Бекаров перебував на партійній роботі в Пермі. Дружина Б. Чехларова С. Чехларова (Скоротейкова) в 1928 р. закінчила КУНМЗ і працювала на московській панчішній фабриці «Моссо» (нині фабрика ім. М. Е. Баумана). Тут протягом 1931—1936 рр. вона була секретарем партійної організації, а в 1931—1933 рр. обиралася депутатом Бауманської районної Ради м. Москви⁸.

Плинність кадрів не могла не позначитися на роботі комуни. Не вистачало робочої сили. Економічна база її була поки що слабкою. В 1925 р. у господарстві, крім трактора, налічувалося 9 коней, 3 пари волів, 2 корови та 20 свиней⁹.

Керівники Закордонного бюро Болгарської комуністичної партії надавали великого значення комуні ім. Д. Благоева, її ролі в справі колективізації сільського господарства. Восени 1925 р. В. Коларов удруге відвідав Полтавщину. За велику допомогу, подану революціонерам Болгарії та інших країн, він вручив Полтавській організації МОДРу Червоний прапор, виступив на загальних зборах комунарів Парасковівки, а також відвідав 25-у Чапаєвську дивізію, яка шефствувала над болгарськими комунарами¹⁰.

У 1926—1928 рр. комуна поповнилася молодими болгарськими комуністами і комсомольцями, які, рятуючись від переслідувань реакційного уряду своєї країни, емігрували до Радянського Союзу. Рада комуни на чолі з П. Пурчевим та партійний осередок, яким керував Ц. Георгієв, направили їх на різні ділянки роботи, враховуючи знан-

⁶ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-363, оп. 1, спр. 325, арк. 83.

⁷ Възпомянателен лист Цвятко Радойнов. Издава комитет по случай 25 години разстрела на героя. Крън. 25.VI.1967; Дані музею Цвятко Радойнова в селі Криин, Народна Республіка Болгарія.

⁸ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-8733, оп. 1, спр. 198, арк. 52.

⁹ Там же, ф. Р-363, оп. 1, спр. 77, арк. 44.

¹⁰ Васил Коларов. Био-библиография по случай 70-годишнината му 16 юли 1947, София, 1947, стор. 48.

ня і нахили новоприбулих. Д. Волков став агрономом, згодом молодь обрала його комсомольським ватажком та членом райкому ЛКСМУ. Б. Саманджієв разом з іншими пішов на свиноферму, де працював під керівництвом старого комунара Д. Ніколова.

Навесні і влітку комунарам допомагали працювати в полі сільська біднота і робітниця-текстильниця панчішних фабрик ім. В. П. Ногіна, «Імперіал», «Стандарт», а також залізничники, з якими у комунарів зав'язалася міцна дружба. Так, за ініціативою осередку МОДРу, робітниця полтавської панчішної фабрики ім. В. П. Ногіна у квітні 1927 р. допомагали комунарам полоти городину, влаштовували концерти для всіх жителів села ^{11–12}.

На початок 1928 р. комуна ім. Д. Благоева об'єднувала 20 родин (78 чол., у тому числі працездатних — 56). Землі ж вона мала 143,3 дес., з них 96 дес. під посівами ¹³.

Піклуючись про справи комуни, В. Коларов на початку вересня 1928 р. знову прибув до Полтави. Він домовився з місцевими партійними і радянськими органами про збільшення земельних угідь комуни за рахунок сусіднього господарства с. Степанівки, яке перебувало у віданні Полтавського товариства Червоного Хреста, а також про надання благоевцям кредиту в зв'язку з труднощами, що склалися ¹⁴.

З метою укрупнення колективних господарств та дальшого розвитку колективізації секретаріат Полтавського окрвиконкому 12 вересня 1928 р. постановив передати землі товариства Червоного Хреста в користування комуни ім. Д. Благоева, включивши їх до фонду колективізації. Секретаріат вважав за доцільне поповнити склад комуни бідняцькими безземельними та батрацькими прошарками сіл Черкасівки і Степанівки. Окружному земельному відділу та окрколгоспсекції було вказано на необхідність вжити заходів щодо розвитку городництва, ягідництва та продуктивного скотарства, враховуючи природні та економічні умови і можливості технічної переробки спеціальних культур на місці ¹⁵.

Після приєднання степанівського господарства в комуні налічувалося 373 дес. землі, в тому числі 320 дес. орної, 12 дес. лісу, 5 дес. городу, 19 дес. луків, 9 дес. під садибою. Комунари мали тепер 4 трактори (3 вони одержали від товариства Червоного Хреста в 1928 р.), 3 молотарки, 4 снопов'язалки, 2 жатки, 4 сіножатки, 8 плугів, 6 кінних полільників та інший сільськогосподарський реманент. Крім млина, були ще токарна і слюсарна майстерні та кузня ¹⁶.

За рішенням болгарського закордонного представництва Комінтерну для зміцнення кадрів комуни ім. Д. Благоева 1928 р. в Парасковіївку було направлено К. Коцева (в комуні — К. Петров) — професіонального болгарського революціонера, члена БКП з 1919 р., активного учасника Вересневого антифашистського повстання. У комуні він очолював партійний осередок, а також був обраний членом Руновщинського райкому і Полтавського окружного комітету КП(б)У ¹⁷.

Щоб поліпшити роботу комуни, 20 лютого 1929 р. було створено виробничу раду, яка розв'язувала всі питання, що стосувалися життя комунарів. Крім ради, існували комісії: санітарна, культурна, фінансова, організації дитячих ясел, продовольча, догляду за інвентарем ¹⁸.

^{11–12} «Робітник» (Полтава), 1 травня 1927 р.

¹³ Статистика Полтавщини в нових її межах, № 21, Полтава, 1929, стор. 88—93.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 290, арк. 21.

¹⁵ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-363, оп. 1, спр. 185, арк. 4—5.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 290, арк. 1—2.

¹⁷ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-8733, оп. 1, спр. 282, арк. 39—40.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 290, арк. 4—10.

На початку 1929 р. від бідняків і наймитів Парасковіївки та навколишніх сіл надійшло близько 50 заяв про прийом до комуні. На цей час у ній налічувалося 66 членів, з них місцевих — 24 чол., болгар-політемігрантів — 20, болгар з України — 2, решту становили приїжджі з інших округів і республік СРСР. За соціальним складом комунари розподілялися так: робітників — 3, батраків — 25, незаспокоєних — 32, кустарів — 4, службовців — 2. Серед прийнятих до комуні було й 4 підлітки. Вони прибули сюди з комуні ім. М. Горького, що перебувала з сусіднього с. Ковалівки в Куряж.

У комуні застосовувалася чотирирічна система сівозміни. Висівалося переважно чистосортове насіння. Тому врожайність зернових у господарстві благоєвців була вищою, ніж на полях селян-одноосібників. Так, у 1928 р. комунари зібрали з десятини по 56 пудів озимої пшениці, 142 — вівса, 3000 — кормових буряків, 200 — кукурудзи, а селяни — 45 пудів пшениці, 90 — вівса, 2000 — буряків і 150 — кукурудзи¹⁹.

Незважаючи на певні труднощі, зокрема неврожай, 1929 р. комунари здали державі 4 тис. пудів хліба, відгодували на бекон 140 свиней. Комуна передплатила на 370 крб. сільськогосподарської, 175 крб. Першої індустріальної та 250 крб. Другої індустріальної позик (сюди не входить передплата окремими членами комуні та партосередку)²⁰.

Протягом 1928—1929 рр. проводилася велика робота щодо ліквідації неписьменності, завдяки чому на кінець 1929 р. серед дорослих членів комуні не було жодного неписьменного.

У зв'язку з переходом до суцільної колективізації в нашій країні партія і уряд накреслили ряд важливих заходів, спрямованих на забезпечення сільського господарства технікою, а також на підготовку керівних колгоспних кадрів. На постійну роботу в колгоспи були направлені 25 тис. кращих представників робітничого класу. На допомогу комуні ім. Д. Благоєва партія прислала двадцятип'ятитисячників — колишнього голову Кегичівського райвиконкому Т. Карпова та двох полтавських робітників — товаришів Зайцева і Веремієнка.

Як і в інших комунах, у господарстві благоєвців велика увага приділялася організації праці. Були встановлені норми виробітку, всіх комунарів закріплено за бригадами. Трактористи працювали в три зміни. Розгорнулося соціалістичне змагання, що дало змогу значно підвищити продуктивність праці.

На 1930 р. комуна ім. Д. Благоєва досягла великих виробничих успіхів. Тільки за період з 1 січня до 1 жовтня 1930 р. поголів'я великої рогатої худоби збільшилося з 31 до 92 (на 195%), свиней — з 97 до 213 (на 120%). У господарстві налічувалося 2608 штук курей²¹.

Значно зросли й прибутки благоєвців. У 1926 р. валовий дохід комуні становив 24 294 крб., у 1929 — 74 937 крб., а в 1930 р. — вже 127 000 крб. Поліпшився матеріальний добробут комунарів, зокрема, витрати на виховання дітей збільшилися на 46,6%²².

Ці успіхи широко висвітлювалися і популяризувалися в періодичній пресі. Активісти комуні були постійними учасниками всіх нарад та наукових конференцій з питань розвитку сільського господарства. Вони прислухалися до порад вчених-спеціалістів, ділилися з іншими своїм досвідом. На 2-й Полтавській міській партійній конферен-

¹⁹ Там же, арк. 2—3.

²⁰ Там же, арк. 14.

²¹ «Більшовик Полтавщини», 21 жовтня 1930 р.; 3 липня 1931 р.

²² «Більшовик Полтавщини», 14 жовтня 1931 р.

ції, що відбулася 5 липня 1931 р., голова ради комуни П. Бонев та секретар партосередку Веремієнко доповідали, що план посіву зернових культур господарство виконало на 102, городніх — на 105, технічних — на 108%. Сівбу ранніх зернових культур було закінчено за 7 замість 12 днів за планом, а всю посівну кампанію — за 26 замість 44²³. У 1931 р. комунари першими в районі виконали план хлібозаготівель (на 102%) і здали державі 1500 пудів пшениці понад план²⁴. За успіхи, досягнуті в сільськогосподарському виробництві, комуна ім. Д. Благоева була занесена на Червону дошку. 16 серпня 1931 р. це господарство відвідав Г. І. Петровський.

Успіхам у комуні сприяло і збільшення кількості комуністів, правильна розстановка партійних сил на вирішальних ділянках виробництва. Лише за 6 місяців 1931 р. партосередок зріс на 23 чол.²⁵ Комуністи завжди подавали приклад у роботі. Так, коли постало питання про те, щоб члени партії працювали безпосередньо на полі, М. О. Георгієва однією з перших перейшла у виробничу бригаду. Її приклад наслідували й інші товариші²⁶. З 30 комуністів безпосередньо на полі, біля плуга чи сівалки працювали 27 чол.²⁷

Передовиками комуни були Є. Скляр, Катерина та Іван Келими, Д. Бутанський, Ц. Георгієв, О. Олефір, І. Сяров, П. Яковенко, А. Яриш та багато інших. Ланкові А. Охтирська та М. Георгієва були делегатами II з'їзду колгоспників-ударників Полтавського району у червні 1933 р. Серед кращих комун і сільськогосподарських артільей тут відзначали й благаєвців²⁸. У листопаді того ж року ударник, бригадир рільничої бригади соціалістичної врожайності Д. Бутанський був делегатом агротехз'їзду, а в грудні комунари обрали його своїм представником на Харківський обласний з'їзд колгоспників-ударників²⁹.

Активну роль у житті комуни відігравала й комсомольська організація на чолі з І. Ступаковим. Комсомольський осередок об'єднував 36 юнаків та дівчат. Діяла комсомольська школа, осередки Тсоавіахіму та «Допомоги дітям». Комунари допомогли відкрити хату-читальню, її відвідувало близько 60 чол. У бібліотеці, якою завідував учитель П. Ганчев, налічувалося 1465 примірників книжок, передплачувалися газети «Правда», «Известия», «Більшовик Полтавщини», журнали «Колективіст», «Путь МОПРа», «Балканин» та інші (всього 18 назв). Члени сільськогосподарського гуртка поширювали серед комунарів та селян агрономічні знання, навчали їх нових методів господарювання³⁰.

Боротьба за піднесення авангардної ролі комсомольської організації на виробництві стала могутнім чинником у розгортанні соцзмагання та ударництва серед комунарів. З ініціативи комсомольського осередку всі члени комуни взяли участь в індивідуальному соціалістичному змаганні³¹.

Благаєвці успішно провели збиральну кампанію та хлібозаготівлю 1933 р. і здобули перехідний Червоний прапор. За дострокове завершення осінньої сівби комуну було занесено на Червону дошку

²³ «Більшовик Полтавщини», 5 липня 1931 р.

²⁴ «Більшовик Полтавщини», 6 серпня 1931 р.

²⁵ «Більшовик Полтавщини», 5 липня 1931 р.

²⁶ «Більшовик Полтавщини», 20 червня 1934 р.

²⁷ «Більшовик Полтавщини», 20 травня 1933 р.

²⁸ «Більшовик Полтавщини», 3 червня 1933 р.

²⁹ «Більшовик Полтавщини», 18 листопада, 15 грудня 1933 р.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 290, арк. 1—21.

³¹ «Більшовик Полтавщини», 23, 29 грудня 1933 р.

міськради, міськпарткому та політвідділу МТС³². Особливо розвинутим у комуні було тваринництво. Запозичувати досвід до благоєвців приїздили з інших районів. А повчитися було чому. Тільки в 1934 р. тваринницькі ферми дали 100 тис. крб. чистого прибутку. Того року комуна продала парасковійському колгоспу понад 2 тис. курчат³³. Краша свинарка П. С. Яковенко була обрана делегатом Першого Все-союзного з'їзду колгоспників-ударників³⁴.

За десять років існування комуна ім. Д. Благоєва стала великим дружним колективом. Вона була зразком співробітництва та інтернаціонального співжиття трудящих, школою господарювання як для болгар, так і для місцевого населення. Комунарка М. Георгієва, виступаючи на зльоті колгоспниць-ударниць Полтавського району в січні 1934 р., сказала: «Я до 20 років батракувала у поміщиків та куркулів. Я була темна й неписьменна... В нашій комуні я навчилася грамоті, вступила до партії, стала свідомим будівником соціалістичного суспільства...»³⁵.

Не може без хвилювання згадувати, як прийняли його в комуні, І. С. Ріжко — житель с. Заворскло Полтавського району. З дев'яти років хлопчик-сирота наймитував у куркулів, з ранньої весни до пізньої осені пас хазяйську худобу, заробляючи за це шматок хліба та одєжину з чужого плеча. В 1929 р. хлопець прийшов у комуноу. Коли його привели в світлу кімнату і застелили чисту постіль, хлопець розплакався, не міг повірити, що це для нього. Вперше найміт спав у ліжку, як людина.

У комуні ім. Д. Благоєва знайшли пристанище революціонери — болгари, поляки, латиші, угорці. Люди різних національностей, вони разом долали труднощі, що випали на їх долю в перші роки існування комуни, і разом раділи успіхам.

Під час Великої Вітчизняної війни багато колишніх комунарів-благоєвців пліч-о-пліч з росіянами, українцями та іншими народами СРСР стали в ряди бійців проти лютого ворога людства — фашизму, захищали свою другу Вітчизну — Радянський Союз. Офіцери Радянської Армії Ц. Радойнов і А. Бекаров разом з групою болгарських патріотів-десантників повернулися в Болгарію, щоб налагодити там підпільну партизанську боротьбу проти фашистів. Вони полягли за щастя і свободу свого народу³⁶.

Майор Д. Бутанський загинув, захищаючи Сталінград³⁷. Радисткою одного з загонів партизанів України була дочка колишнього комунара І. Живкова — Анка³⁸. У липні 1943 р. в бою поблизу с. Луханіно Курської області (нині — Яковлевський район Белгородської області) ворожа куля обірвала життя сина І. Живкова — Іллі — автоматника 272-го гвардійського стрілецького полку 90-ї гвардійської дивізії³⁹.

Боролися з ворогом на рідній болгарській землі колишні комунари-благоєвці І. Бакалов, С. Баджаков, І. Габаров (Габров), Д. Далаков (Ніколов), сини С. Тринова та багато інших⁴⁰. Після визволення

³² «Більшовик Полтавщини», 22 вересня 1933 р.

³³ «Більшовик Полтавщини», 4 жовтня, 14 листопада 1934 р.

³⁴ «Більшовик Полтавщини», 14 лютого 1933 р.

³⁵ «Більшовик Полтавщини», 16 січня 1934 р.

³⁶ Петр Драголюбов. Генерал Цвятко Радойнов. М., 1963, стор. 44—56; Кирил Видински. Подвличарите. Спомени, София, 1963, стор. 53—55.

³⁷ «Отечествен фронт» (Софія), 27 січня 1973 р.

³⁸ «Зоря Полтавщини», 14 травня 1974 р.

³⁹ «Огонек», 1969, № 10, стор. 15; № 46, стор. 11.

⁴⁰ Стойчо Чочоолу. Бой начался. М., 1970, стор. 129, 133, 149, 163—164, 168, 178, 184.

Болгарії від німецько-фашистських загарбників вони одразу ж включилися в будівництво соціалізму в своїй країні. Діяльність комуніст. ім. Д. Благоєва — яскравий приклад братерської дружби та співробітництва трудящих Радянського Союзу і Народної Республіки Болгарії, свідчення пролетарського інтернаціоналізму.

ЄДНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ТРУДЯЩИХ У РЕВОЛЮЦІЙНІЙ БОРОТЬБІ (1924—1928 рр.)

В. М. КУРИЛО, М. М. КРАВЕЦЬ

На початку 20-х років ХХ ст. Комуністична партія Польщі (КПП) і Комуністична партія Західної України (КПЗУ) приділяли велику увагу зміцненню інтернаціональної єдності трудящих. При цьому комуністи чітко усвідомлювали, що лише завдяки спільним діям народних мас усіх національностей можна було знищити у Польщі ненависний режим. Виступи польського пролетаріату були могутньою підтримкою класової боротьби західноукраїнських трудящих, важливою передумовою їх визволення з-під гніту польських капіталістів. У свою чергу, масові виступи на Західній Україні повністю відповідали класовим інтересам трудящих Польщі, були запорукою успіху революційного руху в усій країні.

Організуючи маси в єдиних інтернаціональних лавах борців проти соціального та національного гніту, комуністичні організації рішуче викривали ідеологію і діяльність українських та єврейських буржуазних націоналістів, польських великодержавних шовіністів і клерикалів як виразників інтересів експлуаторських класів, що намагалися розпалити національну ворожнечу й тим самим послабити революційний рух. Гострій критиці була піддана, зокрема, псевдореволюційна і псевдосоціалістична фразеологія так званої Української соціал-радикальної партії, а також великодержавний шовінізм керівників Польської соціалістичної партії. На сторінках комуністичної преси переконливо показано, що сіоністи співробітничали з окупаційним режимом і підтримували агресивну зовнішню політику польського буржуазно-поміщицького уряду, який мріяв про «експансію на Схід», а уніатська церква, очолювана митрополитом Шептицьким, — це агента антинародного режиму на західноукраїнських землях. КПП і КПЗУ розглядали національне питання як частину соціального, що може бути розв'язане лише внаслідок соціалістичних перетворень.

У рішеннях V конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (червень — липень 1924 р.) з національного питання констатувалося, що після першої світової війни боротьба поневолених народів у країнах Центральної Європи і на Балканах проти національного гніту стала водночас боротьбою проти імперіалістичної буржуазії. Конгрес відзначив актуальність лозунга возз'єднання Західної України з Радянською Україною, яке могло бути здійснене лише внаслідок пролетарської революції в усій Польщі¹. Ця настанова V конгресу Комуністичного Інтернаціоналу відіграла важливу роль у розгортанні революційного руху в Польщі, у злитті його в єдине інтернаціональне русло, в якому гармо-

¹ «Наша правда», 1924, № 4—8, стор. 90—91.

нійно поєднувалися боротьба робітничого класу і селянства проти своїх гнобителів та національно-визвольний рух.

Боротьба народних мас розгорталася під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. На початку 1924 р. революційний рух охопив такі великі пролетарські центри Польщі, як Верхня Сілезія, Домбровський і Краківський басейни, Лодзь, а згодом — і Західну Україну. Причому вже під час страйку робітників поліграфічних підприємств Львова друкарі Кракова щодня перераховували частину свого заробітку в їх фонд².

Новий вибух незадоволення мас політикою уряду знайшов яскравий вияв у день Першого травня. Революційні виступи, що подекуди супроводжувалися сутичками з поліцією, відбулись у Варшаві, Кракові, Львові, Вільнюсі, Жирардові, Заболотові та інших містах³. Як правило, польські й українські трудящі діяли спільно.

Восени 1924 р. страйкувало 14 тис. українських і польських нафтовиків. Характерно, що в ході цього виступу комуністи координували свої дії з соціалістами. Підприємці були змушені зробити деякі поступки⁴.

У 1924 р. в Західній Україні і Західній Білорусії широкого розмаху набрав партизанський рух. КПП закликала польських трудящих всіляко його підтримати. У її зверненні (жовтень 1924 р.) зазначалося: «Польські робітники й селяни! До боротьби в обороні наших українських і білоруських братів! Польська буржуазія горланить про «радянську диверсію» на судних окраїнах. Насправді буржуазні брехунні свідомо перекручують суть справи якраз навпаки... Селянські маси Західної Білорусії й Західної України прагнуть воз'єднатися із своїми визволеними братами у радянських Українській і Білоруській республіках. Прагнуть до цього з національних і класових мотивів. Хочуть мати національну свободу й хочуть одержати землю. Польські робітники в інтересах своєї власної революції повинні всіма силами підтримати прагнення мас окраїн»⁵.

У листопаді 1924 р. КПП опублікувала відозву до робітників усіх країн, в якій закликала їх виступити на захист західноукраїнських і західнобілоруських трудящих, над якими чинив люту розправу польський буржуазно-поміщицький уряд⁶. Вона організувала кампанію протесту, демонстрації солідарності тощо⁷. Це свідчило про підтримку польським пролетаріатом і його партією боротьби трудящих Західної України та Західної Білорусії.

У грудні 1924 р. польські та українські послы в сеймі створили єдиний Комуністичний посольський клуб, щоб спільно захищати інтереси народних мас («неустрашимо боротись разом за перемогу спільної комуністичної ідеї»). Його головою було обрано С. Круликівського, а заступником — Я. Войтюка. На думку українських послів, створення цього клубу було проявом «солідарності й братерства зброї революційних працюючих мас Західної України з польським революційним робітничим класом та польськими революційними селянськими ма-

² «Trybuna robotnicza», 4 березня 1924 р.

³ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 102, оп. 1, спр. 11, арк. 30—32; История Польши, т. III, М., 1958, стор. 218; «Trybuna robotnicza», 3, 8 травня 1924 р.

⁴ J. Kowalski. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918—1939, cz. 1, Warszawa, 1962, стор. 270; М. М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр., К., 1959, стор. 82—83.

⁵ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 83, арк. 65.

⁶ «Наша правда», 1924, № 9—12, стор. 10.

⁷ KPP. Uchwały i rezolucje, t. 2, Warszawa, 1955, стор. 322

сами»⁸. Посланці народу використовували в сеймі різні форми діяльності (промови, інтерпеляції тощо), відстоюючи інтереси пригноблених мас усіх національностей. Наприклад, польські послы С. Круликовський і С. Ланцуцький підкреслювали в своїх промовах, що визнають «за українськими й білоруськими селянами та робітниками право із зброєю в руках добитися справедливості на основі принципів, проголошених ще Міцкевичем: «На насильство відповідати насильством»⁹.

III з'їзд КПП (січень — лютий 1925 р.) у резолюції з національного питання наголосив, що пролетаріат і селянство корінних польських земель повинні всіляко підтримувати визвольний рух пригноблених народів. Водночас з'їзд відзначив, що лозунг відірвання Західної Білорусії й Західної України від Польщі й возз'єднання їх з сусідніми радянськими республіками відповідає як інтересам народних мас цих територій, так і робітничих та селянських мас корінної Польщі¹⁰.

Духом єдності з польським революційним рухом пройняті й рішення II з'їзду КПЗУ (жовтень 1925 р.). Так, у резолюції з'їзду зазначалося, що партія повинна на перший план висувати лозунги, які «об'єднують робітників і селян усіх націй сучасної Польщі, які концентрують удар проти буржуазної влади, які пробуджують революційні сили та об'єднують їх»¹¹.

Виконуючи рішення III з'їзду КПП та II з'їзду КПЗУ, польські й західноукраїнські комуністи провели велику роботу для згуртування трудящих у боротьбі проти експлуататорів. Ця діяльність приносила реальні наслідки. Наприкінці 1925 — на початку 1926 рр. по польських і західноукраїнських землях прокотилася хвиля масових заворушень безробітних. Вони навіть захопили і кілька днів утримували м. Каліш. Під впливом подій у Каліші відбувся виступ безробітних у Стриї. Поліція застосувала проти них зброю, внаслідок чого було вбито 13 чол., серед них — 8 українців, 3 поляки та 2 євреї¹².

Похорон жертв кривавого терору польських властей перетворився на могутню політичну маніфестацію, в якій взяло участь 5 тис. чол. На нього прибули робітничі делегації зі Львова, Борислава, Дрогобича, Калуша, Стебника та інших міст. Варшавські пролетарі на знак солідарності з трудящими Стрия припинили роботу. В спеціальній відозві ЦК КПП затаврував ганьбою злочин польського буржуазно-поміщицького уряду. «Хай пролита кров, — говорилося у ній, — з'єднає наші ряди; борімося за свободу робітників і селян усіх національностей: поляків, українців, білорусів, німців і євреїв. Борімося за вільну Польщу, яка принесе волю всім народам, гнобленим сьогодні буржуазією»¹³.

Незважаючи на жорстокий терор, урядові не вдалося придушити боротьбу народних мас. У червні 1926 р. у Келецькому воєводстві відбувся справжній бій між робітниками і поліцією. Бурхливими були страйки в Єзьорній і Жирардові. На вулиці вийшли безробітні. У Дзвинячі Богородчанського повіту наприкінці 1926 р. мали місце сутички страйкарів з поліцією, в ході яких близько 100 чол. було поранено,

⁸ «Наша правда», 1924, № 9—12, стор. 97.

⁹ Там же, стор. 95—96.

¹⁰ КРР. Uchwały i rezolucje, t. 2, стор. 173.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 93, арк. 29—30.

¹² За владу Рад. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьби за Радянську владу на західноукраїнських землях, Львів, 1957, стор. 158.

¹³ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 6, оп. 1, спр. 182, арк. 4.

а трьох — убито¹⁴. Так трудящі зустріли прихід до влади в Польщі у травні 1926 р. фашистської кліки Пілсудського.

У боротьбі проти санаційної диктатури польські й українські трудящі діяли спільно. Одним з яскравих виявів їх інтернаціональної єдності була організована Комуністичною партією кампанія за звільнення політичних в'язнів. Офіційно нею керував Центральний міжпартійний секретаріат. Він розгорнув широку видавничо-пропагандистську діяльність, влаштовував мітинги й збори, збирав кошти, розповсюджував листівки. За неповними даними, з травня 1926 до лютого 1927 р. в цій кампанії взяло участь 140 тис. чол.¹⁵

Про солідарність трудящих Західної України з революційними масами корінних польських земель свідчили протести робітників Львова, Тернополя, Станіслава, Коломиї, Сколе, селян Волині, Станіславщини, Тернопільщини й Холмщини проти розпуску в 1927 р. польської Незалежної селянської партії¹⁶.

Необхідно зазначити, що на багатьох промислових підприємствах поряд з поляками працювали українські робітники. Пліч-о-пліч вони боролися проти наступу капіталу. Мужньо захищали свої права, зокрема, робітники Перемишльського машинобудівного заводу, серед яких велику роботу проводив секретар Перемишльського окружного КПЗУ металіст М. І. Павлик. У квітні 1927 р. його як організатора страйків було заарештовано, але невдовзі через брак доказів звільнено. Однак підприємець відмовився поновити М. І. Павлика на роботі. Тоді застрайкували всі 340 робітників — поляки, українці, євреї. Намагання власників заводу посяти між пролетарями різних національностей ворожнечу закінчилися безрезультатно. Підтримуючи справедливі вимоги страйкарів, робітники Кракова, Львова, Сянока, Дольних Устрик та інших міст надсилали їм гроші. На заклик комуністів пролетарі ряду підприємств Перемишля оголосили страйк солідарності. Селяни безплатно постачали машинобудівникам продукти харчування. Кінець кінцем адміністрація заводу змушена була відступити¹⁷.

Навесні та влітку 1927 р. в Польщі відбувалися вибори до місцевих самоуправлінь. Великих успіхів на них добилися КПП і КПЗУ. Так, у Варшаві і Лодзі за визнані владою недейсними комуністичні списки було подано близько 130 тис. голосів¹⁸. У Східній Галичині для участі у виборчій кампанії створено легальний і нелегальний комітети. У відозві КПЗУ «Чого хоче виборчий комітет українських, польських, єврейських робітників, селян і трудової інтелігенції?» містилися такі основні вимоги: загальне виборче право і свобода виборів тільки для робітників і селян, повалення санаційного режиму і створення робітничо-селянського уряду, право західноукраїнського населення на самовизначення, надання землі селянам без викупу, 8-годинний робочий день, перенесення податкового тягара на експлуататорів тощо. «Робітничо-селянський комітет, — говорилося у відозві, — не робить працюючим масам ніяких обітниць, крім обітниць рішучої боротьби в їх обороні. Остерігає їх перед усякими ілюзіями. Ніякий здобуток не може бути видертий у буржуазії голосуванням у громадських радах, а тільки шляхом масової, впертої, безнастанної боротьби»¹⁹.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 181, арк. 64; «Професійні вісті», 9 січня 1927 р.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 268, арк. 4; J. Kowalski. Назв. праця, стор. 369—370.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 354, арк. 4—5.

¹⁷ На чолі визвольної боротьби. Спогади колишніх активних діячів Комуністичної партії Західної України, К., 1965, стор. 109—111.

¹⁸ J. Kowalski. Назв. праця, стор. 376—377.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 387, арк. 2, 30—34.

Незважаючи на терор, у великих містах Західної України за кандидатів КПЗУ було подано 30—50% голосів. У деяких селах Східної Галичини робітничо-селянський блок «Сельроб» зібрав близько 90% голосів, а на Волині — 75%. Комуністична партія виступала на виборах під лозунгами створення робітничо-селянського уряду та захисту Радянського Союзу від посягань імперіалістів.

1927 р. в зв'язку з убивством у Варшаві радянського повпреда П. Л. Войкова трудящі Польщі посилили боротьбу проти війни. На заклик КПП близько 60 тис. чол. відвідали посольство СРСР, де було встановлено труну з тілом покійного, щоб вшанувати його пам'ять і висловити таким чином протест проти антирадянської зовнішньої політики уряду. ЦК КПЗУ та окружками партії випустили і розповсюдили багато листівок та брошур українською, польською і єврейською мовами, в яких об'єктивно висвітлювали міжнародне становище, викривали антинародний характер політики пілсудчиків. Активну антивоєнну роботу проводив також західноукраїнський комсомол²⁰.

Дальшому згуртуванню польських і українських трудящих у лавах єдиного інтернаціонального фронту сприяли рішення IV з'їзду КПП (травень — серпень 1927 р.). Як головні завдання з'їзд висунув боротьбу з санаційним режимом, за робітничо-селянський уряд, за Польську Республіку Рад. Форум комуністів Польщі урочисто підтвердив право пригноблених народів — українців і білорусів — на самовизначення аж до відокремлення. Партія повинна, говорилося у його резолюції, поєднати національно-визвольний рух з боротьбою за експропріацію поміщиків, за поділ їх маєтків між селянами Західної України і Західної Білорусії, з масовими виступами робітників, боротьбою трудящих усієї країни проти санаційної диктатури²¹.

Значних успіхів добилася КПП на виборах до сейму у березні 1928 р. Пілсудчики розраховували здобути на них надійну більшість, але їх сподівання виявилися марними. Комуністи провели передвиборну кампанію під лозунгами боротьби за консолідацію трудящих на основі антиурядової платформи, проти загрози війни, за соціальне і національне визволення, встановлення робітничо-селянської влади²². Разом з Комуністичною партією виступали ППС-лівиця та інші революційні організації. Всього на виборах комуністи зібрали близько мільйона голосів. У Східній Галичині за список комуністичної організації «Сельроб — Єдність» проголосували 80 тис. чол.²³ Це свідчило, що Комуністична партія користувалася заслуженим авторитетом серед широких мас трудящих, була їх керівником у боротьбі за соціальне і національне визволення.

Першотравнева кампанія 1928 р. проходила під знаком великої активності трудящих, які виступали проти санаційного режиму, за створення робітничо-селянського уряду. Масові демонстрації й мітинги відбулися в усій країні. У Львові на площі Госевського зібрались українські, польські й єврейські робітники. Тут були комуністи, представники ППС-лівиці, «Сельроб-лівиці», МОДР, спілки незалежної соціалістичної молоді «Життя», профспілок металістів, будівельників, броварників і т. д. Вони виголошували антиурядові лозунги, вимагали створити робітничо-селянський уряд, встановити диктатуру пролетаріа-

²⁰ М. И. Зільберман. Революційна боротьба трудящих Західної України (1924—1928 рр.), Львів, 1968, стор. 165—167; Є. М. Галущко. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр., Львів, 1965, стор. 208—209; J. Kowalski. Назв. праця, стор. 397.

²¹ KPP. Uchwały i rezolucje, t. 2, стор. 436—442, 455—456.

²² На чолі визвольної боротьби, стор. 112—113.

²³ «Наша правда», 1928, № 1—3, стор. 15; История Польши, т. III, стор. 287.

ту, звільнити політичних в'язнів. Коли на площі з'явився польський посол-комуніст Є. Сохацький, присутні тепло привітали його. Перед початком святкового мітингу хор, що складався з українських робітників, виконував революційні пісні. Мітинг відкрив Є. Сохацький. Він виголосив промову українською мовою. На учасників мітингу напала поліція і почала бити їх прикладами. Але робітники не дозволили заарештувати свого посла. Після мітингу відбулася демонстрація. На святковому мітингу у Товмачі (на Станіславщині) були присутні кілька тисяч чоловік, зокрема багато селян. Тут виступили українські, польські й єврейські оратори²⁴.

Активну революційну діяльність на Західній Україні, особливо на Львівщині, проводила масова організація Комуністичної партії — «Самодопомога», створена в 1928 р. замість розпущеної Незалежної селянської партії.

КПП і КПЗУ спільно боролися проти санаційного режиму. Представники КПЗУ входили до складу ЦК КПП. Водночас останній подавав велику допомогу західноукраїнським комуністам. Так, у роботі III з'їзду КПЗУ (червень — липень 1928 р.) взяли участь перший секретар ЦК КПП Ю. Лещинський, члени ЦК А. Варський, Є. Сохацький, Т. Домбаль, М. Здарський. На ньому були також визначні діячі ЦК КП(б)У В. П. Затонський, В. Я. Чубар, П. П. Любченко, Д. З. Мануїльський, П. П. Постишев, М. М. Попов, М. О. Скрипник²⁵. Адже, незважаючи на те, що КПЗУ входила до складу КПП як її автономна частина, західноукраїнські комуністи завжди підтримували контакти з своїми братами з Радянської України. «Певно, ніхто не може заперечувати те, — зазначалося у листі ЦК КП(б)У до ЦК КПЗУ, надісланому в червні 1927 р., — що КП(б)У в повному обсязі, цілком, до кінця виконувала і виконує пролетарський комуністичний обов'язок допомоги братерській Комуністичній партії Західної України. Ми весь час бачили з боку КПЗУ чутну відповідь, співзвучний ідейний напрям і бажання спільно працювати і використовувати наш досвід для своєї роботи»²⁶.

2/3 делегатів III з'їзду КПЗУ були українці, решта — поляки і євреї²⁷. У його рішеннях знайшли відображення всі найважливіші питання революційної практики. Комуністи, наголошувалося на з'їзді, повинні роз'яснювати народним масам, що єдиний спосіб визволення від національного гніту — боротьба разом з трудящими всієї Польщі проти польського фашизму, за утворення робітничо-селянського уряду, воз'єднання з Радянською Україною, переконливо викривати зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів — агентури фашистської кліки Пілсудського.

Як і раніше, велику допомогу польським і західноукраїнським комуністам подавав Комуністичний Інтернаціонал. Він закликав їх зміцнювати інтернаціональну єдність пролетаріату Польщі. Винятково важливе значення мали прийнята VI конгресом Комуністичного Інтернаціоналу (липень — вересень 1928 р.) програма, а також настанова про підготовку класових боїв проти капіталу.

Восени 1928 р. великого розмаху в Польщі набрав страйковий рух. Грандіозним, зокрема, був жовтневий страйк 100 тис. лодзінських текстильників, підготовлений КПП. Робітничий клас Західної України підтримував братів по класу.

²⁴ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 85, арк. 74, 76, 80—81.

²⁵ На чолі визвольної боротьби, стор. 115.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 246, арк. 57.

²⁷ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 504, арк. 1.

Яскравим свідченням єдності інтересів польських і українських трудящих була відозва ЦК КПЗУ, видана саме в той час. «Поліція кольбами * і багнетами,— говорилося у ній,— розпорошує робітників у Лодзі, Згержу, Озоркові. Поліція коле, рубає, стріляє в селянські демонстрації в Гребенному **. В Лодзі сотні арештованих. З Рави кількадесят привезено в останні днях до Львова. Але досі ніщо не могло зломити боротьбу мас. Польський пролетарій Лодзі, український селянин з-над Рави в тіні фабричних димарів і на широких полях Західної України... стоять у спільній боротьбі — один фронт, одна мета, один кат, один ворог, один дух, один залізний блок» ²⁸⁻²⁹.

Під впливом страйку текстильників розпочалися масові виступи робітничого класу інших міст. Страйкував не тільки промисловий, але й сільськогосподарський пролетаріат. Неодноразово виникали сутички з поліцією. Наприклад, 1 листопада 1928 р. у Львові банди фашистських молодчиків розгромили багато українських кооперативних, освітніх і спортивних організацій. Мирні демонстрації протесту українського населення проти цих актів вандалізму було розігнано й розстріляно ³⁰.

Листопадові події переконливо свідчили про колонізаторську політику санаційного уряду і всього табору польської реакції щодо народних мас Західної України. Водночас вони показали, що ставка санаційної кліки на перетворення українців у рабів бита і польським правлячим колам та їх українській буржуазно-націоналістичній агентурі не вдалося придушити народний рух.

КПП підтримала боротьбу населення Львова за свої права. У постанові ЦК КПП з цього приводу зазначалося: «...КПП закликає польські трудящі маси якнайенергійніше підтримати боротьбу народів українського та білоруського за визволення, закликає до невтомної боротьби в спілці з працюючими масами З[ахідної] У[країни] та З[ахідної] Б[ілорусії]... проти польської окупації на З[ахідній] У[країні] та З[ахідній] Б[ілорусії], проти приготування... до збройного нападу на СРСР та до повалення УРСР...»

Нехай у відповідь на криваву масакру та львівські погроми загреміть в кожній фабриці, в кожній копальні, в кожному селі й фільварку — у всій Польщі — могутній голос протесту!

Геть з окупацією Західної України й Білорусії!

Хай живе єдність працюючих мас цілої Польщі в боротьбі за класове й національне визволення!» ³¹.

Українські буржуазні націоналісти засудили виступи українських трудящих Львова. Керівники УНДО, сеймові послы Паліїв і Хруцький, сенатор Троян поспішили запевнити воеводу, що вони не несуть відповідальності за події в місті. Це свідчило про їх зраду інтересів українського народу, відверте плазування перед окупантами.

Таким чином, у досліджуваній період польські й українські трудящі під керівництвом КПЗУ та КПП спільно боролися проти соціального і національного гніту, за возз'єднання Західної України з Радянською Україною. У процесі розгортання революційного руху гартувалась інтернаціональна єдність польських й українських народних мас.

* Кольби — приклади.

** Підється про розправу поліції з страйкарями в с. Гребенному Рава-Руського повіту восени 1928 р.

²⁸⁻²⁹ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 85, арк. 122—123.

³⁰ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих мас Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960, стор. 95.

³¹ «Наша правда», 1928, № 11—12, стор. 122—123.

До 70-річчя першої російської революції

РОБІТНИЧИЙ РУХ У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

В 1905—1907 рр.

В. С. ГОРЯКІНА

Досвід першої російської революції 1905—1907 рр. показав, що роль робітничого класу в історичному русі, як писав В. І. Ленін, «незмірно більша, ніж його частка в загальній масі населення»¹. Про це свідчить і страйковий рух пролетаріату Таврії — аграрної окраїни царської Росії, його динаміка та взаємозв'язок з революційною боротьбою інших соціальних верств суспільства.

При складанні хроніки страйкового руху в губернії та її статистичній обробці використовувалися методичні принципи, розроблені в працях В. І. Леніна, і досвід попередніх радянських дослідників цієї проблеми².

У 1905 р. в Таврії налічувалося понад 10 тис. фабрично-заводських робітників³, з них — близько 6 тис. металістів, 1400 тютюнників та більше тисячі харчовиків. Значна частина робітників була зосереджена на невеликих лісопильних та цегельних заводах, млинах, у друкарнях тощо. Загальна кількість промислового пролетаріату, враховуючи робітників соляних і залізрудних промислів, будівельників, портовиків і залізничників, становила приблизно 40 тис. чол.

Після II з'їзду партії ключові позиції в Кримському Союзі РСДРП та більшості його місцевих організацій захопили меншовики, що було закономірним наслідком відносної слабкості пролетарської класової бази в губернії. До того ж, на початку революції більшовицький партійний центр, не маючи достатнього резерву кадрів, не міг направити своїх представників для проведення агітаційної роботи серед пролетарських верств непромислових окраїн. З усіх міст Таврії найбільш активним ідейне та організаційне керівництво більшовиків революційною боротьбою трудящих у 1905 р. було в Севастополі та Мелітополі. Про діяльність у тому ж році більшовиків серед пролетаріату інших міст губернії відомостей немає. Становище в організаціях РСДРП змінилося тут лише на початку 1906 р.⁴

Страйки, демонстрації і мітинги трудящих Таврії відбувалися спочатку стихійно, під впливом революційних подій у центрі країни. Прагнучи надати цій боротьбі організованого характеру, соціал-демократичні організації випускали листівки, вели агітаційну роботу на заводах і фабриках.

Піднесення страйкового руху робітників губернії почалося в середині січня 1905 р., коли сюди дійшла звістка про криваві події 9 січня в Петербурзі. Його кульмінація припадає на березень. У цьому місяці відбулися 10 страйків, у яких взяли участь 1668 страйкарів (див.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 13.

² Л. М. Иванов. Некоторые итоги и задачи изучения истории нового революционного подъема (1910—1914 гг.).— Большевицкая печать и рабочий класс в годы революционного подъема (1910—1914), М., 1965; Л. И. Лескова. К вопросу о методике статистического изучения рабочего движения в России (на примере Урала 1910—1914 гг.).— Там же; Н. А. Иванов. Некоторые вопросы развития стачечной борьбы в России в 1895—1914 гг.— Рабочий класс и рабочее движение в России. 1861—1917, М., 1966.

³ Кримський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 507, оп. 1, спр. 4, арк. 1—6.

⁴ Докладніше про це див.: В. С. Горякіна. З історії партійних організацій Криму (1905—1907 рр.).— «УІЖ», 1968, № 3.

табл. 1). В абсолютних цифрах це небагато, але більше, ніж за весь 1904 р. (65 страйків і 1600 учасників). В Ялті революційне піднесення вилилося 18 березня у стихійну політичну демонстрацію, в якій взяло участь близько 3 тис. робітників міста та його околиць.

Страйкова боротьба в січні — березні 1905 р. була переважно економічною: з 29 страйків — тільки 6 політичних (у тому числі 4 з висуванням економічних вимог). Найбільшим і найтривалішим був спільний страйк 1000 робітників механічних машинобудівних заводів Грієвза та Матіаса в Бердянську, який відбувався з 22 до 29 березня і закінчився частковою перемогою страйкарів⁵.

У квітні — травні 1905 р. робітничий рух у Таврії дещо послабшав. Найбільш значною подією цього періоду був загальний страйк у Євпаторії 14—16 травня⁶. Та вже в червні почалося нове піднесення революційної боротьби. Того місяця у губернії відбулося 15 економічних страйків, а кількість страйкарів досягла 2440. В окремих місцях робітники від розрізаних виступів переходили до загальних страйків і масових політичних демонстрацій. Розпочавшись на одній-двох фабриках, страйки нерідко швидко перекидалися й на інші підприємства, охоплювали багатьох трудящих — представників різних соціальних верств. 28 червня газета «Крымский вестник», наприклад, писала, що в Сімферополі «немає вже такої сфери важкої фізичної праці, якої не торкнувся б страйковий рух». Так виникали масові страйки — характерна для Росії форма революційного руху, — під час яких робітничий клас залучав до боротьби інші демократичні верстви населення і виступав як гегемон революції.

Під час подій на броненосці «Потемкин» робітники Севастополя були цілком на боці повсталих. 19 червня в місті відбулася шеститисячна демонстрація солідарності з революційними матросами⁷. Пролетарі були також активними учасниками політичних демонстрацій в Євпаторії (14 липня) та Керчі (27 липня)⁸.

З липня до жовтня страйковий рух у губернії ішов на спад. Нове його піднесення почалося 10—11 жовтня, одночасно з початком всеросійського політичного страйку. Першими виступили залізничники Сімферополя, Феодосії, Севастополя, Джанкою. Слідом за ними застрайкували робітники тютюнових фабрик, друкарень, ремісники. Після опублікування царського маніфесту 17 жовтня в Таврії, як і по всій країні, відбулися масові політичні демонстрації. В Сімферополі, Севастополі, Феодосії та Ялті 18—19 жовтня в них взяло участь більш як 10 тис. чол.

З часу жовтневого політичного страйку чітко визначився центр революційного руху в губернії — Севастополь, де сили революції — робітники, солдати, матроси — виявилися найбільш організованими⁹. Наприкінці жовтня в місті страйкували мулярі, штукатури, чорнороби, прикажчики, працівники готелів, трактирів, кондитерських, службовці міського трамваю, домашня прислуга¹⁰. Щодня відбувалися мітинги солдатів і робітників.

⁵ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., Симферополь, 1955, стор. 53—55.

⁶ КОДА, ф. 483, оп. 4, спр. 346, арк. 14.

⁷ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 13.

⁸ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 85—86; КОДА, ф. 706, оп. 1, спр. 119, арк. 226.

⁹ Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г., ч. II, М.—Л., 1955, стор. 139—140.

¹⁰ Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 г. Документы и материалы. М., 1957, стор. 526.

У переддень листопадового збройного повстання в Севастополі, специфічно приморському місті, де був лише один великий завод, чітко виявилася велика організуюча роль пролетаріату як гегемона революції. Виступ почався в умовах загального страйку і величезного піднесення політичної активності мас, став найвищим її проявом.

Напередодні повстання Севастопольська міська соціал-демократична організація та Військовий комітет РСДРП тільки почали відновлювати свою діяльність після розгрому в серпні — вересні 1905 р.¹¹. На ряді кораблів військово-морського флоту діяли більшовицькі групи. Сильним був вплив більшовиків і на пролетаріат міста. Але на чолі севастопольської соціал-демократії опинилися в той час меншовики. Як свідчать документи, розроблена ними тактика відповідала меншовицькій ідеї встановлення революційного самоврядування¹². Критикуючи цю ідею, В. І. Ленін писав: «Соціал-демократи, які заслоняють або відсувають лозунг збройного повстання, революційної армії, тимчасового уряду лозунгом організації революційного самоврядування, плентаються в хвості у монархічної буржуазії замість того, щоб іти на чолі революційного пролетаріату і селянства»¹³.

Планом севастопольських соціал-демократів передбачалося від матросів, солдатів і робітників обрати депутатів, які б пред'явили місцевому начальству свої вимоги. В разі незадоволення цих вимог було намічено провести загальний економічний страйк. Так з'явилася «Матроська комісія» — збори обраних депутатів, — яка незабаром стала називатися Радою робітничих, матроських і солдатських депутатів. Головою Ради було обрано І. П. Вороніцина. Характеризуючи хід подій з початку листопада, зокрема підготовку економічного страйку, він писав: «Предбачалося, що на цьому шляху природно створиться і настрій, необхідний для успіху повстання, і сама ідея повстання природно закріпиться в умах мас»¹⁴. Отже, замість енергійної практичної підготовки до повстання — вичікування моменту, коли виникне «настрій» і «ідея повстання» оволодіє масами. Це була типова для опортуністів тактика схилення перед стихійністю.

Та рух революційних мас ламав ці плани меншовиків. На початку листопада обстановка у місті і на флоті з кожним днем ставала дедалі напруженішою. Постріли матроса Петрова у контр-адмірала Писаревського і штабс-капітана Штейна 11 листопада 1905 р.* були лише іскрою, яка запалила пожежу повстання. З першого ж дня в його авангарді були робітники Севастополя.

Вранці 12 листопада на знак солідарності з повсталими матросами застрайкували портовики. На спільному мітингу робітників і матросів було вирішено послати делегацію до залізничників і закликати їх до спільного виступу. Наступного дня із Севастополя в столицю надійшло телефонне повідомлення: «Станція Севастополь застрайкувала. Поїзди не ходять. Телеграф обірвано»¹⁵.

У своїх спогадах робітник С. Ф. Долженко писав, що вдень 12 листопада портові робітники прийшли до казарм Брестського полку, де саме роззброювали офіцерів. Потім вони взяли участь у демонстрації матросів і солдатів, яка направилася до розташування Білостоцького полку, щоб залучити і його до повстання.

¹¹ Там же, стор. 230.

¹² Там же, стор. 212.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 195.

¹⁴ Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 г. Документы и материалы, стор. 231.

* Ця акція була наслідком провокації з боку військових властей, які намагалися розгромити сили революції раніше, ніж вони підготуються до збройної боротьби.

¹⁵ Высший подъем революции 1905—1907 гг., т. I, М., 1955, стор. 272.

14 листопада вранці робітники зібралися на площі поблизу порту. Делегат від службовців плавучих засобів повідомив, що начальство має намір перевезти в порт польову артилерію. У відповідь страйкарі заявили адміністрації про свій рішучий намір не допустити цього. Потім представники портовиків, залізничників та робітників дрібних міських підприємств провели збори, на яких обрали Раду з 18 депутатів.

Наступного дня увечері до порту прибули озброєні матроси і почали заарештовувати ворогів революції. Першими були взяті під варту офіцери на крейсері «Гридень». Незабаром робітники і матроси стали захоплювати арсенали з боеприпасами¹⁶.

За словами учасника повстання більшовика В. Бойдуша, маси буквально рвалися до зброї, з нетерпінням чекаючи вказівок Ради. Вони створили бойову групу, члени якої звернулися до одного з керівників Ради меншовички Н. Вольської з пропозицією озброїти робітників та матросів і розпочати наступальні операції — захопити пошту, телеграф, держбанк. «Ви, бойовики, не баламутьте матросів,— відповіла Вольська.— Повстання у нас без крові»¹⁷.

Керівництво Ради (Вороніцин, Конторович, Вольська), дотримуючись меншовицької тактики, стримувало ініціативу мас. Намагаючись показати себе з найкращого боку, Вороніцин у доповіді про хід повстання в Севастополі, надісланій I конференції військових і бойових організацій РСДРП (Таммерфорс, листопад 1906 р.), по суті, перекручував істину. Він твердив, нібито «ідея збройного повстання була абсолютною чужою масі», а його «повільність і в'ялість» пояснювалися «відсутністю визначеної політичної мети» і «відносною неважливістю причин»¹⁸.

Але хто ж, як не представники марксистської пролетарської партії, повинен був роз'яснювати масам політичні цілі повстання як необхідної умови перемоги революції? Меншовики, ходом подій поставлені на чолі повстання, яке виникло стихійно, не робили цього, чим і викликали загальне незадоволення робітників, солдатів і матросів¹⁹.

Участь пролетаріату Севастополя у листопадовому повстанні була виявом найвищої активності робітничого руху в Таврійській губернії у 1905—1907 рр. Однак через недостатню підготовку до збройної боротьби, відсутність досвіду в її учасників та нерішучість меншовицьких керівників революційна енергія повсталих, зокрема робітників, не була використана належним чином.

У дні Севастопольського повстання повсюдно в губернії відбувалися страйки, які невдовзі злилися із всеросійським політичним страйком, що розпочався 7 грудня. Якщо в листопаді 1905 р. у Таврії страйкували 2720 робітників, то в грудні — 5650. Різко загострилася політична боротьба (див. табл. 1).

На заклик Центрального бюро Всеросійської залізничної спілки, Московської і Петербурзької Рад депутатів та конференції депутатів 29 залізниць 10—12 грудня в Таврійській губернії розпочався загальний політичний страйк. Його центрами були станції Бердянськ, Мелітополь, Джанкой, Феодосія і Сімферополь. Залізничники виявили високий ступінь організованості, створивши страйкові комітети. Вони

¹⁶ Революционное движение в Черноморском флоте в 1905—1907 гг. Воспоминания и письма, М., 1956, стор. 281—282.

¹⁷ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 150, спр. 325, арк. 71.

¹⁸ Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 г. Документы и материалы, стор. 234, 236.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, Особливий відділ, 1908, спр. 9, ч. 58, арк. 52—55.

Таблиця 1

Робітничий рух у Таврійській губернії у 1905 р.*

Місяць	Економічні страйки		Політичні страйки		Всього страйків		Політичні демонстрації		Сходки та масовки	
	кількість страйків	кількість учасників	кількість страйків	кількість учасників	кількість страйків	кількість учасників	кількість демонстрацій	кількість учасників	кількість сходок і масовок	кількість учасників
Січень	1	15	—	—	1	15	1	100	3	470
Лютий	12	660	2+4	500+100	18	1260	—	—	—	—
Березень	10	1668	—	—	10	1668	1	3000	—	—
Квітень	3	580	—	—	3	580	—	—	3	500
Травень	2	330	—	—	2	330	—	—	—	—
Червень	15	2440	—	—	15	2440	2	6500	1	80
Липень	4	330	—	—	4	330	1	500	—	—
Серпень	2	550	—	—	2	550	—	—	—	—
Вересень	1	20	—	—	1	20	—	—	—	—
Жовтень	21	1800	—	—	21	1800	4	10000	—	—
Листопад	6	2220	1	500	7	2720	1	1500	1	150
Грудень	1	50	7	5600	8	5650	1	100	—	—
Р а з о м	78	10 663	14	6700	92	17 363	11	21 700	8	1200

* В графі «політичні страйки» після знака + вказано кількість змішаних страйків. (Те ж саме і в табл. 2).

усували з посад станційне начальство і службовців, які не приєдналися до них. Поїзди відправлялися тільки за розпорядженням страйкових комітетів і під контролем робітників. Телеграфісти надсилали в усі куточки губернії телеграми із закликами підтримати страйк. Залізничники Бердянська, Мелітополя почали діяти в контакті із страйковими комітетами Катерининської залізниці (станції Пологи, Лозова, Катеринослав).

За прикладом пролетарських центрів робітники Таврії у грудні 1905 р., за умов загального політичного страйку, створили Ради у Сімферополі і Феодосії²⁰.

Піднесення робітничого руху наприкінці 1905 р., особливо грудневий страйк залізничників, справило помітний вплив на селянство. В листопаді — грудні у північних повітах губернії посилювалися селянські заворушення: підпали маєтків, захоплення поміщицького майна²¹. Безпосередній контакт страйкуючих залізничників з мешканцями навколишніх сіл був налагоджений, наприклад, в районі станції Джанкой.

У грудні 1905 р. страйковий рух робітників Таврії, як і всієї країни, досяг свого апогею: максимум учасників, політичний характер вимог, вищі форми організації. Після цього настала тривала пауза. Протягом січня — квітня 1906 р. відбулися лише 3 страйки в Керчі за участю 200 чол. (див. табл. 2).

Початок нового пожвавлення революційного руху в губернії знаменували першотравневі виступи робітників Сімферополя та Керчі, мітинги і сходки в Ялті та Євпаторії. Влітку 1906 р. таврійські проле-

²⁰ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 126; «Южный курьер», 23 грудня 1905 р.; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 150, спр. 1223, арк. 6—7; спр. 342, арк. 16—17.

²¹ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 130—138.

Таблиця 2

Робітничий рух у Таврійській губернії з 1906 по травень 1907 р.

Рік і місяць	Економічні страйки		Політичні страйки		Всього страйків		Політичні демонстрації		Сходки та масовки	
	кількість страйків	кількість учасників	кількість страйків	кількість учасників	кількість страйків	кількість учасників	кількість демонстрацій	кількість учасників	кількість сходок і масовок	кількість учасників
1906 р.										
Січень	—	—	3	200	3	200	—	—	2	1000
Лютий	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2000
Квітень	1	16	—	—	1	16	—	—	—	—
Травень	1	150	9	1200	10	1350	—	—	2	600
Червень	4	250	—	—	4	250	—	—	3	3400
Липень	2	450	4+1	3700+120	7	4270	—	—	5	1800
Серпень	2	450	1	200	3	650	—	—	—	—
1907 р.										
Січень	1	200	—	—	1	200	—	—	—	—
Лютий	—	—	2	400	2	400	—	—	—	—
Травень	—	—	8	700	8	700	—	—	—	—
Р а з о м	11	1516	28	6520	39	8036	—	—	13	8800

Всього за період революції 89 12 179 42 13 170 131 25 349 11 21 700 21 10 000

тарі зробили спробу знову перейти в наступ на самодержавство. У липні відбулося 7 страйків, у яких взяли участь 4270 чол. На багатолюдних мітингах у Бердянську, Севастополі, Феодосії та Сімферополі робітники виступали проти розпуску I Державної думи.

На відміну від 1905 р., робітничий рух другого етапу революції характеризувався більшою організованістю, тривалістю страйків, переважанням політичних вимог. До революційної боротьби включалися нові загони пролетаріату губернії — робітники плавучих засобів митного флоту і землечерпального каравану, безробітні.

В 1906 р. відбувалося швидке зростання соціал-демократичних організацій і профспілок, які очолювали страйкову боротьбу, прагнули зробити її більш упертою і свідомою. Посилився вплив більшовиків на маси. За відомостями департаменту поліції, на серпень 1907 р. у Таврійській губернії було зареєстровано 70 галузевих профспілок робітників, ремісників та службовців²². У 1906—1907 рр. вони організували ряд успішних страйків, зокрема на тютюнових фабриках Гофліна та Ашкіназі в Сімферополі, Самсона і Стамболі у Феодосії, на механічних заводах Фукса і Клейнера у Великому Токмаку, загальний виступ у Керчі.

З другої половини 1906 р. в умовах масових репресій робітничий рух різко йде на спад. Останню спробу перейти в наступ пролетаріат Таврії зробив у травні 1907 р.

Вивчення страйкового руху робітників губернії показує, що його особливістю був нерівномірний, стрибкоподібний характер. З кожною новою хвилею (березень, червень, жовтень, грудень 1905 р.) він підні-

²² ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, 4 діловодство, 1907, спр. 71, ч. 2, арк. 18—21, 23—25.

мався на дедалі вищий ступінь як за кількістю страйкарів, так і за характером боротьби, рівнем організованості та готовності до збройного повстання. Липнєве ж піднесення 1906 р. значно поступалося перед грудневим 1905 р. і свідчило про спад революції.

Протягом першого року революції з 92 страйків 30 (включаючи й загальні) відбулося на фабрично-заводських підприємствах. В них, за винятком 5 повторних (1100 страйкарів) *, взяло участь 7160 чол., або 44,2% всіх страйкуючих **. Це становило 71,6% всіх фабрично-заводських робітників губернії (10 000 чол.). Крім них, у революційному русі взяло участь не менше 2,5 тис. робітників і службовців залізниць, друкарень, борошномельних підприємств, кустарів, ремісників та ін. Все це свідчило про глибоко народний характер революції.

Серед 7160 страйкарів, що працювали на фабриках і заводах, було 4400 металістів (за винятком повторних страйків на підприємствах Грієвза і Матіаса в Бердянську), або 73,3% робітників цієї галузі промисловості. Вони становили більш як 60% усіх фабрично-заводських робітників, що брали участь у страйках.

В 1905 р. страйкували всі тютюнові фабрики, зокрема підприємства Стамболі і Самсона в Феодосії — двічі, а Гофліна в Сімферополі — тричі. Крім того, в грудні тютюнники брали участь у загальних страйках.

На другому етапі революції з 39 страйків у Таврії (8036 учасників) на фабрично-заводські підприємства припадає 16 (5670 учасників), без 9 повторних (1180 страйкарів). Серед них металісти становили близько 4 тис. чол. Отже, в 1906—1907 рр. при значному ослабленні страйкового руху питома вага серед його учасників фабрично-заводських робітників (87%) майже вдвоє перевищила їх число в 1905 р. Абсолютна кількість страйкуючих металістів залишилася майже без змін. Це свідчить про те, що революційна енергія нефабричних робітників і працівників легкої промисловості на другому етапі революції різко знизилася, в той час як авангард пролетаріату ще продовжував боротьбу.

Показовим є розвиток політичних страйків та їх співвідношення з економічними. Якщо в 1905 р. за економічні вимоги боролися 10 663 чол. (67,2%), а за політичні — 6700 (32,8%) ***, то в 1906—1907 рр. в економічних і політичних страйках брало участь, відповідно, 1516 (18,8%) і 6520 (81,2%) робітників. Інакше кажучи, порівняно з 1905 р. абсолютна кількість учасників політичних страйків у губернії майже не зменшилася, а їх питома вага збільшилася приблизно в 2,5 раза, що свідчило про значне послаблення економічної основи руху. Це було виявом загальної закономірності розвитку страйкової боротьби в революції 1905—1907 рр., відзначеної В. І. Леніним ²³. За весь період революції кількість учасників політичних і змішаних страйків (13 170) перевершила число робітників, які висували тільки економічні вимоги (12 179).

Проаналізувати страйковий рух за тривалістю виступів дуже важко через відсутність достовірних даних. Судячи з уривчастих відомос-

* Дані про повторні страйки приблизні, оскільки неможливо точно підрахувати кількість підприємств і страйкарів під час загальних страйків.

** За даними фабричної інспекції, в Таврійській губернії в 1905 р. зафіксовано 32 страйки з 4573 учасниками (Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905 г., СПб., 1908, стор. 4 (табл. 1), 14—15).

*** В це число ввійшли й страйки, під час яких робітники висували змішані вимоги.

²³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 380—381.

тей, у 1905—1907 рр. переважали короткочасні, одно-дводенні страйки. Були й дещо довші — від 3 днів до тижня. В 1906 р. за активною участю профспілок відбулося кілька особливо тривалих страйків (на тютюновій фабриці Ашкіназі — 7 тижнів, на фабриці Стамболі — 3—4 тижні, на заводах Фукса і Клейнера — до 3 місяців).

Невеликий загін пролетаріату Таврії займає скромне місце в історії першої російської революції. Але в межах губернії він, безумовно, відіграв авангардну роль у революційній боротьбі, був її гегемоном.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ВИСТУПИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Д. І. ПАВЛОВ

Надаючи великого значення участі учнівської молоді в революційному русі, В. І. Ленін, більшовицька партія проводили величезну роботу по її вихованню, вчили молодь ставитися до свого руху, як до складової частини пролетарської боротьби.

У ряді досліджень радянські історики зробили плідні спроби проаналізувати та узагальнити фактичний матеріал з цієї проблеми. Але в більшості випадків автори спиняються тільки на русі студентства та учнів загальноосвітніх середніх учбових закладів¹.

Історія руху учнівської молоді на Україні привернула до себе увагу дослідників ще в 20—30-х роках². Але в працях цього періоду фактичний матеріал подається без аналізу і узагальнень. І знову ж таки автори обмежуються висвітленням руху учнівської молоді тільки загальноосвітніх шкіл. У наукових статтях та виданнях останніх років, присвячених першій російській революції, трапляються тільки побіжні згадки про виступи учнів середніх шкіл України³. Фундаментальних праць, в яких би всебічно висвітлювався рух учнів середніх спеціальних шкіл як в Росії взагалі, так і на Україні зокрема, на жаль,

¹ О. Г. Кравченко. З історії руху учнівської молоді на Україні під час революції 1905—1907 рр.—Наукові записки Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького, т. XVIII, 1955; І. О. Пшук. Участь народних вчителів і учнів середніх шкіл в революції 1905—1907 рр.—Матеріали наукової сесії Вінницького педагогічного інституту, присвяченої 50-річчю першої російської революції. Вінниця, 1955; А. Г. Вигдоров. Движение учащихся средних школ в период первой русской революции и столыпинской реакции.—Ученые записки Московского городского педагогического института им. В. П. Потемкина, т. 92, вып. 2, М., 1958; Ю. Н. Сорин. К вопросу об отношении к учащейся молодежи на II съезде РСДРП.—«Советская педагогика», 1963, № 7; Л. К. Ерман. Работа большевиков с учащейся молодежью средней школы в период подъема первой русской революции.—«Советская педагогика», 1965, № 12; П. С. Гусятников. Революционное студенческое движение в России. 1899—1907, М., 1971; та ін.

² Ученические социал-демократические организации до революции. Сборник статей и материалов под редакцией А. Кирова, М.—Л., 1925; Б. В. Титлинов. Молодежь и революция, Л., 1925; М. Гуревич. Київська робітнича та шкільна молодь у революції 1905 року. Харків—Одеса, 1932; його ж. Учні середніх шкіл в революції 1905 року на Україні.—«Юнацький рух», 1931, № 1; М. Перельман. Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року, Харків, 1931; М. Кошарнівський. Учніський рух на Чернігівщині в революції 1905 р.—«Юнацький рух», 1931, № 3; та ін.

³ Історія Ленінської Комуністичної Спільки Молоді України, К., 1971, стор. 17—24, 25; «Среднее специальное образование», 1967, № 10, стор. 12.

немає. Дослідники А. М. Веселов⁴ та І. К. Воеводський⁵ наводять лише окремі приклади виступів учнів у дореволюційних середніх технічних учбових закладах.

Не претендуючи на повне розкриття цього великого і складного питання, автор ставить за мету звернути увагу дослідників на необхідність вивчення даної проблеми і розглядає деякі аспекти руху учнівської молоді на прикладах її виступів у середніх технічних і сільськогосподарських учбових закладах України.

У 1902 р. в 22 середніх технічних учбових закладах Росії, які перебували у віданні Міністерства народної освіти, навчалася 4,7 тис.⁶, а в 12 сільськогосподарських училищах — майже 2,2 тис. учнів⁷. На Україні в цей час працювало 9 технічних та сільськогосподарських середніх учбових закладів, в яких навчалася майже 1,9 тис. чоловік⁸.

Незважаючи на невелику питому вагу в системі освіти дореволюційної Росії, середні технічні і сільськогосподарські учбові заклади мали ряд особливостей, які робили їх вихованців активними учасниками революційних виступів. Так, якщо в 1897 р. в університетах вихідці із середніх і нижчих станів складали тільки 20,6%, а діти дворян і духовенства — 76,4% від загальної кількості учнів, у вищих технічних учбових закладах, відповідно, — 28,4 і 65,8, у середніх загальноосвітніх — 39,2 і 57,0, то в середніх спеціальних школах — 62,3% і 29,9%, тобто представники непанівних класів переважали⁹.

Учні середніх технічних і сільськогосподарських учбових закладів були тісніше пов'язані з виробництвом, частіше зустрічалися з робітниками та селянами. Це викликало занепокоєння в адміністрації. Учням категорично заборонялося вступати з робітниками в будь-які розмови, що не стосувалися процесу виробництва¹⁰. Переслідувалися будь-які зв'язки учнів з суспільно-політичними партіями та гуртками, читання політичної літератури, не дозволялося наймати квартири без відома керівництва, збиратися великими групами для бесід. Царська охоранка мала в учбових закладах таємних агентів, які стежили за вихованцями. Щомісяця жандармськими управліннями складалися звіти про настрої в учнівських організаціях¹¹.

У 1901—1902 рр. на Україні відбувалося посилення революційного руху молоді. В одному з донесень Особливого відділу Департаменту поліції за 1902 р. зазначалося: «Хвилювання серед студентів вищих учбових закладів відбилися на багатьох середніх учбових закладах, причому заворушення виникли, між іншим, в усіх спеціальних — технічних та землеробських училищах»¹².

Найбільшу активність виявили на початку 900-х років вихованці Уманського землеробського училища, які запропонували створити ор-

⁴ А. Н. Веселов. Среднее профессионально-техническое образование в дореволюционной России, М., 1959.

⁵ И. К. Воеводский. Революционное движение среди учащихся горнотехнических школ и училищ в конце XIX — начале XX вв. — Ученые записки Курского педагогического института, вып. 43, ч. I, Курск, 1967.

⁶ «Техническое образование», 1905, № 8, стор. 12.

⁷ К. А. Иванович. Сельскохозяйственное образование в СССР, М., 1958, стор. 17, 18; Министерство народного просвещения. I. Средние технические училища. II. Низшие технические училища. СПб., 1909, стор. 342—356; Я. Звігальський, М. Іванов. Професійна освіта на Україні. Харків, 1927, стор. 173.

⁸ Там же.

⁹ И. М. Богданов. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР, М., 1964, стор. 70.

¹⁰ Министерство народного просвещения. I. Средние технические училища. II. Низшие технические училища, стор. 269.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ ДП, 1911 р., оп. 240, спр. 25, ч. 91-б.

¹² Там же, 1902 р., оп. 226, спр. 3, ч. 155, т. 1, арк. 93.

ганізацію учнів усіх сільськогосподарських училищ¹³. Для цього вони звернулися до своїх колег з пропозицією об'єднатися в гуртки по 10—30 чол. з метою «політичного та розумового розвитку себе і товаришів»¹⁴ та провести в Харкові з'їзд. Департамент поліції зобов'язав начальника Київського губерньського жандармського управління посилити стеження за учнями Уманського училища і встановити особливий контроль за підготовкою до з'їзду.

Незважаючи на перешкоди, з'їзд усе ж таки відбувся наприкінці квітня 1902 р. поблизу Харкова, в селах Дергачах і Данпівці¹⁵. На ньому були присутні по 2 представники від 5-ти землеробських училищ¹⁶. Було вирішено об'єднати існуючі в училищах гуртки, періодично проводити з'їзди, листуватися, видавати спільний журнал, організувати спільну касу та нелегальну бібліотеку. В постанові з'їзду підкреслювалося: «Кожний учень, який належить до організації, повинен впливати на непідготовлених товаришів, даючи їм книги для читання і проводити усну пропаганду»¹⁷.

Проте учнівський рух обмежувався шкільним життям, хоч деякі гуртки в землеробських училищах уже були зв'язані з місцевими соціал-демократичними організаціями. Об'єднання руху учнівської молоді середніх учбових закладів, її політична освіта і зв'язок з боротьбою пролетаріату стали одним з важливих завдань революційних соціал-демократів. Іскрівські організації уважно ставилися до учнівських організацій, боролися проти впливу на них дрібнобуржуазних партій.

У травні 1902 р. у Ростові-на-Дону була створена Південноросійська група учнів середніх шкіл. Вона працювала під керівництвом іскрівського Донського комітету РСДРП і об'єднувала гуртки учнів 11 міст, у тому числі Харкова, Одеси, Миколаєва, Катеринослава та ін.¹⁸

Велике значення для розвитку революційного руху учнівської молоді мало привітання В. І. Леніна, надіслане Південноросійській групі учнів середніх шкіл після її першого з'їзду. В редакційній післямові до відозви з'їзду, яка була опублікована в «Іскре» 1 грудня 1902 р., В. І. Ленін привітав енергійний почин учнів і дав їм товариську пораду «зробити головною метою своєї організації самоосвіту, вироблення з себе переконаних, стійких і витриманих соціал-демократів»¹⁹.

Південноросійська група учнів середніх шкіл твердо стояла на іскрівських позиціях. У листівці, випущеній навесні 1903 р., вона закликала молодь стати під знамена російської соціал-демократії і підкреслювала, що «поза марксизмом, як бойовою теорією пролетаріату (якої дотримується російська соціал-демократія), можливі революційні фрази, в кращому випадку революційний настрій, але неможливе наукове революційне мислення»²⁰. «Іскра» гаряче вітала цю заяву. «Необхідно визнати,— писала газета,— що деяким революціонерам не заважало б дечому повчитись у цієї молоді»²¹.

В гуртки Південноросійської групи учнів середніх шкіл, як відзначалося на її II з'їзді влітку 1903 р., входили також учні середніх

¹³ Там же, арк. 11.

¹⁴ Там же, арк. 41.

¹⁵ Там же, арк. 91.

¹⁶ Там же, арк. 93.

¹⁷ Там же.

¹⁸ «Іскра», 15 вересня 1903 р.; А. Н. Веселов. Среднее профессионально-техническое образование в дореволюционной России, стор. 93.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 62.

²⁰ «Іскра», 15 березня 1903 р.

²¹ Там же.

спеціальних учбових закладів та нижчих технічних училищ. У зв'язку з цим було прийнято рішення перейменувати її в Південноросійську групу учнівської молоді²².

Активну участь у роботі іскрівських організацій брали вихованці середніх спеціальних учбових закладів Олександрівська, Херсона, Умані, Харкова та інших міст України. Восени 1901 р. херсонська соціал-демократична група, якою керували брати М. Д. та Л. Д. Цюрупи, встановила зв'язок з редакцією «Искры»²³. До роботи в цій групі залучалися й учні Херсонського сільськогосподарського училища. Ще в 1891 р. їх старший брат О. Д. Цюрупа, який тут навчався, організував марксистський пропагандистський гурток та бібліотеку революційних видань. У 1892 р. він редагував в училищі нелегальний рукописний журнал «Пробуждение», якому, за повідомленням царської охоранки, «надавав протиурядового напрямку»²⁴.

В Горлівському гірничому училищі вчився поет Аркадій Коц (Данін), який переклав на російську мову текст «Інтернаціоналу» Ежена Потьє. Переклад був зроблений ним у Франції, куди А. Коц емігрував, щоб уникнути переслідувань за революційну діяльність²⁵.

В Олександрівському середньому механіко-технічному училищі перші уроки класових битв дістав у 1904—1911 рр. видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави В. Я. Чубар²⁶.

Напередодні II з'їзду РСДРП В. І. Ленін, накреслюючи питання, які мали бути висвітлені в доповідях місцевих соціал-демократичних організацій, у 29 пункті зазначав: «Середні навчальні заклади, гімназії, семінарії та ін., торгові і комерційні училища? Характер зв'язків з учнями? Ставлення до нового фазису піднесення руху в їх середовищі? Спроби організації гуртків і занять? Чи виходили (і чи часто) соціал-демократи з гімназистів, які щойно скінчили (або не скінчили гімназію)? Гуртки, читання? Розповсюдження літератури?»²⁷. Перед партійними організаціями було поставлено завдання всіляко сприяти учням в їх прагненні організуватись для практичної революційної діяльності. В резолюції II з'їзду РСДРП «Про ставлення до шкільної молоді» підкреслювалося, що шкільна молодь при переході до практичної діяльності повинна «...заздалегідь заводити зв'язки з соціал-демократичними організаціями, щоб скористатися їх вказівками, і уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи»²⁸.

Особливо зміцнився зв'язок революційного руху учнів середніх спеціальних учбових закладів з виступами пролетаріату і селянства під час першої російської революції.

У 1905 р. вихованці Херсонського сільськогосподарського училища відкрито підтримували робітничий страйк. Виступами учнів керував соціал-демократичний комітет, до якого входили і випускники училища²⁹.

Страйки учнівської молоді Харкова, що відбулися в жовтні 1905 р., спрямовувалися місцевим союзом учнів, який мав тісні зв'язки з ко-

²² «Искра», 15 вересня 1903 р.

²³ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг. Сборник документов и материалов в трех томах, т. 2, М., 1969, стор. 555.

²⁴ Партия шагает в революцию, М., 1969, стор. 391.

²⁵ «Правда», 22 травня 1969 р.

²⁶ «Український історичний журнал», 1970, № 1, стор. 79.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 76—77.

²⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1954, ч. I, стор. 52.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ ДП, 1905 р., оп. 226, спр. 3, ч. 230, арк. 19, 20, 22.

мітетом РСДРП³⁰. Революційні листівки розповсюджували учні Одеського художнього, Миколаївського та Олександрівського технічних училищ³¹. Вихованці Олександрівського середнього механіко-технічного училища брали участь у збройному повстанні, яке відбулося 14 грудня 1905 р. в Олександрівську (нині — Запоріжжя).

Учні Лисичанської штейгерської школи оголосили страйк і вимагали надання школі всіх прав середнього технічного учбового закладу, звільнення реакційних вчителів, поповнення бібліотеки політичною літературою, свободи слова, друку, зборів. Вони організовували сходки, читали і розповсюджували на рудниках заборонену літературу³².

Центральний орган більшовиків газета «Вперед» у квітні 1905 р. відзначала, що хвиля революційного руху, яка прокотилася після 9 січня по всій Росії, охопила й середні школи. «В Миколаєві, — писала газета, — на сходці технічного училища була винесена резолюція про те, що останні події російського життя позбавили учнів рівноваги духу... Тому учні в Миколаївському технічному училищі більшістю голосів ухвалили припинити заняття до 1 вересня 1905 р. і висловити свою солідарність з постановами студентів та резолюціями Казанського, Саратовського, Новозибківського і Варшавського технічних училищ, Херсонського сільськогосподарського та інших учбових закладів щодо питань про припинення війни, скликання установчих зборів... і щодо питань про свободу друку, слова, зборів, сходок та свободи особи»³³. В рядах народної міліції Миколаєва, створеної для боротьби з чорносотенцями, були й вихованці училища, кількох з них заарештувала поліція³⁴.

У серпні 1906 р. Міністерство народної освіти змушене було дещо пом'якшити режим у середніх спеціальних учбових закладах. В технічних училищах були розширені права педрад, дозволено організовувати товариства колишніх вихованців, влаштовувати бесіди, лекції, художні вечори³⁵.

Але вже з осені 1906 р. поліцейський тиск знову посилювався. Незважаючи на поразку революції 1905—1907 рр. у середніх технічних та сільськогосподарських школах продовжувалася робота по вихованню стійких борців проти царату і капіталізму. Навіть у тяжкі роки століпінської реакції діяли учнівські організації в Херсоні, Севастополі, Харкові, Полтаві та інших містах України³⁶, а в 1909 р. були зроблені спроби об'єднати нелегальні учнівські організації³⁷. Жорстокі репресії не злякали учнівську молодь, яка підтримувала зв'язки із студентами, робітниками, селянами і готувалася до рішучої битви з царизмом.

* * *

³⁰ Там же, 1906 р., оп. 233, спр. 3, ч. 110, арк. 2.

³¹ Там же, спр. 3, ч. 125, арк. 6.

³² Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Управління середніх спеціальних учбових закладів. Довідка про розвиток середньої спеціальної освіти на Україні.

³³ «Вперед», 27(7) квітня 1905 р.

³⁴ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 299.

³⁵ Министерство народного просвещения. I. Средние технические училища. II. Низшие технические училища, стор. 278—280.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ ДП, оп. 239, спр. 25, арк. 1—41.

³⁷ Там же, спр. 28, ч. 51, арк. 2.

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ РАД НА УКРАЇНІ В БЕРЕЗНІ 1917 р.

В. Л. ХАРИТОНОВ

Роль Рад у підготовці й проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції важко переоцінити. Визначення точного часу їх виникнення на Україні має велике наукове значення.

Історія створення Рад на Україні у березні 1917 р. вже висвітлювалася в працях українських істориків¹. Автор даного повідомлення зосереджує увагу на деяких недосить розроблених аспектах цього питання, зокрема уточнює кількість Рад, що виникли на Україні в розглядуваний період, і наводить зведену таблицю, а також дає оцінку їх діяльності у березні 1917 р.

За нашими підрахунками, зробленими на підставі вивчення численних джерел, переважно періодичної преси, у березні 1917 р. на Україні було створено 113 Рад*.

Нижченаведена таблиця дає уявлення про характер і динаміку Рад, створених у березні 1917 р. на Україні:

	РРД	РСД	РР і СД	Р Сел Д*
Перша половина березня	43	13	13	—
Друга половина березня	29	5	8	2
Всього	72	18	21	2

* РРД — Ради робітничих депутатів;
РСД — Ради солдатських депутатів; РР і
СД — Ради робітничих і солдатських депутатів;
Р Сел Д — Ради селянських депутатів.

Ці дані дають змогу зробити ряд висновків. По-перше, створення Рад на Україні в березні 1917 р. яскраво свідчило про гегемонію робітничого класу в революції, адже переважна більшість з них виникла як Ради робітничих або робітничих і солдатських депутатів. Ради робітничих депутатів майже завжди створювалися на місцях раніше, ніж Ради солдатських депутатів, і тільки зрідка ці події відбувалися одночасно.

По-друге, новим явищем для України, як і для всієї Росії, стало створення Рад солдатських депутатів. Найчастіше у великих містах України вони виникали спочатку окремо від Рад робітничих депутатів. Це пояснювалося тим, що значна частина солдатів, які перебували на периферії, у перші дні Лютневої революції не мала зв'язків з робітниками, а згодом реакційна військова верхівка намагалася створювати відособлені від пролетаріату солдатські Ради. У них, за винятком, очевидно, Харківської, офіцерський корпус мав неабиякий вплив. І все ж об'єднання робітничих і солдатських Рад відбувалося вже у березні 1917 р., а в ході розвитку революції цей процес неухильно зростав.

¹ В. Л. Харитонов. Лютнева революція на Україні, Харків, 1966; Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (Період двовладдя), К., 1966; С. М. Королівський. Виникнення і початок діяльності Рад на Україні в 1917 році.— Питання історії народів СРСР, вип. 4, Харків, 1967; та ін.

* Ці підрахунки не слід розглядати як остаточні. Проте зазначимо, що вони більш вірогідні для першої половини березня і менше — для другої.

По-третє, об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів знаменувало собою новий ступінь у розвитку союзу робітничого класу і селянства на Україні. Щоправда, у таких великих містах, як Київ, Одеса, Катеринослав, через сильний опір буржуазії цей процес відбувався не відразу.

Нарешті, слід підкреслити дуже швидке виникнення Рад на Україні — близько 70 за два тижні березня. Це свідчило про величезну швидкість Лютневої революції в Росії, що відзначив В. І. Ленін у «Листах з далека». Протягом 7—10 днів після її перемоги у Петрограді Ради виникли і в усіх більш-менш великих містах України.

Переважна більшість Рад робітничих депутатів на Україні створювалась як територіальні загальноміські. Особливістю багатьох Рад Донецького басейну було те, що вони виникли на окремих рудниках і заводах. Це пояснювалося, насамперед, розташуванням підприємств у невеликих населених пунктах. Але в Юзівці, Макіївці, Маріуполі, Бахмуті та інших містах Донецького басейну діяли і «територіальні» Ради.

В інших районах України майже повсюди переважав територіальний принцип створення Рад. Однак подекуди вони виникали і на окремих підприємствах. Так, у березні 1917 р. Ради створені на заводах «Арсенал» (Київ), «Русуд» (Миколаїв), Керченському металургійному, цукровому заводі в с. Леб'язьому (Харківська губернія), у залізничних майстернях Одеси та Ізюма. Виникнення Рад робітничих депутатів на окремих підприємствах свідчило про революційну активність пролетаріату. «Виробничі» Ради виникали, як правило, у невеликих населених пунктах, де існували завод чи фабрика.

Поява Рад робітничих депутатів у деяких селах мала велике значення для розгортання революційного руху найбідніших верств селянства, розвитку й зміцнення його союзу з робітничим класом — однієї з вирішальних умов перемоги соціалістичної революції. Ці Ради були переважно організаціями сільськогосподарських робітників і напівпролетарських верств села. В. І. Ленін, накреслюючи шляхи переходу до соціалістичної революції, наприкінці березня 1917 р. писав: «Завдання негайної і особливої організації в селах Рад робітничих депутатів, тобто Рад сільськогосподарських найманих робітників, окремо від Рад інших селянських депутатів, висувається ... дуже настійно»².

У багатьох невеликих населених пунктах України Ради робітничих депутатів виникли через два — три тижні після повідомлення про перемогу революції у Петрограді.

Нерідко вже утворені Ради зазнавали корінної реорганізації. У Кам'янці-Подільському, наприклад, перші спроби робітників утворити Раду закінчилися безрезультатно. Тільки 17 березня тут відбулося її перше організаційне засідання³.

Інколи Ради виникали на місці буржуазних громадських комітетів. Так, ініціаторами створення Ради у Микитівці виступили робітники, які входили до місцевого громадського комітету. Вони оголосили про створення «Тимчасової Ради робітничих і солдатських депутатів», але вона виявилася нежиттєздатною. Тільки після виборів, що тривали з 12 по 19 березня, Рада стала діючою організацією. Перше її засідання відбулося лише 25 березня⁴. Такі випадки пояснювалися нечисленністю

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 54.

³ «Известия Каменец-Подольского Совета рабочих депутатов», 28 травня 1917 р.

⁴ «Известия Никитовского Совета рабочих и солдатских депутатов», 9 квітня 1917 р.

і неорганізованістю місцевих робітників, недостатністю їх політичного досвіду. Всі Ради, створені у березні 1917 р. на Україні, були інтернаціональними за своїм складом. Це — результат наполегливого політичного виховання мас більшовицькою партією. Відома лише одна Рада робітничих депутатів, що виникла як національна організація робітників. Це — польська робітничка Рада, сформована 19 березня у Києві⁵. Однак її існування зовсім не свідчило про якийсь антагонізм між польськими пролетарями, з одного боку, і українськими та російськими, — з другого. Навпаки, російські, українські та польські робітники в період Лютневої революції на Україні спільно виступали проти царату.

На закінчення наведемо таблицю з переліком і вказівкою часу створення Рад, які виникли на Україні протягом березня 1917 р. «Географія» Рад обмежена територією України в її сучасних кордонах, включаючи Крим. Таблиця складена на основі прямих або непрямих джерел, переважно повідомлень газет 1917 р. Інколи в ній є посилання на мемуари. Дату створення деяких Рад удалося встановити тільки приблизно («до такого числа», «перша половина березня» тощо).

Місце і назва Ради	Дата створення Ради	Джерело
Балаклія, РСД*	перша половина березня	«Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 21 березня 1917 р.
Балта, РРД	до 15 березня	ЦДВІА, ф. 1837, оп. 1, спр. 515, арк. 81.
Бахмут, РРД	після 6 березня	Борьба за власть Советов в Донбасе. Сборник документов и материалов, Сталино, 1957, стор. 12.
Бердичів, РРД	9 березня	1917 год на Киевщине, К., 1928, стор. 11.
Бердичів, РР і СД	до 18 березня	«Южное слово», 18 березня 1917 р.
Бердянськ, РР і СД	до 7 березня	«Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 8 березня 1917 р.
Берестово-Богодучівський рудник, РРД	перша половина березня	Борьба за победу Радянской власти на Украине. Сборник воспоминаний участников Великой Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 308.
Берестово-Кальміуська районна РРД	друга половина березня	Там же.
Біла Церква, РРД	до 22 березня	«Известия Киевского Совета рабочих депутатов», 22 березня 1917 р.
Великий Токмак, РР і СД	до 15 березня	«Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 15 березня 1917 р.
Вінниця, РРД	7 березня	Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. (Март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 204.

⁵ И. И. Белякевич. Участие польских трудящихся в Февральской революции в России. — Научная сессия, посвященная 50-летию свержения самодержавия в России. Секция 3-я, М.—Л., 1967, стор. 145.

* РРД — Ради робітничих депутатів; РСД — Ради солдатських депутатів; РР і СД — Ради робітничих і солдатських депутатів; Р Сел Д — Ради селянських депутатів.

Місце і назва Ради	Дата створення Ради	Джерело
Вінниця, РСД	до середини березня	Там же.
Вінниця, РР і СД	середина березня	Там же.
Горлівка, артилерійський з-д, РРД	15 березня	«Известия бюро Советов рабочих и солдатских депутатов Центрального района», 11 травня 1917 р.
Горлівка, рудник № 1, РРД	друга половина березня	Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник статей и воспоминаний, Харьков, 1929, стор. 129.
Горлівка, рудник № 5, РРД	друга половина березня	Там же.
Горлівка, рудник № 8, РРД	друга половина березня	Там же.
Государев-Байрацкий рудник, РРД	друга половина березня	Там же.
Джанкой, РРД	до 23 березня	«Южные ведомости», 23 березня 1917 р.
Дружківка, РРД	20 березня	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 178.
Євпаторія, РР і СД	19 березня	«Южные ведомости», 22 березня 1917 р.
Єлисаветград, РРД	7 березня	«Голос Юга», 8 березня 1917 р.
Єнакієве, РРД	друга половина березня	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 154.
Житомир, РР і СД	9 березня	Борьба трудящихся Волыни за власть Советов. (Март 1917 г. — декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 11—12.
Ізюм, РРД	до 12 березня	«Земля и воля», 12 березня 1917 р.
Ізюм, РР і СД	15 березня	Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине, Изюм, 1927, стор. 15.
Кам'янець-Подільський, РРД	до 18 березня	Крестьянское движение в 1917 году, М.—Л., 1927, стор. 5.
Кам'янське, РРД	4 березня	«Отклики жизни», 7 березня 1917 р.
Карасубазар, РРД	друга половина березня	М. Атлас. Борьба за Советы, Симферополь, 1933, стор. 27.
Катеринослав, РРД	4 березня	«Приднепровский край», 5 березня 1917 р.
Катеринослав, РСД	до 9 березня	«Приднепровский край», 9 березня 1917 р.
Керч, РРД	до 7 березня	«Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 7 березня 1917 р.
Керч, РР і СД	до 12 березня	«Южная почта», 12 березня 1917 р.
Київ, РРД	4 березня	✓ 1917 год на Киевщине, стор. 5.
Київ, з-д «Арсенал», РРД	початок березня	✓ Киевский арсенал в пролетарской революции, К., 1928, стор. 31.
Київ, РСД	9 березня	✓ «Киевская мысль», 12 березня 1917 р.
Конотоп, РРД	8 березня	В. Бабко. Из истории рабочего движения в Конотопе, К., 1950, стор. 64.

Місце і назва Ради	Дата створення Ради	Джерело
Костянтинівка, РРД	друга половина березня	«Правда», 29 березня 1917 р.
Костянтиноград, РРД	до 28 березня	«Социал-демократ» (Харків), 22 квітня 1917 р.
Краматорськ, РРД	21 березня	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 165.
Кременчук, РРД	5 березня	«Социал-демократ», 15 березня 1917 р.
Кременчук, РСД	9 березня	Т а м ж е.
Кременчук, РР і СД	до 17 березня	«Приднепровский голос», 17 березня 1917 р.
Лебедин, РРД	13 березня	«Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 22 березня 1917 р.
Леб'яже (Харківська губернія), цукровий з-д, РРД	третя декада березня	«Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 30 березня 1917 р.
Леб'яже, Р Сел Д	третя декада березня	Т а м ж е.
Лисичанськ, РРД	12 березня	«Горнозаводское дело», № 11—12, 31 березня 1917 р., стор. 15543.
Літин, РР і СД	до 1 квітня	ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 39, арк. 184.
Лозова-Павлівка, РРД	до 9 березня	«Известия Харьковского Совета рабочих депутатов», 9 березня 1917 р.
Лохвиця, РРД	до 11 березня	«Лохвицке слово», 11 березня 1917 р.
Лубни, РРД	23 березня	«Вестник Лубенского городского общественного комитета», 25 березня 1917 р.
Лубни, РСД	до 27 березня	«Вестник Лубенского городского общественного комитета», 27 березня 1917 р.
Луганськ, РРД	8 березня	«Пролетарий», 18 березня 1917 р.
Луки і Баранівка (Харківська губернія), Р Сел Д	19 березня	1917 год в Харькове, Харьков, 1927, стор. 259.
Макіївка, РРД	5 березня	«Летопись революции», 1925, № 4, стор. 147.
Макіївка, РСД	до 14 березня	«Горнозаводское дело», № 11—12, 31 березня 1917 р., стор. 15539.
Маріуполь, РРД	до 6 березня	«Мариупольская жизнь», 14 березня 1917 р.
Мар'їнський район (Донбас), Головна РРД району	до 15 березня	«Горнозаводское дело», № 11—12, 31 березня 1917 р., стор. 15540.
Мелітополь, РР і СД	4 березня	«Единение», 18 березня 1917 р.
Микитівка, РР і СД	12 березня	«Известия Никитовского Совета рабочих и солдатских депутатов», 9 квітня 1917 р.
Миколаїв, РРД	6 березня	Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. (Февраль 1917 г.—март 1918 г.). Сборник документов и материалов, Николаев, 1957, стор. 35.

Місце і назва Ради	Дата створення Ради	Джерело
Миколаїв, з-д «Русуд», РРД	4 березня	Там же, стор. 31.
Миколаїв, РСД	8 березня	«Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 30 березня 1917 р.
Нелепівський рудник, РРД	перша половина березня	Рассказы о великих днях. Сборник воспоминаний, Сталино, 1957, стор. 57.
Ніжин, РРД	до 15 березня	«Известия Киевского Совета рабочих депутатов», 15 березня 1917 р.
Ніжин, РСД	до 15 березня	Там же.
Новгород-Сіверський, РРД	16 березня	Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.). Сборник документов и материалов к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции, Чернигов, 1957, стор. 33.
Новоград-Волинський, РСД	до 17 березня	«Известия исполкома Киевского Совета объединенных общественных организаций», 21 березня 1917 р.
Новомосковськ, РРД	до 18 березня	«Приднепровский край», 18 березня 1917 р.
Одеса, РРД	6 березня	В борьбе за Октябрь. (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти, Одесса, 1957, стор. 17.
Одеса, РСД	12 березня	«Одесские новости», 13 березня 1917 р.
Одеська Пересипська районна РРД	до 19 березня	Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы, М., 1957, стор. 280.
Одеса, залізничні майстерні, РРД	6 березня	В борьбе за Октябрь, стор. 16.
Олександрівськ, РР і СД	до 9 березня	«Бюллетени Екатеринославского временного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций», 15 березня 1917 р.
Павлоград, РРД	5 березня	«Летопись революции», 1927, № 4, стор. 105.
Павлоград, РСД	10 березня	Там же, стор. 106.
Павлоград, РР і СД	кінець березня	Там же.
Пирятин, РРД	12 березня	«Полтавский день», 17 березня 1917 р.
Північно-Микитівський рудник, РРД	перша половина березня	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 129.
Полтава, РРД	до 7 березня	«Полтавский день», 7 березня 1917 р.
Полтава, РСД	до 11 березня	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. I, К., 1957, стор. 275.
Полтава, РР і СД	12 березня	«Полтавский день», 15 березня 1917 р.

Місце і назва Ради	Дата створення Ради	Джерело
Попасна, РРД	друга половина березня	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 74.
Прилуки, РРД	11 березня	ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 5, спр. 1357, арк. 1.
Прилуки, РР і СД	до 15 березня	«Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 15 березня 1917 р.
Проскурів, РР і СД	до 22 березня	ЦДАЖР УРСР, ф. 1116, оп. 1, спр. 12, арк. 9.
Риківський рудник, РРД	до 19 березня	Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. Сб. I, Харьков, 1928, стор. 33.
Ртутний рудник, РРД	перша половина березня	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 129.
Сахновщина (Харківська губернія), РРД	28 березня	«Социал-демократ», 22 квітня 1917 р.
Севастополь, РРД	6 березня	Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. 1, Симферополь, 1957, стор. 27.
Севастополь, РСД	до 20 березня	Военные моряки в борьбе за победу Октябрьской революции, М., 1958, стор. 72.
Севастополь, РР і СД	22 березня	ЦДА ВМФ, ф. Р-133, оп. 1, спр. 7, арк. 13.
Сімферополь, РРД	5 березня	«Единение», 19 березня 1917 р.
Сімферополь, РСД	до 6 березня	«Крымская почта», 8 березня 1917 р.
Сімферополь, РР і СД	6 березня	Там же.
Слов'янськ, РР і СД	до 11 березня	«Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 11 березня 1917 р.
Сміла, РРД	березень	Большевистские организации Украины, стор. 208.
Суми, РРД	11 березня	«Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 14 березня 1917 р.
Феодосія, РРД	до 7 березня	«Известия городского исполнительного комитета», 12 березня 1917 р.
Фурсівський рудник, РРД	перша половина березня	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 129.
Ханженкове, РРД	до 10 березня	ДАЖРЛО, ф. 7384, оп. 9, спр. 143, арк. 24.
Харків, РРД	2 березня	«Известия Харьковского Совета рабочих депутатов», 4 березня 1917 р.
Харків, РСД	8 березня	«Южный край», 11 березня 1917 р.
Харків, РР і СД	20 березня	«Літопис революції», 1929, № 4, стор. 20.
Херсон, РРД	7 березня	Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Херсон, 1957, стор. 323.

Місце і назва Ради	Дата створення Ради	Джерело
Херсон, РСД	13 березня	Там же, стор. 324.
Чернігів, РРД	16 березня	Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов, стор. 33.
Чугуїв, РСД	до 21 березня	«Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 21 березня 1917 р.
Шостка, РРД	5 березня	«Черниговская земская газета», 13 березня 1917 р.
Шербинівський рудник, РРД	перша половина березня	Борьба за Октябрь на Артемовщине, стор. 129.
Юзівка, РРД	5 березня	Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. I, М., 1957, стор. 92.
Ялта, РРД	друга половина березня	М. Атлас. Назв. праця, стор. 27.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ В КРАЇНІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ

А. К. ІСРАПІЛОВ

В історії радянського суспільства проблема Великої Жовтневої соціалістичної революції є однією з найважливіших. Її повне і всебічне висвітлення неможливе, зокрема, без визначення характеру, класової суті революційних комітетів (ревкомів) та їх ролі у підготовці й проведенні революції, в організації боротьби трудящих проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, у встановленні влади Рад та зміцненні диктатури пролетаріату.

У даному повідомленні зроблено спробу простежити процес виникнення ревкомів у Росії до часу створення Петроградського військово-революційного комітету. При цьому автор виходить з того, що питання про організацію перших революційних комітетів майже не досліджене. Крім того, в історико-правовій літературі, присвяченій діяльності цих революційних органів влади у центрі і на місцях, існують певні суперечності. Одні дослідники твердять, що перші ревкоми в Росії виникли під час підготовки й проведення Великого Жовтня. При цьому дехто з них дотримується точки зору, згідно з якою перший революційний комітет був створений при Петроградській Раді¹. Інші висловлюють думку про те, що ревкоми з'явилися в період боротьби з корніловщиною², що революційні комітети почали функціонувати ще в дні Лютневої буржуазно-демократичної революції і згодом періодично створювалися під час червневої, липневої та серпневої криз у країні³. Усі ці твердження викликають заперечення. Детальне вивчення історії революційного руху російського пролетаріату і селянства дає змогу зробити висновок про те, що ревкоми в країні зародилися ще під час першої

¹ А. А. Немидов. История государственных учреждений СССР (1917—1936 гг.), М., 1962, стор. 304; Г. С. Калинин. Советское государство и право в период упрочения Советской власти, М., 1960, стор. 18.

² Л. Л. Потарикина. Ревкомы Украины в 1918—1920 гг., К., 1957, стор. 5.

³ А. Ф. Расстригин. Революционные комитеты Августовского кризиса 1917 г. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Л., 1969, стор. 7; Очерки истории Ленинградской организации КПСС, ч. 1, Л., 1962, стор. 441.

російської революції. Народжені творчістю мас, вони стали прообразом ревкомів, створених у 1917 р.

У жорстоких класових битвах першої російської революції виникали міські, залізничні і селянські страйкові ревкоми, які ставали бойовими органами керівництва революційною боротьбою трудящих міста і села, підготовки збройного повстання проти царизму. В міру дальшого розвитку й поглиблення революції вони майже повсюдно переросли в органи збройного повстання, у зародкові форми народної влади.

Велику роль у згуртуванні трудящих мас ревкоми відіграли на Україні, в Білорусії, Закавказзі, на Уралі і Дону та багатьох інших районах країни. Як тільки стало відомо про збройне повстання у Москві, Катеринославський більшовицький комітет 7 грудня 1905 р. скликав пленум місцевої Ради, на якому було вирішено провести 8 грудня загальний політичний страйк. Для керівництва ним при Раді робітничих депутатів було створено бойовий страйковий комітет (БСК) м. Катеринослава і Катеринославської губернії. Він забезпечував робітників зброєю, керував створенням бойових дружин, спорудженням барикад. За вказівкою комітету вокзал, телеграф, заводи, друкарні були взяті під охорону. Згідно з постановою Ради і БСК сплата податків і квартплата у місті й губернії скасовувалися. Почали функціонувати безплатні їдальні для робітників, організовано медичну допомогу трудящим тощо ⁴.

В дні грудневого збройного повстання страйкові, залізничні та розпорядчі комітети діяли в Авдіївці, Олександрівську, Сарнах, Ясинуватій та інших містах України ⁵.

Водночас з бойовими страйковими, залізничними і розпорядчими комітетами, що діяли у містах, організовувалися селянські ревкоми у селах. Про необхідність їх створення говорилося у прийнятій на II з'їзді РСДРП Програмі партії ⁶. У статті «Про бойову угоду для повстання» В. І. Ленін указував на важливість «заснування всюди революційних селянських комітетів з метою підтримки демократичного перевороту» ⁷. III з'їзд РСДРП також зобов'язав усі партійні організації, «як політичний лозунг агітації серед селянства і як засіб висення найбільшої свідомості в селянській рух, висувати необхідність негайної організації революційних селянських комітетів для проведення всіх революційно-демократичних перетворень в інтересах визволення селянства від поліцейсько-поміщицького гніту» ⁸.

Особливо масового характеру набрала боротьба за створення селянських ревкомів на Україні, в Білорусії, Прибалтиці, Закавказзі, в Сібирській, Смоленській, Могильовській, Ставропольській та інших губерніях. Багато революційних селянських комітетів діяло в Полтавській і Харківській губерніях, Миргородському, Лубенському, Катеринославському, Бахмутському, Ананьївському, Мелітопольському, Одеському та інших повітах ⁹. Вони також функціонували майже в усіх селах Донбасу, розташованих поблизу заводів і шахт ¹⁰.

⁴ Л. Іванов. Революция 1905 г. на Украине.— «Вопросы истории», 1945, № 5—6, стор. 37—38; П. М. Шморгу́н. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции, М., 1955, стор. 171; та ін.

⁵ П. М. Шморгу́н. Назв. праця, стор. 172—173, 178.

⁶ Программы и Уставы КПСС, М., 1969, стор. 27.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 269.

⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1. М., 1970, стор. 117.

⁹ Т. І. Жуков. Більшовики у боротьбі за селянство в революції 1905—1907 рр., Львів, 1970, стор. 70—71.

¹⁰ Л. М. Іванов. Революция 1905—1907 гг. на Украине.— Революция 1905—1907 годов в национальных районах России, М., 1949, стор. 83.

Революційні селянські комітети діяли також у Приураллі, Поволжі¹¹, Грузії¹², Естонії¹³, Латвії¹⁴.

Аналіз діяльності революційних, бойових страйкових, залізничних комітетів та інших органів народної влади, народжених революцією 1905 р., дає підстави зробити висновок, що вони стали зачатками тих ревкомів, роль яких повною мірою виявилася після Лютневої буржуазно-демократичної революції, в період підготовки й проведення Великого Жовтня.

Розробляючи тактичну платформу більшовиків до IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП, В. І. Ленін визначив місце і роль революційних комітетів у боротьбі проти царизму. «Революційний рух проти самодержавного уряду,— підкреслював Володимир Ілліч у проекті резолюції про «Тимчасовий революційний уряд і місцеві органи революційної влади»,— переходячи у збройну боротьбу, набирав досі форми розрізних місцевих повстань, ...в цій відкритій боротьбі елементи місцевого населення, здатні рішуче виступати проти старої влади (майже виключно пролетаріат і передові верстви дрібної буржуазії), приведені були до необхідності створювати такі організації, які фактично були зародками нової революційної влади,— Ради робітничих депутатів у Петербурзі, Москві та інших містах, Ради солдатських депутатів у Владивостоку, Красноярську та ін., залізничні комітети в Сибіру і на півдні, селянські комітети в Саратовській губ., міські революційні комітети в Новоросійську та інших містах і, нарешті, виборні сільські органи на Кавказі і в Прибалтійському краї»¹⁵.

Ідея про створення ревкомів продовжувала жити у свідомості робітників і після поразки революції 1905—1907 рр. А в дні Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. ці революційні органи влади знову з'явилися на політичній арені¹⁶. Вони виникали раніше або одночасно з Радами робітничих і солдатських депутатів.

У березні 1917 р. на Україні виникли різні робітничі організації, які займалися створенням Рад. У Києві, наприклад, діяли Тимчасова Рада робітничих депутатів і Військово-промисловий комітет, у Харкові — Тимчасовий робітничий комітет¹⁷. Ці організації виконували ті ж самі функції, що й революційні комітети в інших містах. Таким чином, ревкоми та інші органи революційної влади відіграли значну роль у створенні масових представницьких організацій трудящих, насамперед, Рад робітничих і солдатських депутатів після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Після липневих подій по всій Росії почався розгул контрреволюції. Внаслідок зради меншовиків та есерів у країні закінчився період дво-

¹¹ Р. М. Раймов. Революция 1905—1907 годов в Среднем Поволжье и Приуралье.— Революция 1905—1907 годов в национальных районах России, стор. 686.

¹² Очерки истории Коммунистической партии Грузии, ч. 1, Тбилиси, 1957, стор. 27; Г. В. Хачапуридзе. Революция 1905—1907 гг. в Грузии.— Революция 1905—1907 годов в национальных районах России, стор. 410, 426.

¹³ А. И. Митт. Революция 1905—1907 гг. в Эстонии.— Революция 1905—1907 годов в национальных районах России, стор. 686.

¹⁴ История Латвийской ССР, т. 2, Рига, 1954, стор. 315; Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 234.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 213.

¹⁶ Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы, М., 1957, стор. 192, 292; Революционное движение в России в мае—июне 1917 г. Июньская демонстрация. Документы и материалы, М., 1959, стор. 515; О протоколах Сестрорецкого революционного комитета (март—август 1917 г.) — «История СССР», 1966, № 4, стор. 234—236.

¹⁷ С. М. Королевский. М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Победа Советской власти на Украине, М., 1967, стор. 81.

владдя. Есєро-меншовицькі Ради перетворилися в придаток Тимчасового буржуазного уряду. В цій обстановці партія більшовиків змушена була тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!» Керуючись вказівками В. І. Леніна, VI з'їзд РСДРП(б) прийняв рішення про збройне повстання й звернувся до робітників, солдатів і селян із закликом готуватися до вирішального бою з контрреволюцією.

Буржуазія і поміщики намагалися будь-що задушити революцію. За наказом Корнілова для кривавої розправи над робітниками, солдатами і матросами до Петрограда були послані козачі частини. Одночасно на виробництві почалися масові локауті. Забезпечення населення продовольством і товарами першої необхідності різко погіршилося. Всіма засобами буржуазно-поміщицькі кола намагалися схопити революцію за горло.

В ці критичні для революції дні партія більшовиків виступила як організатор розгрому контрреволюційної змови. 27 серпня ЦК і Петроградський комітет РСДРП(б) разом з більшовицькою фракцією Петроградської Ради, ВЦВК і Центральної ради фабрично-заводських комітетів звернулися з відозвою, в якій закликали робітників, солдатів і селян до збройної відсічі заколотникам. На підступах до столиці та в інших районах спішно формувалися бойові дружини, будувалися барикади. На спільному засіданні виконкому Ради Петергофського району столиці та представників фабрично-заводських комітетів, що відбулося 28 серпня, створено ревком. Він займався організацією загонів Червоної гвардії, їх озброєнням і навчанням, а також охороною громадського порядку¹⁸.

Наприкінці серпня у Гельсінгфорсі зібралися представники більш як 30 військових кораблів Балтійського флоту та 7 берегових частин. До складу організованого тут ревкому ввійшло 24 чол. Ревкомові надавалися необмежені повноваження: під його керівництвом перебувала служба зв'язку, над усіма штабами й управліннями було встановлено контроль, а всі розпорядження командного складу вступали в силу тільки з його санкції.

Революційні комітети виникали у багатьох районах країни. Зокрема, у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах України, крім ревкомів, функціонували інші органи революційної влади — комітети охорони і порятунку революції, революційні штаби, тимчасові революційні бюро тощо¹⁹. Ревкоми організовувалися на великих підприємствах, вузлових залізничних станціях, у військових частинах²⁰. Одночасно з міськими і районними створювалися обласні і губернські революційні комітети. За підрахунками деяких авторів, до моменту заколоту Корнілова в Росії функціонувало близько 400 Рад. У 100 містах при них існували ревкоми та революційні центри²¹. Усього в ході боротьби з корніловщиною було створено 261 ревком, з них при губернських та обласних Радах — 46, повітових — 126, районних — 3, в інших населених пунктах — 60. На Україні в той час діяло 77 революційних комітетів, у Білорусії — 11, Закавказзі — 8, Молдавії — 5, Середній Азії і Казахстані — 2²².

¹⁸ Державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Ленінградської області (далі — ДАЖР ЛО), ф. 101, оп. 1, спр. 8, арк. 19.

¹⁹ С. М. Королівський, М. А. Рубач, Н. П. Супруненко. Назв. праця, стор. 197—199.

²⁰ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 1, М., 1967, стор. 222.

²¹ Н. Я. Иванов. Корниловщина и ее разгром. Л., 1965, стор. 184.

²² А. Ф. Расстригин. Назв. праця, стор. 10.

У другому томі фундаментальної праці акад. І. І. Мінца «История Великого Октября» детально висвітлюється історія створення та діяльності багатьох ревкомів, у тому числі Луганського і Одеського²³. Дані про революційні комітети дожовтневого періоду містяться також і в дослідженнях інших авторів²⁴. Усі вони вважають, що створення ревкомів диктувалося необхідністю вжиття термінових заходів до придушення контрреволюційного корніловського заклоту в самому його зародку, захисту революційних завоювань народу, забезпечення сприятливих умов для дальшого розвитку революції. Вказуючи на причини створення ревкомів, центральний орган партії більшовиків — газета «Рабочий путь» 16 (3) вересня писала: «Чиновницький апарат губернських комісарів та міських властей виявився нездатним і неспроможним до виконання справді революційних завдань, і життя створило нові форми, революційні комітети, куди ввійшли робітники і революційні солдати для захисту завоювань революції, для відсічі буржуазній контрреволюції»²⁵.

Ініціатива у створенні ревкомів, які об'єднували всі революційні сили, належала більшовикам. До їх складу, крім більшовиків, входили також меншовики, есери, бундівці, представники інших так званих «соціалістичних» партій, профспілок, фабрично-заводських комітетів, військових частин. Існування такого блоку було необхідним для зміцнення єдності робітничого класу та об'єднання всіх революційно-демократичних сил в єдиний фронт. У багатьох з революційних комітетів, особливо в період їх організації, переважали меншовики та есери. Це пояснювалося тим, що формування ревкомів відбувалося за принципом пропорційного представництва всіх політичних партій та революційно-демократичних організацій, представлених у Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів. Кількісна перевага на боці більшовиків була у великих промислових та адміністративних центрах, де активно діяли їх партійні організації. У тих же ревкомах, де переважали представники дрібнобуржуазних партій, більшовики критикували їх угодовську політику, робили все можливе для мобілізації комітетів на розгром корніловського заклоту, на відсіч внутрішній та зовнішній контрреволюції.

Не завжди просте співвідношення голосів визначало роль тих чи інших партій в діяльності революційних комітетів. «Слід відзначити, — писав 5 вересня 1917 р. у газеті «Рабочий путь» Я. М. Свердлов, — що більшовицька партія в цих організаціях (ревкомах. — А. І.) мала величезний і вирішальний вплив»²⁶. Завдяки активній діяльності більшовиків та під тиском народних мас ревкоми брали участь у формуванні робітничих дружин і загонів Червоної гвардії, їх озброєнні, навчанні, підтримували революційний порядок, контролювали дії військових частин і засоби зв'язку, звільняли з роботи й навіть заарештовували саботажників, проводили агітаційно-пропагандистську роботу серед населення і солдатів, координували дії політичних партій і організацій, що ви-

²³ І. І. Минц. История Великого Октября, т. 2, М., 1968, стор. 747—749.

²⁴ Е. Н. Городецкйй. Рождение Советского государства, М., 1965, стор. 49, 145; Ю. П. Аксенов. Трудящиеся Московской губернии в боях за победу Октября. — Установление Советской власти на местах в 1917—1918 гг., М., 1959, стор. 69; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября. Харьков, 1957, стор. 122—123; С. М. Королевский. Борьба трудящихся Украины против заговора Корнилова. — Труды истфака Харьковского госуниверситета, т. 5, Харьков, 1957, стор. 17—32; В. Г. Ивашин. Великий Октябрь в Минске, Минск, 1957, стор. 97—103; Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1962, стор. 159—160; та ін.

²⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 1, стор. 223.

²⁶ Цит. за: Н. Я. Иванов. Назв. праця, стор. 186.

ступали проти заколоту Корнілова. Крім того, вони активно сприяли розгортанню страйкового руху й підтримували вимоги робітників (8 годинний робочий день, підвищення заробітної плати, робітничий контроль над підприємствами тощо), рішуче боролися з локаутами і саботажем капіталістів, контролювали діяльність банків та інших фінансових установ, стежили за нормованим розподілом продовольства й встановленням на нього твердих цін.

Особливо велика роль у ліквідації контрреволюційних виступів належала ревкомам, які діяли на Заході і Північному Заході Росії, на Україні, Дону, Північному Кавказі, а також у Москві, Мінську, Смоленську, Воронежі, Царицині, Омську, Самарі та інших містах.

4 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд видав наказ, згідно з яким ревкоми як «самочинні» та «шкідливі» організації розпускалися. Більшовики рішуче виступили проти цього. «Беручи до уваги той факт, — зазначалося в резолюції, прийнятій 5 вересня на міжрайонній нараді Петроградського району, — що заколот Корнілова — це лише один з етапів рішучої боротьби буржуазії проти революції..., міжрайонна нарада не визнає за урядом права розпуску революційних організацій, створених компетентними демократичними установами, й ухвалює: створені міжрайонною нарадою революційні організації по боротьбі з контрреволюцією не розпускати і довести це до відома Центрального виконавчого комітету»²⁷. Аналогічні рішення були прийняті Виборзькою районною Радою робітничих і солдатських депутатів та Радою фабрично-заводських комітетів Виборзького району²⁸.

Незважаючи на заборону, багато більшовицьких ревкомів функціонували до жовтня 1917 р. У дні безпосередньої підготовки соціалістичної революції вони були перетворені на військово-революційні комітети.

Дехто з радянських істориків твердить, що в період боротьби з корніловщиною ревкоми були повновладними господарями становища на місцях²⁹. З цією думкою погодитися не можна. По-перше, ревкоми за рідкісним винятком, виступали як розпорядчі і виконавчі органи Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, по-друге, не скрізь вони були органами справді революційно-демократичної влади. Існувало немало ревкомів, у яких переважали есеро-меншовицькі елементи. Вони намагалися паралізувати дії революційного пролетаріату, проводили угодовську політику. Нарешті, слід мати на увазі й той факт, що в цей період ще існував буржуазний Тимчасовий уряд і його місцеві органи влади, які протистояли революційно-демократичним силам.

Таким чином, ревкоми, що виникли після Лютневої буржуазно-демократичної революції та в ході червневої, липневої і серпневої криз у країні, будучи бойовими штабами по керівництву боротьбою проти контрреволюції, органами самоуправління, сприяли дальшому розвитку революційної боротьби, швидкій ліквідації корніловщини, зростанню впливу більшовицької партії на маси, класової свідомості й організованості трудящих, зміцненню згуртованості робітничого класу, більшовизації Рад. Діяльність ревкомів стала важливою віхою у підготовці народних мас до вирішальних битв за владу Рад. Їх досвід був широко використаний партією більшовиків під час створення військово-революційних комітетів у період безпосередньої підготовки і проведення Жовтневого збройного повстання.

²⁷ ДАЖР ЛО, ф. 47, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

²⁸ Там же, ф. 148, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

²⁹ Див., наприклад, А. Ф. Расстригин. Назв. праця.

Замітки

В. М. Солошенко
ПОЛІПШЕННЯ
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПАРТІЙНОЇ
РОБОТИ В ПАРТОРГАНІЗАЦІЯХ
ПІДПРИЄМСТВ ЛЕГКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ
[1966—1970 рр.]

Розробляючи ідейні й організаційні принципи партії нового типу, відстоюючи їх у жорсткій боротьбі з ворогами і фальсифікаторами марксизму, В. І. Ленін вчив комуністів бути непримиренними до всякого роду ідейних хитань і організаційної розпущеності, берегти, як зіницю

ока, чистоту партійних рядів. Володимир Ілліч підкреслював, що «...чим міцніші будуть наші партійні організації, ...тим ширшим, різностороннішим, багатшим і плідотворнішим буде вплив партії на оточуючі її керовані нею елементи робітничих мас»¹. Визначаючи роль низових ланок партії, він указував, що ці осередки, тісно зв'язані між собою і з центром партії, обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто різновидів і підрозділів трудящої маси, повинні систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси².

Керуючись ленінськими настановами, Комуністична партія на всіх етапах свого розвитку приділяла і приділяє значну увагу зміцненню первинних парторганізацій, посиленню їх впливу на виробництво, поліпшенню якісного складу рядів. Ці питання знайшли широке висвітлення в історико-партійній літературі³. Між тим серед опублікованих праць немає спеціального дослідження, в якому було б висвітлено організаційно-партійну роботу парторганізацій підприємств легкої промисловості України у 1966—1970 рр. У цій замітці зроблена спроба заповнити цю прогалину.

Керуючись настановами XXIII з'їзду КПРС про дальше організаційне зміцнення партійних рядів, парторганізації підприємств легкої промисловості України посилили увагу до питань прийому до лав партії. Вони стали вимогливіше підходити до вступаючих, глибше вивчати їх політичні, ділові і моральні якості, громадську активність. Важливу роль у цій справі відіграла постанова ЦК КПРС «Про серйозні недоліки в роботі Харківської обласної партійної організації по прийому в партію і вихованню молодих комуністів» (липень 1965 р.). Центральний Комітет засудив як шкідливе, що не відповідає ленінським принципам, захоп-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 236.

² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 181—182.

³ Партійную роботу на уровень новых задач, М., 1968; И. Пронин, М. Степичев. Ленинские нормы партийной жизни, М., 1969; Ленинское учение о партии, М., 1969; І. Кожукало. Ленінські організаційні питання і партійне будівництво на сучасному етапі, К., 1969; Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма, М., 1973; А. Ватченко. Повышаем боеспособность первичных парторганизаций.— «Партійная жизнь», 1970, № 17; та ін.

лення окремих парторганізацій кількісним зростанням своїх рядів за рахунок зниження якісного відбору вступаючих в партію, підкреслив, що кількісне зростання не є самоціллю, а воно повинно відбуватися на основі повсякденної організаторської і політико-виховної роботи серед широких мас трудящих, сприяти зміцненню низових ланок партії і посиленню їх впливу на розв'язання господарських завдань⁴.

Питання прийому в партію постійно знаходилося в центрі уваги всіх парторганізацій легкої промисловості республіки. Наприклад, на засіданні парткому Одеського швейного об'єднання ім. Воровського 1966 р. розглядалося питання про зростання рядів партії у цехах⁵. У лютому 1967 р. це ж саме питання обговорювалось на засіданні партійного бюро Херсонської швейної фабрики «Більшовичка». У квітні 1968 р. партком Херсонського ордена Леніна бавовняного комбінату, розглянув якісне зростання рядів КПРС і роботу з молодими комуністами в партійних організаціях окремих відділів. Того ж року тут було прийнято кандидатами в члени партії 79 робітників провідних професій і 34 службовці, всього 113 чол.⁶

Заслуговує на увагу робота по відбору до лав КПРС парторганізації Одеського взуттєвого об'єднання. Так, партійна організація 15 цеху з числа кращих передовиків виробництва та інженерно-технічних працівників відібрала групу в кількості 20 чол., з якими проводилась робота по підготовці до вступу в партію. Давали їм виконувати партійні доручення, вивчали Статут КПРС, важливі партійні документи, залучали до громадської роботи⁷.

Партійні органи приділяли постійну увагу збільшенню рядів партії. Так, у квітні 1966 р. Вінницький обком Компартії України провів семінар секретарів, які відають питаннями організаційно-партійної роботи, завідуючих оргвідділами міськкомів і райкомів партії, присвячений зростанню лав КПРС і вихованню молодих комуністів⁸. У травні того ж року Печерський райком партії Києва обговорив роботу партійних організацій підприємств по зростанню рядів партії та вихованню молодих комуністів. Так, парторганізація першої Київської взуттєвої фабрики 1967 р. збільшилася на 10%. На двадцять сьомій партійній конференції Московського району столиці відзначалася позитивна робота партійної організації трикотажної фабрики «Киянка», яка 1968 р. збільшилася на 24,7%⁹.

Регулюючи зростання своїх рядів, партійні організації підприємств легкої промисловості дбали про прийом у партію робітників провідних професій. Позитивних результатів в цьому напрямку домоглася парторганізація Одеського швейного об'єднання ім. Воровського. 1968 р. тут було прийнято в члени КПРС 33 і кандидатами в члени КПРС 32 виробничники, всього 65 чол., з них 63 робітники і 2 інженерно-технічні працівники¹⁰.

Одним із важливих показників поліпшення якісного складу низових ланок партії на підприємствах легкої промисловості України було даль

⁴ Справочник партійного работника, вып. 6, М., 1966, стор. 383—386.

⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 1672, оп. 5, спр. 76 арк. 161.

⁶ Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 662, оп. 5, спр. 29 арк. 13; ф. 3583, оп. 6, спр. 2, арк. 40, 98.

⁷ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 3850, оп. 1, спр. 132 арк. 58, 59.

⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 11, арк. 2.

⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 278, оп. 6, спр. 46 арк. 104; ф. 8272, оп. 2, спр. 11, арк. 29, 137.

¹⁰ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 1672, оп. 1, спр. 85 арк. 125.

ше зростання загальноосвітнього рівня комуністів. На Чернівецькій взуттєвій фабриці № 33, наприклад, питома вага членів і кандидатів у члени КПРС з вищою, незакінченою вищою та середньою освітою становила 66,6%¹¹.

Надійним резервом і помічником Комуністичної партії є Ленінський комсомол. Партійні організації підприємств легкої промисловості України у своїй практичній діяльності приділяли неослабну увагу роботі серед молоді, залучали кращих активістів у ряди партії.

Якісний склад КПРС залежить не лише від ретельного індивідуального добору кращих представників трудящих у ряди партії, а й від організації виховної роботи з комуністами. «Перед нами завдання,— говорив В. І. Ленін,— найбільш швидко, успішно, діловито допомогти до вихованню цих молодих членів партії, допомогти виробленню з них кадрів будівників комунізму, найбільш свідомих, здатних виконувати найбільш відповідальні обов'язки...»¹².

Парторганізації підприємств легкої промисловості республіки будували своє внутрішнє життя так, щоб комуністи, беручи активну участь у ньому, проходили ленінську школу партійності. Значення цієї роботи посилювалося в роки восьмої п'ятирічки. На 1 січня 1966 р. 47,1% членів КПРС становили комуністи з партійним стажем до десяти років¹³. Це вимагало повсякденної роботи з ними.

Після XXIII з'їзду КПРС партійні організації стали більше турбуватися про виховання молодих комуністів, удосконалення форм і методів роботи з ними. Широкого розповсюдження набули школи молодих комуністів, в яких вивчали Програму і Статут КПРС, питання організаційної будови партії, проводили обмін досвідом по виконанню партійних доручень. З кандидатами і молодими членами партії проводилися зустрічі і бесіди секретарів і відповідальних працівників партійних органів, старих комуністів — ветеранів революції, громадянської війни і перших п'ятирічок. Так, на Одеському швейному об'єднанні ім. Воровського при партійному комітеті працювала комісія, яка регулярно проводила заняття з новоприйнятими комуністами по вивченню Статуту, Програми КПРС і матеріалів XXIII з'їзду партії¹⁴.

Велике виховне значення в житті молодого комуніста мало організоване по-новому у багатьох міськкомках і райкомках партії вручення партійних документів. На Херсонському ордена Леніна бавовняному комбінаті, наприклад, (партком працює на правах райкому) перед врученням документів виступав секретар парткому, який говорив про зрослі вимоги, що ставляться до комуністів, про зміни в Статуті та їх суть, на прикладах парторганізації показував, якими повинні бути члени партії. Після вручення партійних квитків виступали комуністи старших поколінь¹⁵.

Головним засобом виховання молодих комуністів є залучення їх до активної щоденної партійної і громадсько-політичної роботи. В партійній організації Чернівецького ордена Леніна виробничого текстильного об'єднання «Восход», наприклад, молоді комуністи працювали в комісіях по здійсненню контролю за господарською діяльністю адміністра-

¹¹ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 63, оп. 1, спр. 2, арк. 142.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стр. 136.

¹³ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1, К., 1966, стор. 82.

¹⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 1672, оп. 1, спр. 76, арк. 167, 170.

¹⁵ Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 3583, оп. 6, спр. 1, арк. 75.

ції, групах і постах народного контролю, постійно діючих виробничих нарадах, науково-технічному товаристві, первинній організації раціоналізаторів і винахідників, брали участь у роботі комсомолу. Партійний комітет об'єднання зміцнював партійне ядро комсомольських організацій за рахунок комуністів комсомольського віку. Всього 39 молодих комуністів було обрано до складу керівних комсомольських органів об'єднання¹⁶.

Більшість низових партійних ланок Київської області стали справжніми керівниками мас. Значний досвід організаційно-партійної роботи, нагромаджений в партійних групах текстильного цеху другого віскозного виробництва, крутильного цеху капронового виробництва та інших цехів Дарницького комбінату хімічного волокна. Тут постійно займалися виробничими питаннями, боролися за підвищення якості продукції, вивчали причини браку та заходи щодо їх усунення. Активна робота партійних груп (на комбінаті їх 79) значною мірою сприяла достроковому виконанню виробничих планів при високій якості продукції. 10 вересня 1970 р. робітники комбінату рапортували про виконання п'ятирічного плану по випуску готових тканин¹⁷.

Поліпшення організаційно-партійної роботи в парторганізаціях підприємств легкої промисловості України, удосконалення керівництва райкомів, міськкомів і обкомів партії їх діяльністю стало запорукою дальшого підвищення політичної і трудової активності працівників легкої промисловості у виконанні рішень XXIII з'їзду КПРС.

¹⁶ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 3201, арк. 40—41.

¹⁷ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 620; «Дарницький шовк», 30 грудня 1970 р.

В. С. Степанков

**АНТИФЕОДАЛЬНА БОРЬБА
НА УКРАЇНІ ПІСЛЯ УКЛАДЕННЯ
ЗБОРІВСЬКОЇ УГОДИ
(1649—1650 рр.)**

Радянські історики велику увагу приділяють вивченню класової боротьби під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.¹ Однак деякі аспекти цієї теми, зокрема, особливості антифеодальної

боротьби селянства і нереєстрового козацтва після укладення Зборівської угоди, потребують більш детального дослідження.

Аналіз фактів свідчить, що козацька старшина, очолювана Б. Хмельницьким, була змушена піти на укладення угоди, умови якої не відповідали її дійсним намірам. Зрада кримського хана Іслам-Гірея поставила керівництво селянсько-козацької армії перед складною політичною ситуацією. Велика заслуга гетьмана і його соратників полягала

¹ Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, К., 1954; І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954; А. И. Козаченко. Борьба украинского народа против иноземных поработителей, за воссоединение с Россией, М., 1954; О. К. Касименко. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 рр., К., 1955; В. И. Легкий. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг., Л., 1959; Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959; В. А. Голубуцкий. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., К., 1962; В. В. Грабовецкий. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648 — 1654 рр., К., 1972.

саме в тому, що вони зуміли за дуже короткий час зорієнтуватися і в ході переговорів відстояти ряд принципово важливих питань². Але в умовах загострення класової боротьби на Україні навіть найменша поступка Речі Посполитій з боку козацької старшини не могла не викликати серед селянства, рядового козацтва і міщанства хвилі обурення. Не можна забувати і того, що укладаючи угоду, козацька старшина виходила, насамперед, із власних інтересів. Завоювання селянства, козацтва і міщанства не враховувалися статтями угоди. І навіть більше того, повернення феодалів до своїх маєтків означало перший крок до відновлення старих порядків. «Козацька старшина бажала б миру згідно Зборівської угоди,—відзначав один із шляхтичів,—але не прагне тут до миру набрид, який радий би ніколи не мати над собою панів і жити по своїй волі»³.

При складанні козацького реєстру старшина вперше зіткнулася із спрямованими проти неї виступами озброєного народу. Викликає інтерес сам принцип запису в реєстр. Згідно з розпорядженням гетьмана до нього були занесені, насамперед, «старі», «заслужені» козаки⁴. Як свідчать тогочасні джерела, козацька старшина з метою власного збагачення продавала місця в реєстрі⁵. Всі, хто не потрапив до реєстру, залишалися «в мешчанех и в пашенных людех по-прежнему»⁶.

Обмеження реєстру 40 тисячами чоловік обурило військо. Панувала думка, щоб усім бути в козаках і жодної людини не залишати поза реєстром⁷. Заворушення набрали такого розмаху, що на деякий час гетьман був змушений припинити його складання⁸.

У Київському воєводстві повстанці зірвали проведення місцевою шляхтою сейму. Щоб забезпечити його скликання, Б. Хмельницький послав туди козаків з метою «приборкувати поспільство»⁹. Його накази припинити боротьбу проти феодалів виявилися неспроможними щонебудь змінити.

Щоб загальмувати розвиток антифеодальної боротьби, гетьманська адміністрація майже припинила роздачу феодалам універсалів про «послушенство» селян¹⁰. У той же час Б. Хмельницький звернувся до населення, щоб ті, хто залишився за межами реєстру, не пишалися своєю свободою, а «залишалися у послуху в своїх панів»¹¹. Двоїста позиція козацької старшини, жорстоке переслідування «випищиків» і учасників повстання¹² ще більше ускладнили обстановку. Маси незадоволеного селянства, міщанства і нереєстрового козацтва починають згуртовуватися навколо радикально настроєної групи старшини. До неї належали полковники Д. Нечай, син М. Кривоноса — Кривоносенко і М. Гладкий¹³, які виступали проти обмеження реєстру 40 тисячами

² Ф. П. Шевченко. Назв. праця, стор. 165.

³ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., К., 1965, стор. 311.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. II, М., 1953, стор. 264.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 179.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 281.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, СПб., 1862, стор. 378.

⁸ J. Michałowski. Księga pamiętnicza, Kraków, 1864, стор. 498; Львівська державна наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЛДНБ АН УРСР). Відділ рукописів, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 275.

⁹ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), К., 1961, стор. 141.

¹⁰ J. Michałowski. Назв. праця, стор. 508.

¹¹ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), стор. 146.

¹² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 309.

¹³ Там же, стор. 340.

козаків і вимагали рішучої боротьби з Річчю Посполитою. Особливою популярністю серед повстанців користувався брацлавський полковник Д. Нечай. Вже в середині жовтня 1649 р. про нього говорили як про ватажка селян, які не бажали повертатися «в колишне рабство»¹⁴.

У деяких джерелах є відомості про прихід у Чигирин великої кількості повстанців і делегатів від населення Подністров'я і Побужжя. Вони заявили про свій протест з приводу статей укладеної угоди і вимагали відстоювання козацьких прав¹⁵. Важко судити про вірогідність цих даних, але вони певною мірою свідчать про загострення класової боротьби на Україні. Ігнорувати її козацька старшина не наважувалася. Щоб розрядити обстановку і зберегти єдність селянсько-козацького табору, гетьманська адміністрація була змушена піти на деякі поступки. Насамперед, частині «виписчиків» дозволялось залишитися при війську під виглядом джур та різного роду обозної служби¹⁶. Отже, фактично реєстр налічував більш як 40 тис. чол. Крім цього, ймовірно, що Б. Хмельницький мовчки погодився з існуванням справжньої селянсько-козацької армії, очолюваної Д. Нечаєм та його однодумцями. Верхівка козацької старшини не наважилася перейти в наступ проти бунтуючого селянства і нереєстрового козацтва.

Багато селян вважали себе вільними від виконання будь-яких феодальних повинностей. Нерідко вони створювали своє управління¹⁷. Намагання ж шляхти повернути їх у своє підданство приводили до збройних виступів¹⁸. Так, наприклад, сталося у володіннях магната С. Корецького. Повстанці повністю розбили посланий ним 3-тисячний загін жовнірів¹⁹. Побоюючись поширення повстання, польський король звернувся з листом до магната, де просив не шукати помсти над своїми підданими і не розривати угоди, досягнутої «старанням всієї Речі Посполитої»²⁰.

Взимку 1650 р. відбулися повстання проти гетьманської адміністрації на Запоріжжі. Проте виступи під керівництвом Худолія і Гуцького були жорстко придушені. Планувалося навіть провести каральний похід, «щоб очистити вогнище сваволі і поставити на Запоріжжі надійну старшину»²¹.

Навесні того ж року репресії проти повстанців посилюються. Деяки їх ватажків було страчено в присутності київського воєводи А. Киселя²². На старшинській раді полковники одержали від гетьмана суворий наказ приборкувати «заколоти та за будь-які кривди» карати²³. Особливо це стосувалося Д. Нечая. Гетьман зробив йому зауваження, що той «у всьому вів себе помірковано», інакше «не буде йому попуску як злочинцеві»²⁴. Б. Хмельницький, очевидно, з метою послаблення стар

¹⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, К 1916, стор. 76.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, стор. 40-Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 309; Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР). Відділ рукописів, спр. I, 54 483 (32), арк. 26.

¹⁶ І. П. Крип'якевич. Пазь. праця, стор. 173.

¹⁷ ЛДНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 277-277¹, 278; Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. Wrocław, 1840, стор. 72—73.

¹⁸ Там же, стор. 73; S. Twardowski. Wojna domowa z kozaki i tatar. Calissii, 1681, стор. 4.

¹⁹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, К., 1941, стор. 188—189.

²⁰ Жерела до історії України-Руси, т. XII, Львів, 1911, стор. 125.

²¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 190.

²² Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), стор. 156, 159, 164.

²³ Там же.

²⁴ Там же, стор. 164.

шинської опозиції відправив Кривоносенка з полком в район Кричева і Мстиславля²⁵. Однак Д. Нечай, відчуваючи підтримку широких мас селян, міщан, нереєстрових і навіть частини реєстрових козаків, продовжував проводити свою політику. Він вступив у переговори з очаківським беєм, який згідно домовленості надіслав загопи татар на Брацлавщину. Їх поява занепокоїла місцеву шляхту²⁶. Король наказав Б. Хмельницькому суворо покарати Д. Нечая²⁷, але гетьман обмежився ще одним попередженням²⁸.

Незважаючи на універсали гетьмана і жорстокі розправи над окремими ватажками повстанців, антифеодальна боротьба тривала. Ніхто з селян, за повідомленнями джерел, і не гадав про «послушенство» поміщикам²⁹. «Сама тільки чернь,— жалівся А. Кисіль у листі до польського короля,—виключена з реєстрів, яка вступила було в козаки, вдається до різних способів, щоб уникнути підлеглості своїм панам...»³⁰. Вони не хотіли платити податків, а бажали бути «селянами лише по імені»³¹. Великі заворушення відбулися на Брацлавщині³². В Подністров'ї активізували свої дії загопи опришків, які підтримували тісні стосунки з молдавськими повстанцями. Не припинялася боротьба на Волині і Київщині³³.

Козацькій старшині було не під силу придушити селянський рух. І це досить добре розуміли деякі з магнатів Речі Посполитої. Коронний гетьман М. Потоцький у березні 1650 р. писав королю: «Але припустимо... що Хмельницький буде чесним і, пам'ятаючи таку ласку і добрість в. кор. мил., схоче затримати чернь в обов'язку. Як же він, прошу, її затримає, коли в неї так розбіглися колеса свавілля, що їх жодним чином не можна затримати. Чи у них один Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба. Одного сьогодні стратять — на його місце іншого, здібнішого, справнішого виберуть, і то такого, щоб їх сторони пильнував»³⁴.

Влітку 1650 р. козацька старшина мала намір остаточно розправитися з бунтівниками. Було одержано наказ на місці карати смертю тих, хто виступає проти української і польської шляхти³⁵. Гетьман зобов'язав полковників оберігати від нападів повстанців шляхетські маєтки. Відомі випадки розправи гетьманської адміністрації з опришками на Поділлі³⁶.

Молдавський похід селянсько-козацького війська сприяв новому піднесенню антифеодального руху. Особливо значний виступ відбувся на Київщині. Знищивши шляхту, повстанці гуртувалися на околицях

²⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 341.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 185, арк. 109; J. Michałowski. Назв. праця, стор. 551.

²⁷ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., стор. 327.

²⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), стор. 164.

²⁹ M. Jęmiolowski. Pamiętnik... obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679, Lwów, 1850, стор. 16.

³⁰ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 190; Памятники, изданные Киевскою Комиссией для разбора древних актов, т. II, К., 1898, стор. 569.

³¹ Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов, т. II, К., 1846, стор. 27.

³² J. Michałowski. Назв. праця, стор. 550.

³³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, К., 1914, стор. 474, 478, 555—557; П. Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, К., 1960, стор. 108.

³⁴ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 192.

³⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), стор. 185.

³⁶ Там же, стор. 168, 170, 178—179, 181—182, 189—190.

Києва. За даними джерел, їх чисельність досягала 15 тис. чол.³⁷ 20 вересня 1650 р. Б. Хмельницький наказав покарати повстанців, не зупиняючись перед смертю³⁸.

Дещо пізніше позиція козацької старшини щодо селянських виступів зазнала змін. В умовах посиленої підготовки Річчю Посполитою нової війни загострення відносин з селянством, міщанством і nereєстровим козацтвом було небезпечним. І це вчасно передбачив Б. Хмельницький. Непримиренний ворог шляхетської Польщі і палкий поборник возз'єднання з братнім російським народом, він, як ніхто інший, розумів необхідність збереження тісного союзу козацтва з селянством. Тому восени 1650 р. боротьба проти антифеодального руху на Україні значно послабилася.

³⁷ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., стор. 369; ЛДНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. Оссолінських, № 225/11, арк. 321^б; Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів. Тексти Нарушевича, т. 144, арк. 30.

³⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), стор. 190.

О. І. Осташко

**ФРАНЦУЗЬКА КОМУНІСТИЧНА
ПАРТІЯ НА ЧОЛІ
АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТБИ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
В 1934 р.**

В 1930 р. у Франції почалася економічна криза, яка завдала відчутного удару капіталістичній системі господарства. В 1931—1935 рр. обсяг промислової продукції скоротився на третину¹. Монополістичні буржуазія, намагаючись перекласти

тягар кризи на плечі трудящих, розпочала масові звільнення робітників. У 1932 р. у Франції налічувалося близько 3 млн. повністю і приблизно від 6 до 7 млн. частково безробітних². Незважаючи на це, капіталісти продовжували наступ на життєві права трудящих. За період 1930 по 1934 рр. заробітна плата робітників зменшилася на одну третину³. Тим часом неймовірно збагачувалися монополісти. Так, якщо в 1932 р. власники воєнних заводів «Готчкіс і К^о» одержали 2 млрд. франків прибутків, то в 1933 р. — 20 млрд.⁴

В. І. Ленін вказував, що значне погіршення матеріального становища пригноблених класів приводить до посилення «активності мас», які в «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться, як усією обстановкою кризи, так і самими «верхами», до самостійного історичного виступу⁵. Саме такий процес і відбувався в досліджуваній період у Франції.

Успіхи, досягнуті радянським народом у всіх галузях народного господарства, наочно демонстрували трудящим капіталістичних країн величезні переваги соціалізму над капіталізмом, планової системи народного господарства над анархією капіталістичного виробництва, сприяли посиленню впливу ідей соціалізму в усьому світі.

¹ Parti communiste français. Congrès National 8e. Compte-rendu sténographié Paris, 1936, стор. 82.

² «L'Humanité», 6, 7 березня 1932 р.

³ Histoire du Parti communiste français. (Manuel), Paris, 1964, стор. 233.

⁴ «La Vie Ouvrière», 6 червня 1934 р.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 206.

Тяжкі наслідки економічної кризи зближували робітничий клас, трудяще селянство та середні верстви, створювали об'єктивні передумови для їх згуртування у боротьбі проти спільного ворога — монополій. Потрібна була копітка робота комуністів для того, щоб створити єдиний робітничий фронт. Складність цього завдання зумовлювалася тим, що, починаючи з грудня 1920 р., робітничий клас Франції був розколений, мав дві партії — комуністичну і соціалістичну (СФІО) та два основних профспілкових центри. В 1932 р. ФКП налічувала у своїх лавах 34 580 членів⁶, соціалістична — 137 тис.⁷ До Унітарної загальної конфедерації праці (УЗКП), яка перебувала під впливом комуністів, входило 300 тис. чол., до реформістської Загальної конфедерації праці (ЗКП), яка підтримувала політику СФІО, — 650 тис.⁸ До того ж, у зв'язку з підготовкою антивоєнної демонстрації, призначеної ФКП на 1 серпня 1929 р., реакційний уряд Тардье звинуватив комуністів у «змові проти державної безпеки» й заарештував майже весь склад ЦК ФКП. Скориставшись цим, керівництво у партії захопила сектантська група Барбе-Селора-Лозере, яка висунула авантюристичний за тих умов лозунг негайного захоплення влади робітничим класом⁹. Як підкреслював президент інституту ФКП Жорж Коньо, антипартійна група Барбе-Селора-Лозере, «посиливши сектантські атаки проти соціалістичних робітників, відкинула тим самим тактику єдиного фронту»¹⁰.

Рішення липневого (1930 р.), серпневого і грудневого (1931 р.) пленумів ФКП, VII з'їзду партії (1932 р.) та практична допомога Комінтерну прискорили розгром сектантської групи і дали можливість комуністам Франції відновити боротьбу за створення єдиного робітничого фронту, поліпшити роботу в масах.

У 1933 р. до влади в Німеччині прийшли нацисти. Фашизм перетворився в головну небезпеку для трудящих усього світу, а боротьба з ним стала безпосереднім завданням комуністичних партій. В рішеннях XII (1932 р.), XIII (1933 р.) Пленумів Виконкому Комінтерну (ВККІ) відзначалося, що одним з головних завдань Компартій є боротьба проти реакції¹¹. Комінтерн дав визначення фашизму як відкритої терористичної диктатури найбільш реакційних, найбільш шовіністичних і найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу¹², розкрив його класову суть, що в майбутньому сприяло об'єднанню всіх антифашистських сил.

У 1934 р. економічне і політичне становище Франції ще більше загострилося. Монополістична буржуазія стала на шлях ліквідації залишків парламентаризму і буржуазної демократії. В країні активізували свою діяльність фашистські ліги «Патріотична молодь», «Бойові хрести» та інші, які повели атаку на уряд і парламент з метою встановлення реакційної диктатури. Та головний удар вони спрямували проти демократичних сил і, насамперед, проти Комуністичної партії.

Наприкінці січня 1934 р. Політбюро ЦК ФКП у своїй постанові звертало увагу всіх трудящих на те, що економічна криза починає швидко переростати в політичну. «За цих умов, — підкреслювалося в документі, — французький імперіалізм шукає виходу з кризи у фашизації

⁶ Histoire du Parti communiste français. (Manuel), стор. 239.

⁷ G. Ziebur. Leon Blum et le parti socialiste, 1872—1934, Paris, 1967, стор. 391.

⁸ XII Пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. II, М., 1933, стор. 154.

⁹ Oeuvres de Maurice Thorez, t. I, Paris, 1950, стор. 52—53.

¹⁰ «Cahiers de l'Institut Maurice Thorez», octobre 1966 — mars 1967, № 3—4, стор. 36.

¹¹ Див. Коммунистический Интернационал в документах. М., 1933, стор. 979; «Правда», 6 березня 1973 р.

¹² XIII Пленум ИККИ. Стенографический отчет. М., 1934, стор. 589.

країни»¹³. Тому на січневому (1934 р.) Пленумі ЦК ФКП була прийнята конкретна програма дій робітничого класу в боротьбі проти фашизму. Вона вимагала роззброєння й розпуску фашистських ліг, ліквідації тісно зв'язаної з реакціонерами поліцейської префектури, збереження демократичних свобод тощо. Пленум вказав і на шляхи втілення цієї програми в життя, зокрема, на необхідність єдності дій робітників—комуністів і соціалістів¹⁴. Рішення пленуму сприяли мобілізації трудящих на боротьбу проти наступу реакції.

6 лютого 1934 р. фашистські організації перейшли у відкритий наступ на демократичні завоювання трудящих. ФКП була єдиною партією, яка не розгубилася в скрутному становищі і повела робітничий клас на боротьбу проти реакції. З трибуни палати депутатів М. Торез звернувся до «всіх пролетарів і наших братів робітників-соціалістів негайно вийти на вулиці, щоб розгромити фашистські банди»¹⁵. Завдяки самовідданості комуністів робітничий клас Франції відбив перший наступ фашизму. 7 лютого ЦК ФКП, обговоривши політичне становище, яке склалося в країні, закликав пролетаріат провести 9 лютого антифашистську демонстрацію. Членам ФКП і УЗКП рекомендувалося створити єдиний фронт з низовими організаціями СФІО та ЗКП, практикувати спільні демонстрації, страйки тощо. Лідери СФІО відмовилися підтримати пропозицію ФКП щодо проведення 9 лютого в Парижі антифашистської демонстрації¹⁶. Більше того, на 12 лютого вони призначили загальний 24-годинний страйк. Демонстрація 9 лютого пройшла з великим успіхом. Разом з комуністами у цей день страйкували робітники-соціалісти, безпартійні. Завдяки мужній боротьбі паризького пролетаріату фашистські ліги були змушені відступити. «Всупереч лідерам СФІО,— відзначалося у спеціальній відозві ФКП,— робітники-соціалісти здійснили вчора єдиний фронт знизу... Фашизм не є неминучим. Його поразка залежить від активності пролетаріату та його авангарду — Комуністичної партії»¹⁷. Героїчна боротьба робітників столиці знайшла дійову підтримку серед трудящих інших міст Франції. Антифашистські демонстрації відбулися в Турі, Труа, Ліоні, Сен-Етьєні, Гаврі, Марселі та інших містах.

Під тиском рядових соціалістів лідери СФІО і ЗКП були змушені закликати робітників взяти участь у загальному 24-годинному страйку. Проте вони сподівалися, що комуністи відмовляться вийти 12 лютого на вулиці і тим самим скомпроментують себе перед робітничим класом.

Але авторитет комуністів серед робітників саме тому й зростав, що вони підтримували будь-який рух, спрямований проти фашизму. Тому, природно, що ФКП закликала пролетаріат приєднатися до страйку¹⁸. 12 лютого на вулиці Парижа вийшло 150 тис. демонстрантів, а всього в країні страйкувало 4,5 млн. трудящих¹⁹. Навколо лозунгів ФКП і УЗКП «Єдність дій!», «Геть фашизм!», «Єдиний фронт всюди!» об'єднувалися комуністи і соціалісти, унітарії і реформісти, комсомольці і соціомольці. Фашисти зазнали поразки.

Події 12 лютого стали переломним моментом у створенні справді єдиного фронту у Франції. Спільними діями робітники — комуністи і соціалісти показували середнім верствам населення, що гарантією успіху в боротьбі проти фашизму може бути єдиний антифашистський фронт.

¹³ «L'Humanité», 31 січня 1934 р.

¹⁴ Oeuvres de Maurice Thorez, t. V, стор. 229.

¹⁵ Oeuvres de Maurice Thorez, t. VI, стор. 48.

¹⁶ «L'Humanité», 9 лютого 1934 р.

¹⁷ «L'Humanité», 10 лютого 1934 р.

¹⁸ «L'Humanité», 11 лютого 1934 р.

¹⁹ Histoire du Parti communiste français. (Manuel), стор. 259.

Занепокоєння трудящих перед наступом фашизму змінилося вірою в можливість його розгрому.

В березні — квітні 1934 р. уряд Думерга прийняв ряд законів-декретів, спрямованих проти всіх категорій трудящих. Передбачалося дальше скорочення заробітної плати, звільнення з роботи 85 тис. службовців, 10 тис. вчителів, 16 тис. поштових працівників тощо²⁰. Планувалося також створити «уряд сильної руки», що сприяло фашизації державного апарату.

ФКП дала класову оцінку декретам Думерга й закликала робітників до боротьби проти наступу буржуазії. Цей заклик знайшов гарячу підтримку серед трудового народу Франції. Посилився рух єдиного фронту. Під знаком єдності проходили страйки, мітинги, збори, маніфестації тощо. Саме тоді виникли об'єднані профспілки, юнацькі комітети боротьби проти небезпеки імперіалістичної війни та фашизму, до складу яких входили комсомольці, соцмольці та інші верстви трудящої молоді. До активного політичного життя дедалі більше залучалися середні класи. У травні 1934 р. за ініціативою ФКП та комітетів Амстердам-Плейель у Парижі було скликано національний антифашистський конгрес, у роботі якого взяли участь 4 тис. делегатів — представників найрізноманітніших політичних напрямків: комуністи, соціалісти, члени УЗКП, ЗКП, християнських профспілок, селяни, безпартійні. Учасники цього форуму одноставно схвалили хартію, яка закликала всіх антифашистів Франції до єдності дій²¹. Рішучість мас боротися проти фашизму свідчила про те, що навколо Комуністичної партії згуртовуються широкі верстви французького народу.

В міру того, як розвивався рух єдиного фронту та зростав авторитет ФКП, серед представників трудящих мас у соціалістичній партії все рішучіше давала про себе знати ліва опозиція. Прагнення рядових соціалістів до створення єдиного фронту відбивала й резолюція керівників лівого крила партії Жіромського, Жюста, Півера та інших про відрядження до Москви делегації для ведення переговорів безпосередньо з Комінтерном. «Ми хочемо пояснити,— відзначав Жюст,— що для нас Москва — це не тільки III Інтернаціонал, а ще й російський пролетаріат, який для міжнародного пролетаріату є найважливішим фактором миру і революції»²². На конгресах федерацій СФІО були схвалені резолюції про єдність дій з комуністами та необхідність відрядження делегації до Москви²³. Це свідчило про банкрутство політичного курсу керівників партії, а також про те, наскільки великим було прагнення у низах соціалістичної партії до єдиного революційного фронту з комуністами.

Враховуючи позитивні зрушення у керівництві СФІО, Компартія повела активну боротьбу за підписання документа, який би закріплював створений у лютневі дні єдиний фронт знизу і передбачав єдність дій керівництва двох партій. 31 травня 1934 р. ЦК ФКП звернувся із закликом до рядових членів і керівництва соціалістичної партії провести спільні збори й виступити єдиним фронтом на захист Тельмана та інших антифашистів²⁴, але відповіді не одержав. 5 червня ФКП знову повторила свої пропозиції, наголошуючи при цьому, що спільні дії сприятимуть розгортанню боротьби проти фашизму²⁵. Постійна

²⁰ Див. «Коммунистический Интернационал Профсоюзов», 1934, № 12, стор. 35—39.

²¹ «L'Humanité», 21, 22 травня 1934 р.

²² «La Populaire», 28 червня 1934 р.

²³ «La Populaire», 17 травня 1934 р.

²⁴ «L'Humanité», 31 травня 1934 р.

²⁵ «L'Humanité», 5 червня 1934 р.

Адміністративна Комісія (ПАК) СФІО відповіла, що вона «готова вступити у контакт з Комуністичною партією... при умові припинення взаємної критики»²⁶. У листі-відповіді керівництву СФІО М. Торез відзначав, що комуністи ще у зверненні від 6 березня 1933 р. погодилися не критикувати ті соціалістичні організації, які утворюють єдиний фронт²⁷.

В умовах розгортання класової боротьби у Франції ФКП наполегливо працювала над розробкою та втіленням у життя тактики єдиного фронту. Велику допомогу в цьому французькій та іншим компартіям подавав Комінтерн. Ряд важливих тактичних положень було розроблено на партійній конференції 23—26 червня 1934 р. в Іврі. Найближчим завданням партії, вказував на конференції М. Торез, є відсіч фашизму, захист демократичних свобод, створення єдиного фронту на основі антифашистських, загальнодемократичних вимог. «Комуністи захищають демократичні свободи, завойовані трудящими масами тому,— підкреслювалося у резолюції конференції,— щоб легше було згуртувати й організувати ці маси на боротьбу проти капіталу і диктатури буржуазії»²⁸. Це означало, що виступи проти влади капіталу у Франції при наявності об'єктивних і суб'єктивних причин повинні були спочатку мати загальнодемократичну спрямованість.

Французька компартія чітко усвідомлювала, що єдності дій тільки робітничого класу недостатньо для розгрому фашизму. Тому новим важливим висновком конференції було рішення ФКП розширити єдиний робітничий фронт за рахунок середніх верств населення. «На сучасному етапі фашизм є головною небезпекою. Саме проти нього й потрібно спрямувати всі зусилля пролетарських мас, приєднавши до них дії усіх верств трудящого населення»²⁹. Конференція знову підтвердила рішучість комуністів добиватися єдності дій з керівництвом СФІО. «Ми хочемо будь-якою ціною створити єдиний робітничий фронт,— говорив М. Торез.— Ми відразу ж припинимо критику соціалістів, якщо між ФКП і СФІО буде підписана угода про спільні дії»³⁰. Рішення конференції були ще одним кроком на шляху до єдності дій двох партій робітничого класу, вони заклали основи майбутнього Народного фронту.

Боротьба ФКП давала добрі наслідки. «Кожного дня— писала «Юманіте»,— нові ланки поповнювали ланцюг єдиного фронту»³¹. Рядові соціалісти вимагали від своїх лідерів єдності дій з комуністами.

14 липня 1934 р., напередодні засідання Національної Ради СФІО, М. Торез і М. Кашен запропонували ПАК виступити єдиним фронтом у страйковій боротьбі. Лідери СФІО відхилили цю пропозицію, мотивуючи свою відмову тим, що організовувати страйки повинні профспілки. Керівництво соціалістичної партії поставило перед комуністами вимогу припинити дискусії з теоретичних проблем, не обговорювати питання про створення низових комітетів єдиного фронту, куди б могли вступати й безпартійні трудящі³². ЦК ФКП пішов на ці поступки, вважаючи, що на цьому етапі боротьби головне полягало не в букві угоди, а в її змісті, який визначався загальним демократичним рухом мас і сприяв розширенню рамок єдиного робітничого фронту.

Боючись остаточно скомпрометувати себе в очах рядових соціалістів, керівництво СФІО 27 липня 1934 р. було змушене підписати Пакт

²⁶ Parti socialiste XXXIIe Congrès National. 9—12 juin 1935. Rapports, Paris, 1935, стор. 28.

²⁷ «L'Humanité», 7 червня 1934 р.

²⁸ Le triomphe du Front Populaire, Paris, 1935, стор. 11.

²⁹ «L'Humanité», 25 червня 1934 р.

³⁰ Oeuvres de Maurice Thorez, t. VI, стор. 186.

³¹ «L'Humanité», 10 липня 1934 р.

³² «L'Humanité», 20 липня 1934 р.

про єдність дій³³, який зобов'язував обидві партії боротися проти фашистських організацій, за їх роззброєння й розпуск. Комуністи й соціалісти мали спільно виступати на захист демократичних свобод, проти підготовки імперіалістичної війни, надзвичайних декретів, фашистського терору в Німеччині та Австрії, за звільнення Е. Тельмана та всіх інших кинутих до в'язниць антифашистів. У Пакті визначалися форми боротьби комуністів і соціалістів, зокрема, масові мітинги, маніфестації, забезпечення захисту робітничих зборів, організацій та активістів обох партій. В ході спільних дій ФКП і СФІО зобов'язувалися утримуватися від взаємної критики організацій, які брали участь в антифашистській боротьбі. Водночас кожна партія зберігала незалежність в проведенні своєї пропаганди, залучені до своїх лав нових членів. Пакт передбачав створення Координаційного комітету, до складу якого входило б по 7 представників від кожної партії. Комітет повинен був розробляти плани спільних дій, визначати характер виступів робітників — комуністів і соціалістів, а також вирішувати спірні й конфліктні питання³⁴.

Підписання Пакту про єдність дій було найважливішою подією в історії французького робітничого руху після створення в грудні 1920 р. Французької комуністичної партії. Воно стало логічним завершенням процесу, який почався ще в лютому дні 1934 р. Єдиний робітничий фронт у Франції діяв. Це було великою перемогою ФКП.

Із створенням у Франції єдиного робітничого фронту відкрився шлях до дальшого об'єднання демократичних сил країни. Керуючись ленінським вченням про союз робітничого класу й селянства і використовуючи досвід КПРС у здійсненні вказівок В. І. Леніна, ФКП докладала всіх сил до створення широкого союзу боротьби проти наступу фашизму і реакції. «Приклад Радянського Союзу,— відзначав М. Торез,— приклад міцної єдності робітничого класу і селянства в СРСР справив великий вплив на створення Народного фронту, ініціатором якого була Французька компартія»³⁵.

Зростає авторитет ФКП в масах, збільшувався приплив нових членів до її лав. Якщо в 1933 р. налічувалося 32 тис. комуністів, то в 1934 р.— 45 тис. У той же час лави СФІО значно порідшали й складали відповідно 131 044 і 110 тис. членів³⁶.

Досвід французьких комуністів у боротьбі за єдиний фронт збагатив світовий робітничий рух. «Франція — це країна, де, як відомо, робітничий клас подає приклад усьому міжнародному пролетаріатові, як треба боротися проти фашизму,— говорив Г. Димитров у доповіді на VII конгресі Комінтерну (1935 р.).— Французька компартія показує всім секціям Комінтерну приклад того, як треба проводити тактику єдиного фронту, а соціалістичні робітники — приклад того, що треба робити... соціал-демократичним робітникам інших капіталістичних країн у боротьбі з фашизмом»³⁷.

Досвід та уроки боротьби ФКП за єдиний фронт в середині 30-х років допомагають французькому робітничому класові, його комуністичному авангардові, всім демократичним силам боротися проти

³³ «L'Humanité», 28 липня 1934 р.

³⁴ «L'Humanité», 28 липня 1934 р.

³⁵ Морис Торез. Избранные произведения, т. 1, М., 1959, стор. 198.

³⁶ Daniel Ligu. Histoire du socialisme en France, Paris, 1962, стор. 395.

³⁷ Георгій Димитров. Народний фронт, К., 1972, стор. 42.

монополістичної буржуазії і в наші дні. У матеріалах XXIV з'їзду КПРС підкреслювалося, що у Франції, де діє загартована у боротьбі Комуністична партія, «мав місце натиск трудящих на чолі з робітничим класом, не тільки на окремі групи капіталістів, але й на всю систему державно-монополістичного панування»³⁸. На сучасному етапі ФКП спрямовує свої зусилля насамперед на досягнення єдності дій комуністів і соціалістів, усіх трудящих мас. У звітній доповіді ЦК ФКП XX з'їздові партії, який відбувся в грудні 1972 р., наголошувалося, що через усю історію ФКП «червоною ниткою... проходить боротьба за... єдність дій трудящих мас»³⁹. Про успіхи цієї боротьби свідчить, зокрема, прийняття влітку 1972 р. Комуністичною і соціалістичною партіями Франції спільної урядової програми, до якої дещо пізніше приєдналися й ліві радикали⁴⁰. Її головне завдання — здійснення широких соціальних заходів з метою дальшого поліпшення матеріального становища трудящих мас, «встановлення у Франції справді передової політичної, економічної і соціальної демократії».

Спільна урядова програма комуністів і соціалістів є сьогодні основою згуртування трудящих мас Франції. Захищаючи інтереси трудового народу, вона знаходить у нього широку підтримку. Яскравим свідченням цього є успіхи, яких досягли ліві сили, насамперед ФКП, на виборах до Національних зборів (березень 1973 р.). За комуністів проголосувало 5 млн. виборців з 11 млн. Нині ФКП є великою політичною партією Франції, яка відіграє важливу роль у житті країни.

³⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 19.

³⁹ «L'Humanité», 14 грудня 1972 р.

⁴⁰ Programme commun de gouvernement du Parti communiste et Parti socialiste, Paris, 1972; Жак Дюкло. Кто же они коммунисты? М., 1973, стор. 131—134.

Повертаючись до надрукованого

НОВІ ДАНІ ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА НА УКРАЇНІ (1917—1920 рр.)

Питання публікації й розповсюдження праць В. І. Леніна як в СРСР, так і зокрема на Україні, постійно привертає увагу багатьох істориків. В історико-партійній літературі широко висвітлено видання праць В. І. Леніна окремими книгами, брошурами, тематичними збірниками. Проте в періодичних виданнях України це питання висвітлено не досить повно.

Для ознайомлення народних мас України з ленінськими настановами твори Володимира Ілліча часто друкувалися двічі і навіть тричі в одній і тій же газеті. Як правило, вже на другий — третій день після виступу В. І. Леніна скорочений або повний текст його доповіді чи промови, опублікованої у центральній пресі або переданої по радіо, друкувався в газетах і журналах України.

Навіть на окупованій частині території Української РСР у роки громадянської війни у підпіллі продовжувала виходити періодична преса і на її сторінках публікувалися праці вождя.

Публікації ленінських творів мали велике мобілізуюче значення для боротьби українського народу за встановлення і зміцнення Радянської влади.

Треба сказати, що публікація ленінських творів посилилася в роки Радянської влади. Найбільша кількість їх надрукована в республіканських газетах. Так, газета «Вісті ВУЦВК» у квітні 1920 р. опублікувала 12 ленінських праць, а з березня по грудень того ж року харківська газета «Коммунист» — 28. Тираж номерів цих двох газет становив 1 068 000 примірників.

Доповнюючи раніш відомі публікації, автори на основі нових даних прийшли до висновку, що лише в 1920 р. твори Володимира Ілліча передруковувалися в періодиці України близько 400 разів¹.

В Українській РСР досягнуто значних успіхів у бібліографуванні публікацій праць В. І. Леніна. Бібліографічний покажчик «Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970)». (Харків, 1971 р.) значно повніший попередніх видань, але пошуки публікацій ленінських праць на Україні продовжуються. Вивчення архівних матеріалів і періодичних видань Української РСР, фондів центральних і обласних бібліотек дали змогу виявити значну кількість публікацій ленінських праць, зокрема, в періодичних виданнях України 1917—1920 рр. Але й ці знахідки також неповні. Це пояснюється тим, що не збереглося повних комплектів газет і журналів.

Нижче наводиться список публікацій праць В. І. Леніна, виявлених авторами у газетах України 1917—1920 рр.

¹ «Одесский коммунист», 16 квітня 1920 р.

² П. Х. Беляєва. Публікація ленінських творів у газетах України (грудень 1919—грудень 1920 рр.).— «УІЖ», 1969, № 8, стор. 131—137; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик, Харків, 1971; І. Л. Гошук. Про публікацію творів В. І. Леніна в газетах України 1920 р.— «УІЖ», 1974, № 4, стор. 52—57.

СПИСОК НОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА В ГАЗЕТАХ УКРАЇНИ (ЛИСТОПАД 1917—1920 рр.) *

Жовтень. «Известия» (Одеса): 31 жовтня — Резолюція (т. 35, стор. 4—5).

Листопад. 1 листопада — Воззвання Всеросійського съезда Советов (т. 35, стор. 11—12); Декрет о мире, прийнятий єдиногласно на засіданні Всеросійського съезда Советов робочих, солдатських і селянських депутатів 26-го жовтня 1917 г. Обращення к народам и правительствам всех воюющих стран (т. 35, стор. 13—17); Заключительное слово Ленина (т. 35, стор. 21—25); 7 листопада — Доклад председателя Совета Народных Комиссаров Ленина (т. 35, стор. 34—35); 10 листопада — Речь Ленина (т. 35, стор. 50—51); 17 листопада — О перемирии (т. 35, стор. 81—82); Увольнение Духонина (т. 35, стор. 83—84); 18 листопада — Совет Народных Комиссаров против спекуляции (т. 35, стор. 85); 21 листопада — Проект резолюции (т. 35, стор. 92—93); 29 листопада — Проект декрета ЦИК СРС и Кр. Деп. (т. 35, стор. 102—103); О пере выборах и отзыве (т. 35, стор. 105—107).

«Моряк» (Одеса): 6 листопада — Декрет о мире, прийнятий єдиногласно на засіданні Всеросійського съезда Советов робочих, солдатських і селянських депутатів 26 жовтня 1917 г. (т. 35, стор. 13—17); Декрет о земле съезда Советов робочих и с. д. (принят на зас. 26 окт. в 2 ч. н.) (т. 35, стор. 21—25).

«Солдатская мысль» (Одеса): 2 листопада — Из Петрограда (т. 35, стор. 26—27); 10 листопада — Засідання Петроградського Совета (т. 35, стор. 58—60); Переговори по прямому проводу (т. 35, стор. 73—76).

Грудень. «Известия» (Одеса): 5 грудня — Декрет об аресте вождей гражданской войны против революции (т. 35, стор. 121); 6 грудня — Телеграммы (т. 35, стор. 137—139); 12 грудня — Об открытии Учредительного собрания (т. 35, стор. 143); 30 грудня — К соглашению с Радой (т. 35, стор. 176—177).

«Солдатская мысль» (Одеса): 13 грудня — Речь Ленина на втором Всероссийском съезде крестьянских депутатов (т. 35, стор. 133—136).

1918

Січень. «Известия» (Одеса): 12 січня — Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. (Предложенная Учредит. собран.) (т. 35, стор. 210—214); 23 січня — Деятельность Совета Народных Комиссаров. Речь председателя т. Ленина (т. 35, стор. 251—268).

Лютий. «Известия» (Одеса): 15 лютого — Заключительная речь т. Ленина на 3-м Всероссийском съезде Совет. раб., сол. и кр. деп. (т. 35, стор. 269—273); 24 лютого — Речь тов. Ленина (т. 35, стор. 310—314).

Березень. «Известия» (Одеса): 1 березня — Воззвание Совета Народных Комиссаров (т. 35, стор. 343—344); 2 березня — Ленин... о событиях (по телеграфу) (т. 35, стор. 35); 3 березня — Телеграмма Ленина (ПСС, т. 50, стор. 48); 6 березня — Война или мир? Статья Ленина (т. 35, стор. 352—353); 7 березня — К истории вопроса о несчастном мире (статья Ленина из «Правды»). Продолжение будет (т. 35, стор. 234—242); 8 березня — К истории вопроса о несчастном мире (Статья Ленина из «Правды»). Окончание (т. 35, стор. 234—242); 12 березня — Отчет Ленина в ЦК Советов (т. 36, стор. 3—26).

* Публікації наводяться під тими назвами, під якими друкувалися в газетах. Матеріали даються по Повному зібранню творів В. І. Леніна.

Квітень. «Южный рабочий» (Одеса): 6 квітня — Резолюция (т. 36, стор. 116—117).

Червень. «Южный рабочий» (Одеса): 4 червня — Речь Ленина (т. 36, стор. 355—363).

1919

Лютий. «Южный рабочий» (Одеса): 16 лютого — Речь Ленина (т. 37, стор. 416—432).

Травень. «Известия». (Одеса): 6 травня — Кончим последнюю войну (Речь тов. Ленина) (т. 38, стор. 306—309); 25 травня — Как коммунисты-большевики относятся к среднему крестьянству. Речь тов. Ленина (т. 38, стор. 182—199); 31 травня — Ленин к венгерским рабочим (т. 38, стор. 372—376).

Липень. «Известия» (Одеса): 15 липня — Речь тов. Ленина (т. 39, стор. 28—40); 26 липня — Речь тов. Ленина красноармейцам (т. 39, стор. 102—103).

Серпень. «Одесский коммунист»: 2 серпня — Т. Ленин о взаимоотношениях с буржуазными странами (т. 39, стор. 105—109); 14 серпня — Ответ тов. Ленина американским читателям (т. 39, стор. 105—109).

Грудень. «Одесский коммунист»: грудень — Речь тов. Ленина (т. 39, стор. 275—285).

1920

Січень. «Одесский коммунист»: січень — X Всероссийский съезд Советов рабочих и крестьянских депутатов. Из доклада тов., приехавшего из центра (т. 39, стор. 363—388).

Лютий. «Красная звезда» (Одеса): 17 лютого — Две победы (Из речи тов. Ленина) (т. 40, стор. 121—123); 28 лютого — И меч и плуг (Из речи В. И. Ленина в ЦИК) (т. 40, стор. 85—106).

«Одесский коммунист — Одеський комуніст»: 14 лютого — Письмо тов. Ленина к рабочим и крестьянам Украины (т. 40, стор. 39—45); 17 лютого — Речь тов. Ленина на Всероссийской партийной конференции (т. 39, стор. 322—341).

Березень. «Вісті — Известия» (Одеса): 20 березня — На бескровном фронте. Речь Ленина (т. 40, стор. 205—211).

«Коммунист» (Київ): 4 березня — Речь на казачьем съезде (т. 40, стор. 161—180).

«Комуніст—Коммунист» (Харків): 9 березня — Первое заседание Московского Совета (т. 40, стор. 188—194).

«Красная звезда» (Одеса): 4 березня — Мы победим (Из речи г. Ленина на казачьем съезде) (т. 40, стор. 161—180); 9 березня — Война на фронте труда (Из речи тов. Ленина) (т. 40, стор. 188—194); 31 березня — «9-й Всероссийский съезд партии коммунистов» (т. 40, стор. 227—245).

«Одесский коммунист — Одеський комуніст»: 5 березня — Речь тов. Ленина на третьем съезде СНХ (т. 40, стор. 74—78); 6 березня — Коль война, так по-воинскому (т. 40, стор. 119—120); 27 березня — О международном положении. Из речи тов. Ленина на казачьем съезде (т. 40, стор. 161—180); 28 березня — К женщинам-работницам (т. 40, стор. 152—153); 30 березня — Речь Ленина на съезде рабочих водного транспорта (т. 40, стор. 205—211); 31 березня — 9-й Всероссийский съезд РКП (т. 40, стор. 227—245).

Квітень. «Вопросы продовольствия — Питання про харчування» (Одеса): 20 квітня — Заявление Ленина (т. 40, стор. 145—151).

«Знамя Советов» (Чернігів): 2 квітня — Речь Ленина (т. 40, стор. 225—226).

«Вісті—Известия» (Одеса): 2 квітня — Девятый Всероссийский съезд РКП (т. 40, стор. 255—261); 7 квітня — Задачи Коммунистической партии (т. 40, стор. 266—271).

«Коммунист» (Харків): 1 квітня — 1-е заседание 9-го съезда (т. 40, стор. 225—226); 2 квітня — 9-й Всероссийский съезд РКП. Доклады об экономическом строительстве (т. 40, стор. 255—261).

«Красная звезда» (Одеса): 2 квітня — Мы должны учиться. (т. 40, стор. 255—261).

«Красное знамя РВС 14-й Армии» (Кременчук): 17 квітня — Речь тов. Ленина (т. 40, стор. 266—271).

«Одесский коммунист—Одеський комуніст»: 7 квітня — Задачи Коммунистической партии (т. 40, стор. 266—271); 20 квітня — Доклад тов. Ленина (IX-й съезд партии РКП(б)) (т. 40, стор. 227—245); 27 квітня — От разрушения векового уклада к творчеству нового (т. 40, стор. 297—299); Чествование вождя революции (т. 40, стор. 367—369).

«Профессиональная жизнь» (Одеса): 19 квітня — Речь Ленина на съезде водников (т. 40, стор. 205—211); 26 квітня — Речь тов. Ленина (т. 40, стор. 283—296).

«Трудовая неделя» (Харків): 19 квітня — От разрушения векового уклада к творчеству нового (т. 40, стор. 297—299).

Травень. «Красный железнодорожник» (Одеса): 20 травня — Ленин о войне с Польшей (т. 40, стор. 312—315).

«Красный труд» (Ново-Миколаївськ): 1 травня — От разрушения векового уклада к творчеству нового (т. 40, стор. 297—299).

«Красное знамя РВС 14-й Армии» (Кременчук): 14 травня — Все отдать для успеха борьбы! (Из речи тов. Ленина на соединенном заседании ВЦИК, Моск. Совета, профсоюзов и ф.—зав. ком. 5 мая 1920 г.) (т. 41, стор. 105—110).

«Профессиональная жизнь» (Одеса): 10 травня — 3-й Всероссийский съезд рабочих водного транспорта (т. 40, стор. 205—211); 2-й Всероссийский съезд «Всемедикосантруд». Торжественное заседание съезда (т. 40, стор. 181—182).

«Селянин» (Полтава): 14 травня — Що каже Ленін про події в Польщі та Баку (т. 40, стор. 312—315).

Червень. «Більшовик» (Одеса): 2 червня — 3 промови т. Леніна (т. 40, стор. 188—194).

«Вісті—Известия» (Одеса): 19 червня — Приказ тов. Ленина об иностранных пароходах (ПСС, т. 51, стор. 204).

«Красный железнодорожник» (Одеса): 13 червня — Из речи тов. Ленина (т. 40, стор. 188—194).

«Югроста» (Одеса): 18 червня — Приказ тов. Ленина об иностранных пароходах (ПСС, т. 51, стор. 204).

Липень. «Вісті—Известия» (Одеса): 15 липня — Голодный фронт (т. 41, стор. 146—147).

«Коммунист» (Харків): 31 червня — Доклад по национальному и колониальному вопросам (т. 41, стор. 230—235).

«Красная оборона» (Одеса): 21 липня — Почему мы победим (т. 41, стор. 112—113).

«Одесский коммунист—Одеський комуніст»: 21 липня — Доклад тов. Ленина (т. 41, стор. 205—224).

«Селянська біднота» (Харків): 28 липня — Перше засідання конгресу III-го Інтернаціоналу (т. 41, стор. 205—224).

«Одукроста» (Одеса): 31 липня — 2-й конгресс III-го Коммунистического Интернационала (т. 41, стор. 236—242).

Серпень. «Більшовик» (Одеса): 1 серпня — 2-й конгрес 3-го Комуністичного Інтернаціоналу (т. 41, стор. 236—242); 10 серпня — Доклад верховного вождя пролетарської революції т. Леніна (т. 41, стор. 205—224).

«Вісті—Известия» (Одеса): 15 вересня — Тов. Ленин о напаках на большевиков (т. 41, стор. 263—264).

«Коммунист» (Харків): 5 серпня — Речь об условиях приема в Коммунистический Интернационал (т. 41, стор. 236—242).

«Красная оборона» (Одеса): 8 серпня — Тов. Ленин об английском предложении (т. 40, стор. 145—151).

«Моряк» (Одеса): 2 серпня — Речь тов. Ленина (т. 40, стор. 205—211).

Жовтень. «Більшовик» (Одеса): 19 жовтня — До неможлих селян України (т. 41, стор. 318—319); 24 жовтня — Промова т. Леніна (т. 41, стор. 298—318).

«Вісті—Известия» (Одеса): 1 жовтня — Ленин о войне с Польшей (т. 41, стор. 267—271); 7 жовтня — Съезд коммунистического союза молодежи (т. 41, стор. 284—303); 12 жовтня — Всероссийская партийная конференция (т. 41, стор. 264—271).

«Коммунист» (Київ): 6 жовтня — О войне с Польшей и мировой политике (т. 41, стор. 267—271).

«Красная оборона» (Одеса): 1 жовтня — Тов. Ленин о войне с Польшей (т. 41, стор. 267—271).

«Невозможенный» (Кременчук): 12 жовтня — Промова тов. Леніна до неможлих селян України (т. 41, стор. 318—319).

«Профессиональная жизнь» (Одеса): 25 жовтня — Речь тов. Ленина на съезде кожевников (т. 41, стор. 304—317).

Листопад. «Вісті—Известия» (Одеса): 9 листопада — Октябрьские торжества в Москве. Торжественное заседание в Большом театре (т. 42, стор. 1—6).

«Южный транспорт» (Одеса): 24 листопада — Мы победим. Тов. Ленин о текущем моменте (т. 42, стор. 1—6).

Грудень. «Більшовик» (Одеса): 24 грудня — Тов. Ленін про концесії. (3 промови на зібранні секретарів ячеек Московської організації) (т. 42, стор. 40—43).

«Вісті—Известия» (Одеса): 24 грудня — Доклад тов. Ленина. (т. 42, стор. 122—154); 25 грудня — Доклад тов. Ленина (т. 42, стор. 122—154). — Ответ меньшевикам и эсерам (т. 42, стор. 172—177).

«Коммунист» (Київ): 26 грудня — Заключительное слово по докладу (т. 42, стор. 165—170).

«Красная оборона» (Одеса): 17 грудня — Концессии — это тоже война только на хозяйственном фронте (т. 42, стор. 40—43); 24 грудня — Наше положение. Доклад тов. Ленина (т. 42, стор. 122—154); 25 грудня — Наше положение. Доклад тов. Ленина (т. 42, стор. 122—154).

«Красный боец» (Херсон): 25 грудня — Тов. Ленин о международном положении (т. 42, стор. 122—154).

«Югроста» (Одеса): 4 грудня — Привет Советской Армении (т. 42, стор. 51); 24 грудня — Доклад тов. Ленина (т. 42, стор. 122—154); — Тов. Ленин. Ответ меньшевикам и эсерам (т. 42, стор. 165—170).

«Южный транспорт» (Одеса): 25 грудня — Из речи тов. Ленина (т. 42, стор. 122—154).

П. Х. БЕЛЯЕВА, О. М. ВОВЧОК

На допомогу викладачу історії

Великий загін читачів нашого журналу становлять викладачі історії КПРС вищих навчальних закладів. Вони чекають від нас дійової допомоги в посиленні своєї теоретичної і методичної озброєності. Висвітлюючи героїчний шлях партії Леніна, різні аспекти її багатогранної діяльності, журнал приділятиме належну увагу і методиці викладання історії КПРС, узагальненню передового педагогічного досвіду істориків партії. В цьому номері друкується стаття співробітників Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка Б. І. Корольова і П. М. Шморгуна.

Редакція звертається до читачів з проханням направляти на адресу журналу статті з методики викладання історії КПРС, а також свої побажання щодо тематики матеріалів, які доцільно друкувати в першу чергу.

Від редколегії

ПРО СТАН ТА ЗАВДАННЯ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КПРС

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства зростає роль і значення ідейно-виховної роботи Комуністичної партії. Як підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, «серцевиною всієї ідейно-виховної роботи партії є **формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду**, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму»¹.

В рішеннях з'їзду, постановах ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» накреслена конкретна програма діяльності радянських суспільствознавців по озброєнню трудящих, особливо молоді, марксистсько-ленінським світоглядом.

Велику роль у розв'язанні цього завдання покликані відігравати викладачі історії КПРС вищої школи. Їх почесною справою є озброїти студентів історичним досвідом КПРС, нагромадженим за роки трьох революцій, будівництва соціалізму і комунізму в СРСР. Вона полегшується тим, що Комуністична партія, її Центральний Комітет узагальнили цей досвід у матеріалах XXIII і XXIV з'їздів партії, в рішеннях пленумів ЦК, у документах партії, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення Союзу РСР, 70-річчю II з'їзду РСДРП. Неабияке значення має і те, що запроваджені стабільні учбові програми у вузах, видані нові підручники та курси лекцій з історії КПРС.

Важливим резервом дальшого посилення виховної ролі курсу історії КПРС, поліпшення роботи по озброєнню студентів історичним досвідом партії Леніна є вдосконалення методики викладання історії КПРС.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 95.

Приємно відзначити, що останнім часом створена сприятлива атмосфера для методичної роботи суспільствознавців. Виступаючи в грудні 1971 р. на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук вузів, міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. П. Єлютін рекомендував розглядати методичну роботу кафедр «як одну з головних галузей наукового дослідження»². Це зумовило значну активізацію методичної роботи, збільшення кількості праць з конкретної методики. Тільки по Українській РСР у 1971—1974 рр. історики партії підготували понад 200 праць з методики викладання історії КПРС та організації виховної роботи в процесі викладання та в позаучбовий час.

Всю методичну літературу з історії КПРС можна умовно поділити на три групи: 1) праці прикладного характеру, виготовлені на допомогу студентам, які вивчають курс історії КПРС (методичні вказівки до вивчення ленінських праць, окремих тем курсу, матеріалів з'їздів; поради щодо організації самостійної роботи з історії КПРС); 2) праці, присвячені узагальненню досвіду викладання історії КПРС та проведення ідейно-виховної роботи в окремих вузах; 3) наукові праці, присвячені розробці теоретичних проблем методики. Друга і третя групи праць розраховані на викладачів, а також студентів і аспірантів, які спеціалізуються в галузі історії КПРС.

Переважну частину методичної літератури становлять брошури, статті, що належать до першої групи (в Українській РСР в 1971—1974 рр.— понад 70%). Як правило, це праці, розраховані на використання в межах свого вузу. Надруковані вони частіше невеликим тиражем (100—500 прим.) на ротاپринті або ротаторі. Багато які з них не досить якісно підготовлені до друку. Досвід переконує, що слід рішуче відмовлятися від подібного кустарництва і переходити до створення колективними зусиллями викладачів кількох, бажано однопрофільних, вузів методичних порад для студентів. Такими є, наприклад, методичні посібники, випущені видавництвом «Вища школа»³. Посилення уваги до випуску колективно створених методичних рекомендацій на допомогу студентам, цілком зрозуміло, не виключає підготовки аналогічних видань й окремими кафедрами. Йдеться лише про значне підвищення вимогливості до якості підготовлених праць. Аналіз виданої літератури свідчить, що в багатьох вузах приділяють багато уваги роботі над методичною літературою для студентів. Зокрема, заслуговують на увагу посібники, підготовлені кафедрами історії КПРС Української сільськогосподарської академії, Ворошиловградського медичного інституту, Ставропольського політехнічного інституту та ряду інших вузів країни⁴.

Щодо другої і третьої груп, то і тут помітне значне зростання публікацій. Окремі збірники статей з методики викладання історії КПРС у 1970—1974 р. підготували кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка,

² В. П. Єлютін. XXIV съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук. Доклад на Всесоюзном совещании заведующих кафедрами общественных наук вузов 21 декабря 1971 года, М., 1971, стор. 18.

³ Вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна у вищій школі. За ред. М. О. Гуріна, К., 1970; Боротьба КПРС за втілення в життя ленінських ідей. Навчально-методичний посібник для семінарських занять з історії КПРС. За ред. М. О. Гуріна, К., 1973; Вивчення матеріалів XXIV з'їзду КПРС у вищій школі. За ред. М. Г. Язвінського, К., 1972.

⁴ Методичні вказівки по підготовці до семінарських занять з історії КПРС, К., 1972; Методические рекомендации в помощь студентам, самостоятельно изучающим историю КПСС и научный коммунизм, Ворошиловград, 1974; Планы семинарских занятий и методические советы по истории КПСС для студентов Ставропольского политехнического института, Ставрополь, 1973.

Дніпропетровського та Ленінградського університетів. Статті в кожному з цих збірників охоплюють досить широке коло питань і написані на основі узагальнення досвіду методичної роботи певних кафедр⁵.

Значна кількість методичних матеріалів надрукована останнім часом у періодичних виданнях: в журналі «Вопросы истории КПСС», у збірниках Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР — «Проблеми вищої школи»; Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті — «Вопросы общественных наук». З 1973 р. Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті почав видавати тематичні збірники методичних матеріалів з історії КПРС.

Дуже відрадним фактом є вихід у світ в 1973—1974 рр. перших в Радянському Союзі підручників з методики викладання історії КПРС. Один з них написаний групою провідних методистів Москви⁶. Громадськість досить високо оцінила книгу, хоча в пресі були і серйозні зауваження на адресу авторів (відсутність в книзі розділів про організацію методичної роботи кафедри, про методику виховної роботи в процесі викладання історії КПРС і в позаучбовий час та ін.⁷). Другий підручник підготувала група методистів Української РСР⁸. Викладачі вузів тепло зустріли його вихід, висловили цікаві побажання щодо дальшої розробки проблем методики. Видання двох підручників з методики, на наш погляд, не лише посилять методичну озброєність викладачів, а й сприятиме активізації наукової розробки актуальних проблем методики, оскільки значне їх коло потребує поглибленого дослідження з застосуванням усіх сучасних методів, в тому числі соціологічних досліджень, педагогічного експерименту тощо.

На жаль, сьогодні не можна назвати поки що жодної монографії, присвяченої розробці теоретичних проблем методики викладання історії КПРС, хоча в суміжних науках, зокрема в галузі філософії, такі праці вже є⁹.

Провідною формою учбового процесу з історії КПРС, як і з інших суспільних наук, є лекція. У постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» говориться, що саме лекції визначають зміст та ідейно-політичну спрямованість усього навчального процесу¹⁰. Від якості лекцій значною мірою залежать ефективність самостійної роботи студентів, їх творча активність під час семінарських занять і в цілому ставлення до вивчення історико-партійної науки.

Якийсь час окремі викладачі виступали проти лекцій у викладанні суспільних наук, як нібито «віджилої» форми роботи. З недооцінкою їх значення, з протиставленням семінарам як кращій формі викладання доводиться зустрічатися ще й досі. До речі, й самі студенти не

⁵ Вопросы методики преподавания истории КПСС. Сборник статей, К., 1970; Вопросы методики преподавания истории КПСС. Сборник научно-методических статей, Днепропетровск, 1973; Вопросы методики преподавания истории КПСС в вузах, Л., 1974.

⁶ Вопросы методики преподавания истории КПСС студентам высших учебных заведений. Под ред. проф. Н. Н. Демочкина, М., 1973.

⁷ В. М. Устинов, И. Т. Стырин, Н. А. Буцко, Б. И. Королев, В. А. Молостов. На основе обобщения методики преподавания. — «Вестник высшей школы», 1974, № 7, стор. 68—80.

⁸ Методика преподавания истории КПСС в высшей школе, К., 1974.

⁹ А. Т. Нелеп. Теоретические проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии, К., 1973.

¹⁰ «Радянська Україна», 25 червня 1974 р.

завжди високо оцінюють лекції. Дослідження, проведені суспільствознавцями Одеського політехнічного інституту, показали, що позитивну оцінку лекції як форми опанування марксистсько-ленінської теорії дають лише 37,7% студентів. Разом з тим молоді спеціалісти ретроспективно значно вище оцінюють їх. 84,2% випускників цього вузу відмітили важливу роль лекцій у формуванні їх знань у галузі суспільних наук¹¹. На наш погляд, ці дані потребують уточнення. Йдеться тут, напевне, не про ставлення студентів до лекції як форми роботи, а лише про якість читання лекцій в тому закладі, де проводиться дослідження. На жаль, ще далеко не всі викладачі історії КПРС опанували основи ораторського мистецтва, навчилися вміло враховувати специфіку викладання історико-партійної науки, в якій органічно поєднується логічне та історичне, теорія та практика.

Останнім часом вийшло кілька праць, в яких характеризуються специфічні особливості проведення історико-партійних лекцій, серед них дві брошури, підготовлені науковцями Київського університету¹². Крім цього, опубліковано кілька статей, де узагальнюється досвід підготовки й читання лекцій у вузах різного профілю.

Не можна сказати, що всі ці публікації цілком вичерпують проблему. Кожного року курс історії КПРС поповнюється новим фактичним матеріалом, а кількість годин, що відводиться на його викладання, лишається без змін. Збільшується інформаційний потік в галузі суміжних наук (в філософії, політекономії, науковому комунізмі). Змінюються контингент студентів, форми і методи навчання у середній школі. Все це не можна не враховувати, читаючи лекції з історії КПРС. Не можна не бачити і того, що сьогодні зростає роль лекції у визначенні напрямку, змісту, характеру всіх інших форм учбових занять. Але на сторінках методичної літератури немає конкретних рекомендацій, які зміни слід внести в побудову сучасної лекції, у відбір матеріалу для неї. Є лише окремі недостатньо вмотивовані побажання. Так, О. Ф. Батаріна вважає, що в лекціях з історії КПРС теоретичний матеріал повинен переважати над фактичним¹³ (автор, напевно, мав на увазі фактографічний). Але досвід переконує в тому, що співвідношення теоретичного і фактографічного матеріалу в кожній окремій лекції не може бути однаковим. Головне, щоб цей матеріал був органічно пов'язаний. Шкода, що на сьогодні про це немає спеціальних методичних розробок.

Потребує глибокого вивчення проблема підвищення ефективності розумової праці студентів на лекціях з історії КПРС. Це в свою чергу диктує необхідність проведення спільно з психологами експериментальних досліджень творчої активності молоді на заняттях різного типу, із застосуванням найрізноманітніших методів активізації їх пізнавальної діяльності. Не всі викладачі, незважаючи на гостру нестачу учбового часу, ще ефективно використовують кожну хвилину лекції, іноді перевантажуючи її матеріалами, які або добре знайомі студентам з шкільного курсу історії РСР, або можуть бути вивчені ними самостійно.

Досі ще бракує праць, які б переконливо довели роль і значення емоційного фактора в лекціях з історії КПРС. Це призводить до того, що окремі викладачі недооцінюють його. Більше того, автори методич-

¹¹ З аудиторії в життя, Одеса, 1972, стор. 107.

¹² Лекція — важливе джерело вивчення студентами історії КПРС. (З досвіду кафедри історії КПРС природничих факультетів КДУ ім. Т. Г. Шевченка). Методична розробка. К., 1972; П. М. Яцков. Лекторское мастерство преподавателя истории КПСС. Материалы лекции, К., 1971.

¹³ Вопросы методики преподавания истории КПСС. Сборник научно-методических статей, Днепропетровск, 1973, стор. 7.

ного посібника «Вопросы методики преподавания истории КПСС студентам вузов», наприклад, безпідставно зробили висновок про те, що емоційний вплив відіграє допоміжну роль в процесі пізнання¹⁴. Висновки радянських вчених-психологів не підтверджують цього положення. Навпаки, вони свідчать про винятково велику роль емоцій в пізнавальній діяльності людини¹⁵. Експериментальні ж дані показують, що психологічні доводи мають деякі переваги над логічними¹⁶. Методисти-історики не звернулися до перевірки цього висновку на базі викладу матеріалів лекційного курсу історії КПРС. Але і без цього, лише на основі досвіду кращих педагогів, можна засвідчити, що емоційне забарвлення лекцій сприятиме підвищенню засвоєння студентами фактичного матеріалу, перетворенню знань в ідейні переконання. До речі, механізм цього перетворення в педагогіці вищої школи вивчений слабо.

Іншою важливою проблемою, яка вимагає зосередження уваги викладачів історії КПРС, є розробка методики підготовки і проведення семінарських занять. На практиці нерідко має місце вузьке розуміння ролі семінарів. Іноді їх розглядають лише як форму поглиблення і закріплення знань, контролю за самостійною роботою студентів. Насправді коло функцій, що їх здатний виконувати семінар, значно ширше. Тут студент опановує складне мистецтво полеміки, вчиться на практиці застосовувати свої знання, відстоювати їх, дістає навички пропагандистської роботи.

Тепер з'явилось багато публікацій, присвячених характеристиці різних форм проведення семінарів. Зокрема, в літературі описана методика таких форм, як співбесіди, обговорення рефератів, екскурсії, контрольна робота, диспут, «прес-конференція». Але методисти не дають теоретичного обґрунтування ролі і значення кожної з цих форм. Деякі з них, наприклад, «прес-конференція», викликають заперечення. Адже при проведенні останньої лише невелика група студентів, які ведуть «прес-конференцію», готується для відповіді на можливі питання з теми, що ж до інших учасників, то їх роль зводиться до постановки питань. Це заздалегідь визначає наявність на семінарі активної і пасивної груп студентів. Не заслуговує на увагу також проведення семінарів силами студентів з наступним підбиттям підсумків викладачем.

Взагалі настав час визначити основну форму семінару для I курсу, де вивчається історія КПРС. Не можна погодитися з О. А. Зайцевим та І. С. Зотовим, які пишуть, що реферативна система на семінарах з цієї дисципліни — «найбільш активний метод навчання і виховання, що відповідає сучасним вимогам вищої школи»¹⁷. Педагогічні спостереження показують, що такою основною формою є бесіда з включенням до неї елементів практичних завдань. Вона краще, ніж інші, сприяє розвитку творчого мислення першокурсників і найповніше відповідає рівневі підготовки студентів, даючи їм змогу легше перейти від шкільних методів роботи до вузівських. На жаль, помітне ослаблення уваги до вивчення цієї форми семінарських занять, хоча на практиці доводиться переконуватися в тому, що далеко не всі викладачі історії КПРС достатньою мірою володіють навичками ведення так званої евристичної

¹⁴ Вопросы методики преподавания истории КПСС студентам высших учебных заведений, стор. 60.

¹⁵ В. К. Бакушов. Соотношение интеллектуальной и эмоциональной сторон в формировании мировоззрения молодежи.— «Молодежь и социализм», вып. I, М., 1967, стор. 6—7.

¹⁶ В. М. Якушев. О психологических основах лекционной пропаганды, М., 1970, стор. 26.

¹⁷ Вопросы методики преподавания истории КПСС студентам высших учебных заведений, стор. 79.

бесіди. Зовсім слабо в літературі висвітлюються методи активізації студентів, методика організації дискусії на семінарах; не набула розвитку цікава ідея, висловлена проф. О. Л. Угрюмовим, про складання у процесі підготовки до семінару кожним викладачем плану-конспекту заняття.

У постанові «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» ЦК КПРС як один з недоліків відзначив те, що «вивчення теоретичних проблем слабо зв'язується з життям, практикою комуністичного будівництва, з вихованням класового підходу до оцінки подій і явищ сучасного суспільного життя»¹⁸. Наявність цього недоліку в роботі багатьох кафедр потребує активізації роботи по узагальненню досвіду кращих викладачів щодо вмілого, органічного поєднання викладу історичного матеріалу з сучасністю, що в свою чергу диктує необхідність визначення конкретних методів, форм досягнення поставленої мети. Звичайно, це завдання не з легких. До того ж слід категорично виступити проти методично необґрунтованих порад деяких авторів не боятися під час проведення семінарів відходу від програмного матеріалу¹⁹. Адже здійснення цього на практиці може спричинити поверхове ставлення студентів до суспільних наук і перетворити семінар з історії КПРС на звичайну політінформацію. Необхідно шукати інших, методично обґрунтованих шляхів поєднання вивчення програмного матеріалу з висвітленням проблем сучасності. З цим пов'язана методика викриття на заняттях буржуазних фальсифікаторів історії та політики КПРС. В такому плані цікавими є посібники, створені кафедрою історії КПРС Ворошиловградського машинобудівного інституту²⁰; ця тема стала провідною на республіканській конференції суспільствознавців²¹. Вона має бути в центрі уваги істориків КПРС і надалі.

З підготовкою і проведенням семінарів тісно пов'язана і методика організації самостійної роботи студентів та контролю за їх успішністю. Це одна з найменш вивчених проблем в методичній літературі. Як наслідок цього — багато недоліків у практиці організації самостійної роботи молоді, особливо тієї, що навчається на I курсі. Опитування 1034 першокурсників різних факультетів Ленінградського державного університету показало, що однією з причин слабкої успішності студентів є відсутність у них навиків самостійно працювати і розумно розподіляти час (у 41% опитуваних). Крім того, 37% назвали ще одну причину — відсутність поточної перевірки їх знань з боку викладачів²². Ці дані підказують напрямки роботи і методистів-істориків КПРС. Адже, справді, внаслідок недостатнього вивчення, зокрема, бюджету часу студента, часто викладачі дають занадто великі, педагогічно невинуватні учбові завдання, особливо щодо конспектування першоджерел. Цілком очевидно, що ці завдання виконуються лише частково. Ось чому

¹⁸ «Радянська Україна», 25 червня 1974 р.

¹⁹ И. П. Плотников. О некоторых вопросах методики семинарских занятий по истории КПСС.— Вопросы методики преподавания общественных наук в вузах, Свердловск, 1969, стор. 59.

²⁰ Разоблачение в лекциях и на семинарских занятиях буржуазной фальсификации истории и политики КПСС. Методические рекомендации, вып. I, II, Ворошиловград, 1972.

²¹ Научные основы и методика критики антикоммунизма в курсах общественных наук в высшей школе. Тезисы докладов и сообщений участников республиканской научно-методической конференции 25—27 декабря 1973 г., Харьков, 1973.

²² А. М. Колесова. Динамика успеваемости первокурсников (По материалам ЛГУ).— «Вестник Ленинградского университета». Экономика, философия, право, 1972, № 5, вып. I, стор. 138.

одним з актуальних питань методики є вивчення ролі викладача історії КПРС в процесі адаптації студентів в умовах вузу, в їх озброєнні науково обґрунтованими методами роботи над першоджерелами та іншими видами суспільно-політичної літератури, визначення місця самостійної роботи з історії КПРС в бюджеті часу студента. Продовжуючи думку, логічно чекати і праць, присвячених узагальненню досвіду в галузі запровадження поточного контролю за успішністю студентів відповідно до наказу міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. На сьогодні є лише поодинокі праці²³, хоча багатьма вузами вже нагромаджено цікавий практичний досвід. Поява таких праць необхідна й тому, що деякі викладачі стали на неправильний шлях здійснення контролю успішності лише за рахунок використання годин, відведених на семінари (для контрольних робіт, колоквиумів тощо).

Інтенсифікація всіх форм учбового процесу значною мірою залежить від рівня використання технічних засобів навчання (ТЗН). Це порівняно нова методична проблема, чим, мабуть, і пояснюється той великий інтерес, з яким розробляють викладачі в теоретичному і практичному плані її різні аспекти. За останні роки вийшло кілька праць, присвячених застосуванню технічних засобів навчання при викладанні історії КПРС, аналізові роботи кафедр по їх використанню²⁴. Колектив викладачів та слухачів Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті склав методичні поради щодо використання ТЗН в кожній темі курсу історії КПРС²⁵. Але при значній активності розробки цієї проблеми не всі її аспекти вивчені. На практиці через відсутність на місцях досвіду, невелику кількість обладнаних аудиторій, недосконалість устаткування та з ряду інших причин застосування ТЗН нерідко супроводиться значними витратами часу, грубими методичними помилками. Тільки в поодиноких вузах запроваджуються такі найновіші методи використання ТЗН, як полієкранна система діaproекції, «розчленування» і «розгорнення» кадрів, комплексне застосування технічних засобів. Тому зараз головну увагу в цій галузі слід звернути на узагальнення досвіду кращих кафедр, які мають певні успіхи у використанні ТЗН (Київський інженерно-будівельний інститут).

Успішне розв'язання завдань, що стоять перед викладачами історії партії, залежить від їх уміння забезпечити комуністичне виховання студентів під час вивчення історії КПРС. Слід відзначити, що за останні роки активізувалися пошуки шляхів здійснення виховної функції викладання курсу історії КПРС. Про це свідчить поява двох цікавих монографій, створених методистами Московського та Київського інститутів підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук²⁶. Автори цих книг з різного боку підійшли до висвітлення проблеми: москвичі проаналізували виховні можливості кожної теми курсу історії КПРС, кияни — послідовно розглянули здійснення загалом в курсі історії КПРС

²³ Організація самостійної роботи студентів у процесі вивчення історії КПРС. Методична розробка (кафедра історії КПРС Української сільськогосподарської академії), К., 1974.

²⁴ В. А. Молостов, Л. А. Клименко. Застосування технічних засобів у вивченні історії КПРС, К., 1971; Л. А. Добровольский, В. А. Молостов. Интерьер помещений кафедр общественных наук с техническими средствами обучения. Методическое пособие, К., 1973.

²⁵ Вопросы общественных наук. Вып. 15. Проблемы преподавания истории КПСС (использование технических средств), К., 1973.

²⁶ Коммунистическое воспитание студентов в процессе преподавания истории КПСС. Под ред. проф. С. А. Юдачева, М., 1973; Преподавание истории КПСС и коммунистическое воспитание студентов. Под ред. проф. М. А. Варшавчика, К., 1973.

таких завдань, як формування у студентів комуністичного світогляду, їх політичне загартування, виховання в дусі радянського патріотизму, інтернаціональне виховання, озброєння ленінським стилем роботи. Обидві книги мають і певні недоліки. В них не порушено таких, зокрема, проблем, як участь викладачів історії КПРС в організації громадсько-політичної практики студентів, у запровадженні інших нових активних форм їх виховання. Це зумовлює необхідність дальших пошуків шляхів поліпшення комуністичного виховання студентів як в процесі викладання вузівського курсу, так і в позаучбовий час.

На закінчення слід сказати, що такі проблеми, як методика викладання історії КПРС на вечірніх і заочних факультетах та відділеннях, висвітлення історії місцевих партійних організацій, врахування профілю вузу і спеціалізації студентів та ін., зовсім мало розкриті в методичній літературі.

Отже, незважаючи на значну кількість публікацій, здійснених за останні роки, доводиться констатувати, що наукова розробка проблем методики викладання історії КПРС відстає від зрослих завдань навчання та виховання студентів в сучасних умовах. Тому невідкладною справою сьогодні є створення монографій з теорії і практики методичної роботи кафедр історії КПРС, розгортання соціологічних та експериментальних досліджень навчального процесу з історії КПРС. Активізація зусиль істориків партії у розв'язанні цих проблем сприятиме дальшому поліпшенню викладання історико-партійної науки, успішному виконанню відповідальних завдань, поставлених перед ними Комуністичною партією.

Б. І. КОРОЛЬОВ, П. М. ШМОРГУН

МОРЯКИ-АЗОВЦІ В БОЯХ ЗА ДОНБАС

*Яскраву сторінку до бойового літопису Великої Вітчизняної війни вписали моряки Азовської військової флотилії, якою командував контр-адмірал С. Г. Горшков *. Вони брали участь у визволенні від німецько-фашистських загарбників міст і сіл Донбасу, Бердянська, Керчі, Миколаєва. Про це розповідає учасник подій, колишній боєць морської піхоти, старший лейтенант запасу В. П. Конішев.*

У загальному плані дальшого наступу радянських військ і ліквідації укріплених рубежів ворога на підступах до Криму і Донбасу Ставка Верховного Головнокомандування покладала відповідальні завдання на Азовську військову флотилію. У директиві від 24 січня 1943 року передбачалося після виходу Червоної Армії на рубіж Батайськ — Азов — Єйськ «мати на увазі форсування Таганрозької затоки і вихід на північний берег в районі Кривої коси — Будьонівки»¹, тобто на узбережжя Донбасу.

В районах дій своїх Таганрозького й Таманського угруповань ворог активно використовував водні комунікації, зосередивши в Азовському морі для прикриття транспортного флоту швидкохідні десантні баржі, сторожові катери, тральщики, озброєні сейнери — загалом 85 бойових одиниць².

Успіх у боротьбі з фашистськими загарбниками міг бути досягнутий лише завдяки сміливим і рішучим діям матросів, старшин і офіцерів флотилії, готових протиставити кількісній перевазі ворога свої високі морально-психологічні та бойові якості. Швидко знаходити й знищувати ворожі кораблі й транспорти, нейтралізувати їх протидію — такі завдання стояли перед керівництвом флотилії. Відповідно до них будували свою роботу командири, працівники політвідділу, партійні та комсомольські організації.

50—60% бойового складу кораблів і десантних частин становили члени партії і комсомольці. Політвідділ флотилії, очолюваний капітаном 2-го рангу М. Г. Панченком, у своїй пропагандистській діяльності широко використовував досвід бойового активу. Серед азовців було багато ветеранів, які пройшли крізь вогонь битв на найвідповідальніших ділянках фронту. Переважна більшість матросів і старшин брали участь у боях під Сталінградом, Моздоком і Новоросійськом. Вони принесли на кораблі бадьорій, бойовий настрій, активно включившись у політмасову роботу. Так, ряд бесід у підрозділах провів сержант М. Докучаєв, нагороджений за мужність і відвагу орденом Червоної Зірки. З великим інтересом слухали червонофлотці розповіді С. Денисенка, який відзначився в боях під Туапсе і на «Малій землі» під Новоросійськом³.

У середині серпня 1943 року війська Південного фронту перейшли в наступ. 27 серпня вони оволоділи селами Кирсанівкою та Греко-Тимофіївкою, маючи на меті оточити фашистських загарбників у районі Таганрога. Азовська військова флотилія одержала наказ висадити десанти в тилу ворога, перерізати дорогу Таганрог — Маріуполь, дезорганізувати вихід фашистів з оточення, не дати їм змоги відступати морським шляхом.

В ніч на 30 серпня судна флотилії (4 бронекатери та 4 напівглісери) висадили понад 50 бійців біля хутора Веселого (за 10 кілометрів на захід від Таганрога). Десантники провели розвідку узбережжя, але, не зустрівши гітлерівців, вирішили не відходити від місця висадки. До того ж їх виявив ворожий літак. Повідомлення повітряної розвідки про появу радянських солдатів змусило гітлерівське командування прискорити виведення військ з Таганрога⁴.

* С. Г. Горшков — нині адмірал флоту, Головнокомандуючий Військово-Морськими Силами СРСР, Герой Радянського Союзу.

¹ С. М. Штеменко. Генеральный штаб в годы войны, К., 1968, стор. 75.

² Центральний військово-морський архів (далі — ЦВМА), ф. 957, оп. 1, спр. 1, арк. 1—20.

³ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 231, арк. 52.

⁴ Там же, арк. 182.

Повертаючись на базу, бронекатери «311» та «313» виявили в морі ворожий конвой. Незабаром до них підійшли ще два бронекатери («122» та «312»). Чотири радянські судна сміливо атакували чотирнадцять фашистських. Вміло маневруючи та застосовуючи димові завіси, азовці знищили одну швидкохідну десантну баржу, канонерський човен і підпалили сторожовий катер. Але гітлерівці мали перевагу в артилерії. Екіпажі бронекатерів «122» та «312» (командири — лейтенанти Н. К. Домінін та В. К. Макаров) у цьому бою загинули, виявивши виняткову мужність. Вони повністю прийняли вогонь на себе і дали змогу відійти двом іншим бронекатерам з десантниками. Спробу гітлерівців вирватися з таганрозького «мішка» морем було зірвано⁵.

Тієї ж ночі основний наш десант у складі двох сторожових катерів та трьох бронекатерів із 157 бійцями на борту підійшов до села Безім'янівки (напівдорозі між Таганрогом та Маріуполем). Чотири бойові групи на чолі з командиром 384-го Окремого батальйону морської піхоти капітаном Ф. Є. Котановим перекрили дорогу на околиці села. Одночасно гармати з катерів відкрили вогонь по ворогу.

Першою до Безім'янівки увірвалася група автоматників під командуванням лейтенанта Ю. Г. Фешука. Відділення, яким командував М. Сафонов, знищило 25 солдатів та офіцерів, 10 автомашин і 15 підвод з військовим спорядженням, захопило 2 склади з боеприпасами та обмундируванням. Мінометно-стрілецька група лейтенанта В. Ф. Сахна оволоділа східною околицею села та мостом і зустріла вогнем ворожі війська, що підходили з Таганрога. При цьому бійці знищили 26 автомашин, у тому числі 12 з боеприпасами і 1 штабну з секретними документами, та понад 20 обозних підвод. Влучними пострілами з протитанкових рушниць молодший сержант О. С. Колодко, командир роти Д. Духовий та червонофлотець І. Путельків підпалили 2 танки й 3 автомашини з вантажем⁶. Блискуче впорався із своїм завданням комсомолець-червонофлотець В. В. Чоботарьов — уродженець Безім'янівки. Він потай провів бійців у село і допоміг їм вибратися вдалу позицію, а під час бою сам знищив кількох гітлерівців⁷.

В результаті рішучих дій десантників рух ворога по дорозі Таганрог — Маріуполь був перерваний до ранку. Під час проведення цієї операції радянські воїни знищили майже 200 солдатів і офіцерів противника, 5 ворожих складів з боеприпасами, продовольством та обмундируванням, 187 автомашин, захопили 2 гармати⁸.

Дізнавшись, що 4-й Кубанський кінно-механізований корпус тимчасово припинив наступ, десант вранці 30 серпня залишив позиції і відплив на катерах⁹.

Повертаючись на базу, два наші катери виявили в морі сторожовий катер ворога. Вони одержали наказ знищити фашистське судно. Після кількох влучних пострілів з наших катерів гітлерівці здалися¹⁰.

За мужність і героїзм, виявлені учасниками Таганрозької операції, командуючий військовою флотилією С. Г. Горшков вручив багатьом з них урядові нагороди.

Успіх операції підніс бойовий настрій особового складу флотилії, зміцнив прагнення не дати фашистам передішки, бити їх до цілковитої перемоги.

Щоб оволодіти Маріупольським портом та допомогти військам Південного фронту прорвати оборонні рубежі ворога на річці Кальміус, контр-адмірал С. Г. Горшков наказав у ніч на 8 вересня висадити морський десант в районі села Ялт.

Виконуючи наказ, два катери (морські мисливці) під командуванням старшого лейтенанта В. Н. Філіппова доставили до місця висадки посилену роту автоматників. 8 вересня, рухаючись на північний схід, у напрямку села Мангуша, загін зіткнувся з великими силами ворога. Десантники зайняли оборону на висоті 68,2. Бій з фашистами тривав з 8-ї години ранку до 19 год. 30 хв. вечора. 4 рази до гітлерівців прибувало підкріплення. Командир роти К. Ф. Ольшанський прийняв єдино правильне за таких умов рішення — розділити загін на кілька груп, прорвати кільце оточення і самостійно пробиватися в порт.

У цьому бою відзначився комсомолець, старший червонофлотець К. О. Ліпінін. Стріляючи з кулемета, він відбив чотири атаки ворога і знищив понад 30 гітлерівців. Червонофлотець Г. Мамедов виніс з поля бою понад 12 поранених і своєчасно подав їм допомогу. Він хоробро бився і загинув смертю героя. Безсмертний подвиг здійснив командир роти, комуніст, старшина 2-ї статті Віктор Титаренко. Він прикрив відхід загону, був двічі поранений, але продовжував стріляти, доки його товариші не винесли з поля бою пораненого парторга роти, старшину Ю. Богдана. Втрачаючи останні сили, Титаренко пішов в атаку, кидаючи в фашистів, що вже оточували його, гранати. На пропозицію здатися він відповів: «Моряки в полон не здаються! Хай живе Батьківщина!» — і вистрелив у себе з автомата¹¹.

⁵ Там же.

⁶ Там же, арк. 164.

⁷ Там же, арк. 165.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, арк. 166—167.

¹¹ Там же, спр. 93.

П'ять окремих груп загону десантників продовжували активні бойові дії, вивісивши з ладу основну комунікацію ворога — Мангуш—Маріуполь. Успішно провела бій за три кілометри на захід від села Самарина Балка група, керована капітаном О. Ф. Головльовим. Розвідники загону на чолі з лейтенантом П. Р. Крюніним виявили величезну безстрашність і відвагу в боях на Білосарайській косі та біля села Мелекиного. Лише четверо з них залишилися живими, решта полягли смертю героїв. Загалом загін знищив у боях майже 200 гітлерівських солдатів і офіцерів, 10 ворожих автомашин, 32 підводи з вантажами, 45-міліметрову гармату¹².

Масовий героїзм воїнів був результатом великої політико-виховної роботи, яку проводили командири, комуністи і комсомольці, працівники політвідділу Азовської військової флотилії. Керуючись постановою ЦК ВКП(б) від 24 травня 1943 р. «Про реорганізацію структури партійних і комсомольських організацій в Червоній Армії і посилення ролі фронтових, армійських і дивізійних газет»¹³, політоргани флотилії завершили їх перебудову, спрямували діяльність цих організацій на виховання у воїнів відмінних бойових якостей та забезпечення серед них суворої дисципліни. Створення міцного партійно-комсомольського прошарку в підрозділах морської піхоти і в екіпажах катерів сприяло високому наступальному пориву азовців. Дії десантників відзначалися високими темпами. Обстановка інколи не давала змоги провести партійні і комсомольські збори. У таких випадках бойове завдання повідомлялося особовому складу флотилії під час посадки на катери або на переході морем. Працівники політвідділу інструктували парторгів і комсоргів груп десантників про проведення політико-виховної роботи. Комуністи і комсомольці були завжди попереду, особистим прикладом запалювали бійців, вели їх за собою.

Велику роль у пропаганді бойових традицій і досвіду моряків відігравала флотильська газета «Красный азовец». На її сторінках друкувалися матеріали про подвиги червонофлотців. Газета була справжнім пропагандистом і організатором моряків-азовців¹⁴.

В центрі уваги партійних організацій флотилії перебувало питання прийому в ряди ВКП(б) воїнів, які відзначилися в боях. Так, під час проведення Таганрозької операції від бійців надійшло 23 заяви з проханням прийняти їх до партії, а в ході Маріупольської — ще 35¹⁵.

Готуючись до проведення десантних операцій, багато бійців давали клятви, в яких обцяли мужньо боротися з фашистами¹⁶. Ось одна з них: «Іду в бій за нашу багатонаціональну Батьківщину. Я — кумик (дагестанець) буду битися з ворогом, як наші батьки й діди... Буду битися вміло й хоробро за щастя наших дітей, матерів, за наше майбутнє. Якщо я загину, вважайте мене комуністом. Матрос-комсомолец Абдулла Ільмутдінов»¹⁷.

Високий моральний дух породжував у бійців готовність до рішучих, ініціативних дій, кликав їх на подвиги. Про це, зокрема, свідчила операція, якою завершилося визволення Донбасу.

...У ніч на 10 вересня три бронекатери і два морські мисливці з 283 десантниками на борту вийшли з Єйська. Командував операцією капітан-лейтенант В. Е. Немченко. Десант висадився за 18 кілометрів на захід від Маріуполя. Під прикриттям гармат бійці знищили ворожий гарнізон, що знаходився в селі Мелекиному і налічував майже 200 чоловік, дальнобійну та 45-міліметрову батареї.

Ось як описував цей бій у газеті «Красный азовец» червонофлотець І. Жемерикін: «Десантники висадилися швидко й злагоджено. Ось і рідна українська земля. Перший удар по ворогу. Честь завдати його випала відважним морським піхотинцям. Треба знищити артилерійську батарею, яка б'є по наших катерах. Беремося за справу. Я і Сергій Якушин знищуємо обслугу, а потім гранатами підризаємо гармату. Другу гармату знешкоджує Чива, третю — Коровченко й Борисенко. Шлях розчищено. Рухаємося далі і оволодіваємо населеним пунктом...»¹⁸.

У бойовому донесенні командир загону Немченко детально розповів про цей героїчний рейд у Маріупольський порт¹⁹. О 6-й годині загін вийшов з Мелекиного. Десантників переслідував ворожий батальйон з Білосарайського гарнізону. О 9-й год. 15 хв. за кілометр від села Самарина Балка загін зайняв оборону. Лейтенанти В. Ф. Сахно і В. Є. Корда одержали наказ взяти по 15 бійців і йти до хутора Піша-

¹² Там же.

¹³ КПСС в Вооруженных силах Советского Союза. Сборник документов. 1917—1968, М., 1969, стор. 323—324.

¹⁴ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 231, арк. 163.

¹⁵ Там же, арк. 162, 164; ф. 11, оп. 2, спр. 20, арк. 155; Відділення ЦВМА, ф. 175, спр. 10870, арк. 148.

¹⁶ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 231, арк. 163.

¹⁷ Там же, арк. 235.

¹⁸ «Красный азовец», 14 вересня 1943 р.

¹⁹ ЦВМА, ф. 2182, оп. 017525, спр. 2, арк. 30 - 32.

ного. Десантники знищили майже 100 гітлерівців і захопили «языка». В цей час з Маріуполя вирушили два танки і чотири автомашини з гітлерівцями. З боку Ме-лекиного також підходили автомашини з фашистами. Затримати ворога Немченко доручив групі кулеметників під командуванням старшого лейтенанта Полешка. А коли гітлерівці почали наступ з боку Маріуполя, командир наказав контратакувати їх усіма силами і прориватися в порт. Пізніше В. Е. Немченко так пояснював своє рішення: «Бій в оточенні на відкритій місцевості виключався. Тільки прорив до порту означав для нас виконання бойового завдання. Фашисти обрушили на нас шквал мінометного вогню. Моряки не відповідали. Підбадьорений їх мовчанням, батальйон ворожих автоматників швидко спустився в Самарину Балку і почав підніматися до нас по схилу. Настала зловісна тиша. Нарешті, дві червоні ракети знялися вгору — сигнал до контратаки. Десантники з такою силою кинулися вперед, що фашисти не встигли опам'ятатися. В небі з'явилися 12 радянських штурмовиків. Удар був приголомшливий. Моряки на плечах ворога увірвалися в порт. Мені доводилося багато чути і бачити прикладів матроської відваги, але такого — ніколи!»²⁰.

Ось коротка хроніка дальших подій цієї операції:

13 год. 15 хв. Загін повністю розгромив ворога і зайняв кругову оборону.

13 год. 35 хв. До порту рушили ворожі автомашини з військами. Атаку було відбито. Гітлерівці відступили.

13 год. 50 хв. Моряки атакували ворожу колону, знищили 8 автомашин і майже 50 солдатів.

15 год. 30 хв. Проти моряків було кинуте каральний загін — майже 250 есе-сівців. Почався жорстокий бій. Десантники зайняли оборону в цехах судноремонтного заводу.

15 год. 40 хв. Загін перейшов у контратаку і вибив гітлерівців з порту. Через деякий час почали підходити окремі групи загону Ольшанського і передові частини Червоної Армії. Ворог відступив на північний захід.

В результаті бойових дій загону було знищено майже 500 ворожих солдатів і офіцерів, 12 автомашин, 3 тягачі з вантажем, 4 батареї різних калібрів, 30 підвод з боеприпасами, 50 коней, захоплено 2 всюдиходи, 2 легкові і 4 вантажні автомашини, 8 пар коней з підводами, 30 верхових коней, 6 гармат, 20 складів, велику кількість озброєння і боеприпасів²¹.

Так закінчилася героїчна боротьба моряків-азовців за визволення Донбасу.

В. П. КОНИШЕВ.

²⁰ «Социалистический Донбасс», 13 лютого 1970 р.; Твои освободители, Донбасс. Сборник очерков и воспоминаний, Донецк, 1971, стор. 269.

²¹ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 231, арк. 93—94.

Наш календар

У БОРОТЬБІ ЗА НОВУ, РАДЯНСЬКУ ШКОЛУ

(До 50-річчя
I Всесоюзного і I Всеукраїнського
з'їздів учителів)

Комуністична партія вже з перших днів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції очолила боротьбу за створення нової, радянської школи, за виховання нового учителя. Теоретичним фундаментом партії у розв'язанні цього завдання були ленінські настанови, праці та виступи на з'їздах вчителів, працівників народної освіти (1918—1923 рр.).

В. І. Ленін вірив у те, що кращі представники старої інтелігенції і, зокрема, вчителі, разом з робітниками і трудовим селянством будуватимуть нове життя. Учителство, відзначав він, повинне «...стати головною армією соціалістичної освіти»¹ і зв'язати свою діяльність з партією, з її ідеями.

У проєкті Програми партії в галузі народної освіти (1919 р.), написаному В. І. Леніним, ставиться завдання оволодіти «...не тільки частиною або більшістю вчительського персоналу, як тепер, а всім персоналом...»² і забезпечити «...тісний зв'язок учительського персоналу з агітаційно-пропагандистським апаратом РКП»³. Прийнята VIII з'їздом РКП(б) Програма партії в галузі народної освіти висунула вимогу зробити школу знаряддям комуністичного перетворення суспільства і готувати нові кадри «працівників освіти, пройнятих ідеями комунізму»⁴.

Декрети в галузі народної освіти, підписані В. І. Леніним, та інші заходи Радянської влади діставали цілковиту підтримку і схвалення трудящих.

Культурно-освітнє будівництво на Україні здійснювалося в складних умовах громадянської війни та інтервенції. Ряд ленінських декретів про народну освіту було опубліковано в січні—березні 1918 р. Краща, революційно настроєна частина вчителів на заклик Комуністичної партії активно включалася в творчу роботу по створенню нової школи. А. С. Макаренко про той час писав: «Після Жовтня переді мною відкрилися небачені перспективи. Ми, педагоги, так сп'яніли від цих перспектив, що вже й себе не тямали»⁵. Серед тих, хто, не вагаючись, став активно працювати в галузі будівництва нової школи, були комуністи С. Дирівка, І. Коцюба—на Роменщині, Г. П. Хоперська—в Харкові, вчителі З. І. Лисенко (активна учасниця революції 1905 р., член ревкому в 1917 р.)—на Полтавщині, Т. Г. Березовський—на Могилівщині, П. М. Седашов, Є. М. Бірюкова—на Луганщині, О. М. Бондарчук—на Поділлі, М. П. Бакевич, А. І. Прянишнікова—на Чернігівщині, С. Х. Чавдаров, О. М. Астряб—на Київщині, З. Г. Микитенко—на Кіровоградщині, О. З. Кустовська—на Харківщині, Є. М. Свідерська, О. Н. Таргоній—на Житомирщині. Серед перших були і відомі педагоги А. С. Макаренко, С. В. Васильченко, Т. Г. Лубенець та сотні інших.

З новою силою розгорталася культосвітня діяльність в республіці протягом 1919—1920 рр. На волосних, повітових, міських, окружних та губернських з'їздах передова частина вчителства заявляла про своє бажання працювати для народу. В цей час партійні і радянські органи проводили велику роботу по виборах на посади вчителів, по підвищенню їх політичної і фахової підготовки. В 1920 р. на 100 курсах було перепідготовлено 6 тис. педагогів і організовано 20 інститутів народної освіти та 48 трирічних педагогічних курсів, які готували кадри для школи⁶. Проте значна частина вчителів, хоч і співробітничала з Радянською владою, але лишалася політично інертною, а тим часом їх участь в соціалістичному будівництві, громадсько-політичному житті, особливо на селі, була конче необхідною. Тому завдання ідейно-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 397.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 113.

³ Там же, стор. 114.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I. К., 1954, стор. 393.

⁵ А. С. Макаренко. Твори в семи томах, т. 7, К., 1955, стор. 270.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 875, арк. 4.

політичного виховання вчительства висувалося на порядок денний як одне з головних. Виходячи з цього, ЦК РКП(б) у 1921 р. прийняв постанову «Про роботу серед працівників освіти». Центральний Комітет партії звертав увагу партійних органів на необхідність розгорнути широку роботу по піднесенню громадсько-політичної активності працівників освіти, поліпшенню їхніх умов праці та матеріального становища⁷.

Виконуючи постанову ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У в циркулярному листі «Про посилення роботи серед працівників освіти» у вересні 1921 р. поставив перед губкомами партії вимогу посилити виховну роботу серед учителів і подбати про їх матеріальні умови⁸. Здійснюючи керівництво культурним будівництвом, Політбюро ЦК КП(б)У лише в 1921 р. розглянуло 64 питання народної освіти. В тому ж році ЦК КП(б)У мобілізував для роботи в сільських школах 1968 комуністів, що сприяло перетворенню школи в осередок політосвітньої роботи на селі.

Протягом 1922 р. партійні, радянські органи продовжували активну діяльність по дальшому розвитку освітньої справи, підготовці і вихованню вчительських кадрів.

Особливо велике значення для піднесення ролі вчителя в суспільстві мала стаття В. І. Леніна «Сторінки з щоденника» (1923 р.). Слова вождя про те, що «народний учитель повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві»⁹, були водночас і високою шаною, і закликом до нових звершень. Вони надихали й окрилювали радянське вчительство. «З великою любов'ю ставився Володимир Ілліч до народного вчителя,— писав А. В. Луначарський.— Це був для нього високо позитивний тип. Це був для нього один з головних помічників Комуністичної партії»¹⁰.

Керуючись ленінськими настановами, сьома конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) вказала, що народна освіта «повинна бути визнана однією з найважливіших ділянок партійно-радянської роботи»¹¹. Рішення партії сприяли активізації політичної і виховної роботи серед учителів. Протягом 1923/24 навчального року в гуртках, на курсах і конференціях підвищували свій політичний рівень і кваліфікацію понад 40 тис. учителів.

ЦК РКП(б) у постанові «Про роботу серед сільського вчительства» (березень 1924 р.) відзначав, що в його середовищі відбувся перелом в бік Радянської влади та РКП(б)¹².

XIII з'їзд РКП(б) (1924 р.) визнав за необхідне підвищити заробітну плату сільським учителям, активніше залучати їх до політичного життя і проводити систематичну ідейно-політичну і виховну роботу серед учителів¹³. З'їзд поставив перед парт-організаціями завдання розгорнути підготовку до Всесоюзного учительського з'їзду¹⁴. Відповідно до настанов партії на Україні влітку 1924 р. пройшли перепідготовку на курсах понад 50 тис. учителів. Протягом 1920—1925 рр. в інститутах народної освіти і на трирічних педкурсах було підготовлено головним чином з робітничо-селянської молоді близько 5 тис. радянських вчителів. В 1924 р. уже половина сільського вчительства брала активну участь в культурно-масовій роботі. Того року значно підвищилася заробітна плата вчителів. У 1925 р. на Україні діяло близько 18 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких працювало 53 700 вчителів і навчалось майже 2 млн. учнів. Крок за кроком партія залучала працівників освіти до активної роботи по будівництву нової школи, політично виховуючи їх, формуючи нового, радянського вчителя.

Наприкінці 1924 р. пройшли вчительські з'їзди, на яких були підбиті підсумки боротьби за нову школу, участі педагогів у громадсько-політичному житті країни. На Україні в роботі з'їздів взяли участь близько 6 тис. учителів. Волосні, повітові, окружні з'їзди і конференції засвідчили, що вчителі активно і в усьому підтримують політику Комуністичної партії. Делегати Київської загальноміської вчительської конференції запевнили губком партії, що вчительство Києва йде разом з Компартією і віддасть всі свої сили справі народної освіти. Лозунгом учительського з'їзду Олександрії Катеринославської губернії було: «Жодної громадської роботи без учителя, жодного вчителя поза громадською роботою». Подібні рішення приймали й інші з'їзди та конференції. До Всеукраїнського з'їзду учителів активно готувалися всі працівники освіти і чекали на нього як на важливу подію у своїй діяльності і житті.

⁷ КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов, М., 1963, стор. 327.

⁸ «Известия» (орган ЦК КП(б)У), 1921, № 6, стор. 48—49.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 348.

¹⁰ А. В. Луначарський. Ленин и народное образование, М., 1960, стор. 21—22.

¹¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 194.

¹² КПСС о культуре, просвещении и науке, стор. 332—333.

¹³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 50.

¹⁴ Там же, стор. 14.

Перший Всеукраїнський з'їзд учителів проходив з 5 по 11 січня 1925 р. в Харкові. В його роботі взяли участь 393 делегати від усіх округів¹⁵. З них 267 (69,7%) — сільські вчителі. Серед делегатів було 46 (12%) комуністів і кандидатів у члени Компартії. Майже 80% чол. мали стаж педагогічної роботи від 5 років і більше¹⁶. Делегати з'їзду представляли кращу частину вчительства — 208 делегатів (54%) брали участь в революційному русі, 70 — служили в Червоній Армії¹⁷.

Учасниками з'їзду були керівники Компартії України і Уряду республіки Е. Й. Квірінг, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, В. П. Затонський та інші.

Секретар ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінг у привітанні з'їзду відзначив, що вся робота вчительства за останній час свідчить про його корінний поворот до Комуністичної партії і Радянської влади¹⁸. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський, вітаючи делегатів, побажав їм «прокласти широку дорогу до всього українського вчительства»¹⁹. Присутні на з'їзді з великим інтересом заслухали ряд доповідей, в яких висвітлювалися завдання соціалістичного будівництва, розвитку народної освіти і роль учителя. З доповідями виступили В. Я. Чубар («Чергові завдання Радянської влади»), М. О. Скрипник («Учитель і пролетарська революція»), В. П. Затонський («Національне питання і школа»).

Всі делегати були однастайними в тому, що лише Комуністична партія, Радянська влада по-справжньому піклуються про освіту, школу, народного вчителя. Делегат з Полтавщини у своєму виступі заявив, що «поворот вчителя в бік Радянської влади треба шукати не в матеріальних факторах, а в тому, що, з одного боку, поширилося вчення Маркса і Леніна, а, з другого боку, — вплив Комуністичної партії переконав вчительство, що на боці Комуністичної партії і Радянської влади правда»²⁰.

Значною подією з'їзду було вручення ордена Трудового Червоного Прапора вчителю села Липці Харківського округу П. В. Щепкіну, який 33 роки пропрацював у школі. Г. І. Петровський, вручаючи високу нагороду, сердечно поздоровив його й урочисто проголосив: «Хай живуть герої праці — вчителі України!». П. В. Щепкін подякував за таку оцінку його роботи і, звернувшись до делегатів, сказав: «Цю нагороду я відношу до заслуг всього червоного радянського вчительства... і бажаю вам продовжувати виконувати заповіді, які залишив нам дорогий учитель В. І. Ленін. Впевнений, що ви з честю виконаєте їх і виправдаєте довіру Комуністичної партії». Весь з'їзд, стоячи, влаштував овацію першому вчителю на Україні, нагородженому орденом²¹.

З'їзд вручив ЦК КП(б)У червоний прапор і оголосив декларацію. «Під червоним прапором, — говорилося в ній, — до партії прийшло все вчительство. Ми обіцяємо привести під червоний прапор широкі селянські маси». М. О. Скрипник, який виступав перед делегатами з'їзду за дорученням ЦК КП(б)У, сказав: «Приймаючи цей прапор від імені партії, я щасливий вітати у вашій особі все вчительство України. Тепер після семи років революції під червоний прапор приходить ще одна армія — вчительство»²².

В резолюції Першого Всеукраїнського з'їзду вчителів відзначалося: «Вчительство України твердо стоїть на платформі Радянської влади, разом з мільйонами робітників та селян, з якими почуває себе кровно зв'язаним, воно цілком підтримує політику партії і готове, як один, підтримувати партію і Радянську владу у всіх її заходах щодо оборони держави, піднесення продуктивних сил і культурного розвитку працюючих мас»²³. Цей з'їзд був важливою віхою в діяльності не лише вчительства, а й усієї інтелігенції республіки. На ньому було підбито підсумки тривалої боротьби Комуністичної партії за вчителя в справі його залучення до активної участі в соціалістичному будівництві. В січні 1925 р. відбулися з'їзди учителів і в інших республіках.

Свідченням дальшого політичного піднесення радянського вчительства став Перший Всесоюзний з'їзд учителів, який проходив 12—17 січня 1925 р. в Москві у приміщенні Великого театру Союзу РСР. З усіх кінців країни на з'їзд прибуло 1559 делегатів — представників 49 національностей, серед них — 231 чол. від українського вчительства²⁴. Вітаючи делегатів з'їзду, М. І. Калінін сказав, що «історія хоче, щоб

¹⁵ Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові. 5—11 січня 1925 р., Харків, 1925, стор. 151.

¹⁶ Там же, стор. 152.

¹⁷ «Народний учитель», 11 січня 1925 р.

¹⁸ «Коммунист», 6 січня 1925 р.

¹⁹ Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові. 5—11 січня 1925 р., стор. 101.

²⁰ «Народний учитель», 8 січня 1925 р.

²¹ Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові. 5—11 січня 1925 р., стор. 101—102.

²² «Коммунист», 10 січня 1925 р.

²³ Бюлетень НКО УРСР, 1925, № 1, стор. 7.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 7, спр. 194 (1), арк. 72.

ви виконали таке завдання: виховайте нову людину, боріться за справжнє братерство народів, за комунізм»²⁵.

Учасники з'їзду обговорили актуальні проблеми дальшого розвитку народної освіти. Радянській школі, її завданням в умовах соціалістичного будівництва присвятила свою доповідь Н. К. Крупська. З доповіддю «Завдання освіти в системі радянського будівництва» виступив А. В. Луначарський. Він закінчив її заклик до вчителів: «Хай пролунає по всій країні голос з'їзду — випрямся, вчителю, із свідомістю власної гідності займи це надзвичайно важке, але й надзвичайно славне місце, що відведене тобі в будівництві нової культури!»²⁶. На пленарних засіданнях і секціях одночасно схвалювалася лінія партії на побудову соціалізму, на культурну революцію. Від українських вчителів виступило 6 делегатів. Завершуючи свою роботу, всі учасники з'їзду прийшли на Червону площу до Мавзолею В. І. Леніна. Вручаючи ЦК РКП(б) від імені з'їзду червоний прапор, делегати заявили: «Учительство великої робітничо-селянської республіки передає ЦК РКП(б) свій прапор на знак того, що воно стає віднині під один прапор з партією»²⁷.

В Декларації від імені 250 тис. учителів з'їзд дав клятву на вірність партії, справі соціалізму. «Від імені сотень тисяч безпартійного народного вчительства нашої Радянської країни, від імені тих тисяч волосних зборів і повітових конференцій, які послали нас на Всесоюзний з'їзд, перед трудящими всього світу ми заявляємо, що цілком і беззаперечно приймаємо над собою керівництво з боку партії...», — говорилося в Декларації. — Всюди і скрізь ми будемо вірними помічниками Комуністичної партії і Радянської влади в їх всесвітньо-історичній роботі»²⁸. Ще в 1918 р. на I Всеросійському з'їзді в справі освіти Володимир Ілліч висловив тверду впевненість, що «...краща частина вчительства, прийде на допомогу, — і в цьому... вірна заповідь того, що справа соціалізму перемаже»²⁹. І ці сподівання збулися. Більшість учителів стала надійною опорою Радянської влади, провідником ідей комунізму в маси.

Перший Всесоюзний з'їзд учителів став важливою подією в житті нашої країни. Головним підсумком з'їзду було те, що він чітко визначив політичну позицію вчительства — найчисленнішої армії радянської інтелігенції, його роль і місце в соціалістичному будівництві.

За роки Радянської влади в СРСР виросла велика армія народних вчителів, в рядах якої налічується 2,5 млн. чол., в тому числі півмільйона на Україні. Вірні ідеям Комуністичної партії, радянські вчителі брали активну участь в ліквідації неписьменності і в колективізації, зі зброєю в руках в роки Великої Вітчизняної війни захищали Радянську владу, відбудовували народне господарство після війни і сьогодні перебувають у перших рядах будівників нового суспільства.

Сотні і тисячі безмежно відданих своїй улюбленій справі вчителів завжди у пошуках нового, прогресивного в навчанні і вихованні молоді. Їх шанує народ, високо оцінює уряд. Лише на Україні орденами і медалями нагороджено понад 20 тис. працівників народної освіти. Понад 30 тис. учителів республіки обрано депутатами до місцевих Рад, кілька кращих з них — до Верховних Рад СРСР та УРСР. 2300 працівників народної освіти мають почесне звання заслуженого вчителя Української РСР. Дванадцятьом кращим із кращих присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. Їх імена широко відомі всьому радянському народові і далеко за межами нашої країни. Це справжні майки педагогічної справи: член-кореспондент АПН СРСР В. О. Сухомлинський, директори шкіл М. К. Андрієвський, Г. К. Михненко, Н. В. Самойлик, І. Г. Ткаченко, М. П. Чернобаєва, Г. Д. Нестеренко, вчителі В. П. Іваненко, Є. К. Касьяненко, Є. М. Кучеренко, М. Р. Осадчий, С. К. Сафонова³⁰.

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у привітанні колективів редакції, авторам і читачам «Учительской газеты» з нагоди її 50-річчя писав: «Народний учитель — гордість радянського суспільства. Він здобув загальну повагу беззавітним служінням справі народної освіти, щедрістю свого серця, благородними духовними якостями, любов'ю до дітей. Партія високо цінить ідейну переконаність, самовіддану працю учителя, його великий вклад у формування нової людини»³¹. Ця висока оцінка діяльності радянського вчителя — яскраве свідчення його великої і відповідальної ролі в радянському суспільстві.

Озброєні рішеннями XXIV з'їзду КПРС, працівники освіти віддають свій талант, енергію і знання благородній справі навчання і виховання молодого покоління.

В. Ю. НІКОЛАЄНКО

²⁵ «Известия», 13 січня 1925 р.

²⁶ «Известия», 17 січня 1925 р.

²⁷ «Известия», 15 січня 1925 р.

²⁸ «Народний учитель», 1925, № 1, стор. 44.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 75.

³⁰ Працею звеличені, К., 1972, стор. 6—7.

³¹ «Радянська Україна», 4 жовтня 1974 р.

РАДЯНСЬКИЙ ВОЄНАЧАЛЬНИК

(До 80-річчя з дня народження
С. К. Тимошенка)

Ім'я вірного сина Комуністичної партії Маршала Радянського Союзу Семена Костянтиновича Тимошенка широко відоме не тільки в нашій країні, а й за її межами.

С. К. Тимошенко народився 18 лютого 1895 р. у с. Фурманівці (нині Ізмаїльського району Одеської області) в сім'ї селянина-бідняка. В 1915 р. був призваний до царської армії. Після закінчення орнієнбаумських кулеметних курсів його направили на російсько-німецький фронт. Беручи участь у першій світовій імперіалістичній війні, він зрозумів, заради чий інтересів ведеться ця кровопролитна бойня.

Велика Жовтнева соціалістична революція стала переломним моментом у житті Семена Костянтиновича. Ще під час Лютневої буржуазно-демократичної революції, коли його було обрано до солдатського ескадронного комітету, він разом з іншими солдатами включився в боротьбу за припинення імперіалістичної війни. У період Великого Жовтня без вагань пішов за більшовиками, 1918 р. вступив до лав Червоної Армії, а в 1919 р.— став комуністом.

Набувши досвіду під час придушення контрреволюційного виступу отамана Каледина на Дону, в боях з білокозаками у донських степах та білогвардійцями в Криму, С. К. Тимошенко під Царицином вже командував кавалерійською бригадою, а в 24 роки став командиром ушлявленої 6-ї кавалерійської дивізії легендарної 1-ої Кінної армії, у лавах якої він пройшов через усю громадянську війну. «Семен Костянтинович Тимошенко,— відзначав С. М. Будьонний у своїх мемуарах,— призначений замість І. Р. Апанасенка начальником 6-ї кавалерійської дивізії, зарекомендував себе хоробрим воїном і здібним організатором. Маючи велику силу волі і будучи безмірно відданим революції, С. К. Тимошенко за короткий час став одним з ушлявлених командирів дивізії Кінного корпусу»¹.

Про героїчні подвиги Семена Костянтиновича, його безстрашність у боротьбі з ворогами збереглося чимало документальних матеріалів². За мужність, виявлену під час ліквідації врангелівців та розгрому білогвардійських банд на Україні, С. К. Тимошенко був нагороджений третім орденом Червоного Прапора, а за подвиги на Південно-Західному фронті він став кавалером Почесної революційної (золотої) зброї*. П'ять разів його було поранено, але він залишався до повної перемоги на фронтах громадянської війни. Як делегат VIII Всеросійського з'їзду Рад (грудень 1920 р.) слухав виступ В. І. Леніна і мав з ним бесіду.

В 1922 р. С. К. Тимошенко закінчив Вищі військові академічні курси, а пізніше курси командирів-єдиначальників при Військово-політичній академії, командував кавалерійським корпусом, був заступником командуючого військами спочатку Білоруського, а потім Київського військових округів. У липні 1937 р. його призначили командуючим військами Північно-Кавказького військового округу, а 3 лютого 1938 р.— командуючим військами Київського особливого військового округу. На всіх цих посадах він проявив себе досвідченим командиром і організатором. Під його керівництвом проходили військові навчання і маневри, інспекційні перевірки частин і з'єднань. Особливу увагу він приділяв технічній реконструкції Радянських Збройних Сил, оснащення їх новою технікою і зброєю. У вересні 1939 р. війська під його командуванням успішно здійснили визвольну місію, «взявши під захист населення споконвічних українських земель від загрози загарбання їх німецько-фашистськими агресорами»³.

Під час радянсько-фінляндського конфлікту 1939—1940 рр. С. К. Тимошенко був призначений командуючим військами Північно-Західного фронту. Бойові дії на Карельському перешийку завершилися істотним поліпшенням стратегічного становища Радянського Союзу: були створені умови, які гарантували безпеку Ленінграду, Мурманську і Мурманській залізниці.

За рік до початку Великої Вітчизняної війни С. К. Тимошенко став Наркомом оборони СРСР. Йому було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу⁵.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу зміцненню обороноздатності країни. Здійснювалася реорганізація армії, оснащення її новою зброєю і бойовою технікою. «Керівний склад Наркомату і Генштабу, особливо Маршал С. К. Тимошенко,— відзначав у своїх мемуарах Г. К. Жуков,— у той час працювали по 18—19 годин на добу. Часто Нарком залишався у себе в кабінеті до ранку»⁶.

¹ С. М. Буденный. Пройденный путь, М., 1958, стор. 293.

² Красный архив, т. 1. Из боевой деятельности С. К. Тимошенко в годы гражданской войны, М., 1941, стор. 54—102.

* Цією зброєю в роки громадянської війни Постановою ВЦВК було нагороджено 20 чол.

³ «Правда», 2 квітня 1970 р.

⁴ А. М. Василевский. Дело всей жизни, М., 1973, стор. 103.

⁵ «Известия», 8 травня 1940 р.

⁶ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969, стор. 249.

С. К. Тимошенко побував у багатьох військових округах, сприяв поліпшенню методів навчання й виховання бійців і командирів Червоної Армії. Під його безпосереднім керівництвом були проведені тактичні вчення і маневри в Прибалтійському, Ленінградському, Московському, Білоруському, Київському та інших військових округах⁷. Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський наводить багато фактів і деталей про ті заходи, що були здійснені Наркоматом оборони і Генштабом щодо відбиття можливого нападу фашистів. Так, для посилення західних прикордонних військових округів сюди додатково були перекинуті контингенти військ із внутрішніх військових округів. Водночас, починаючи з 27 травня 1941 р., у терміновому порядку тут почалося будівництво польових фронтових командних пунктів, а з 19 червня на них були розміщені фронтові управління Прибалтійського, Західного та Київського військових округів. На військові навчання було викликано близько 800 тис. запасних. Загальна чисельність армії і флоту до середини 1941 р. становила понад 5 млн. чол., тобто в 2,8 раза більше, ніж у 1939 р.⁸ «13 червня,— згадував Г. К. Жуков,— С. К. Тимошенко у моїй присутності зателефонував Й. В. Сталіну й попросив дозволу дати наказ про приведення прикордонних округів у бойову готовність і розгортання перших ешелонів згідно планів прикриття»⁹. Але позитивної відповіді не одержав.

І все ж, незважаючи на допущені прорахунки в оцінці строків початку гітлерівської агресії і значні втрати, план «блискавичної війни» ворога зазнав краху. Йому не вдалося досягти стратегічних цілей: середньодобові темпи просування гітлерівців різко впали. Велику роль у цьому відіграли оперативно-організаційні заходи, здійснені Наркоматом оборони і Генштабом у передвоєнні роки.

З 19 липня 1941 р. С. К. Тимошенко — заступник Наркома оборони СРСР¹⁰. У різний час він командував військами Західного і Південно-Західного стратегічних напрямів, очолював Західний, Північно-Західний і Південно-Західний фронти, був представником Ставки Верховного Головнокомандування. Семен Костянтинович координував бойові дії Ленінградського і Волхівського фронтів, Північно-Кавказького фронту і Чорноморського флоту, 2-го і 3-го Прибалтійських фронтів, а також 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів під час здійснення ними великих наступальних операцій, зокрема, по визволенні території Радянської України від німецько-фашистських загарбників. Свідченням особливих заслуг Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка у Великій Вітчизняній війні було відзначення його багатьма бойовими нагородами, в тому числі трьома орденами Суворова 1-го ступеня і вищим військовим орденом «Перемога».

З 1946 по 1960 рр. С. К. Тимошенко очолював ряд військових округів. У 1960 р. його було призначено генеральним інспектором групи генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР. Останні шість років свого життя він очолював Радянський комітет ветеранів війни.

Комуністична партія і радянський народ не раз виявляли С. К. Тимошенку високе довіря. Він обирався депутатом Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, членом ЦК Комуністичної партії України, членом ЦК КПРС.

У зв'язку з 50-річчям Збройних Сил Радянського Союзу Указом Президії Верховної Ради СРСР за особливі заслуги С. К. Тимошенка, як і деяких інших видатних воєначальників, було нагороджено «Почесною зброєю із золотим зображенням Державного герба СРСР»¹¹. Він двічі удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу, нагороджений п'ятьма орденами Леніна та багатьма іншими урядовими нагородами¹². Його ім'я ввійшло в історію Радянської країни й невіддільне від багатьох видатних перемог, які Збройні Сили СРСР здобули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Я. М. ГОРЕЛІК

⁷ Див. Школа боевой учебы, М., 1940 р.

⁸ А. М. Василевский. Назв. праця, стор. 118—119.

⁹ Г. К. Жуков. Назв. праця, стор. 249.

¹⁰ «Правда», 20 липня 1941 р.

¹¹ «Красная Звезда», 23 липня 1968 р.

¹² Люди бессмертного подвига. Очерки о дважды и трижды Героях Советского Союза (книга вторая, изд. 3-е). М., 1973, стор. 464.

ДО 25-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ІНДІЇ РЕСПУБЛІКОЮ

26 січня 1975 р. виповнилося 25 років з дня проголошення Індії республікою*. Четверть століття — невеликий строк у житті держави, та за цей час народ колишньої відсталі колонії Великобританії досяг значних успіхів у галузі економіки і культури, зміцненні політичної незалежності. В Індії закладено фундамент самостійного національного розвитку, створено власну металургію, машинобудування, електроенергетику, хі-

* Як відомо, ця країна стала незалежною в серпні 1947 р.

мічну промисловість тощо. Якщо раніше Індії доводилося закуповувати за кордоном майже все устаткування для промислових підприємств, то тепер вона — одна з небагатьох країн, що порівняно недавно звільнилася від колоніальної залежності, яка експортує промислове устаткування та іншу продукцію важкої промисловості. Лише за останні два роки обсяг експорту її чавуну, сталі і прокату зріс більш як на 14%, а сталейних і чавунних труб різного діаметра — майже у 2 рази. Про високу якість індійських виробів свідчить той факт, що їх поставляють у такі розвинуті держави, як Франція, Англія, Японія та Австралія¹. Індія підписала вже понад 100 контрактів про подання технічної допомоги багатьом країнам Азії та Африки². Такий порівняно швидкий промисловий розвиток республіки був би неможливим без створення і розширення державного сектора в її економіці.

Нині народ Індії працює над виконанням п'ятого п'ятирічного плану (1974—1978 рр.), основне завдання якого полягає в дальшому зміцненні державного сектора. Для цієї мети асигновано величезні кошти³. Незважаючи на певні труднощі, в 1973/74 фінансовому році державні підприємства одержали 668 млн. рупій чистого прибутку проти 198 млн. у 1972/73 р. З 1972 р. на них невпинно зростають темпи виробництва⁴.

Велике значення для становлення державного сектора має економічне і науково-технічне співробітництво Індії з Радянським Союзом. З допомогою СРСР в країні вже споруджено більше 40 фабрик і заводів, а планується збудувати ще понад 60⁵. Якщо в 1947 р. в Індії було виплавлено трохи більше 1 млн. т сталі, то в 1973 р. лише Бхілайський металургійний комбінат, який Джавахарлал Неру назвав символом радянсько-індійського співробітництва, дав 2,1 млн. т. Завершується спорудження другого металургійного гіганта — в Бокаро, де щороку виплавлятиметься близько 10 млн. т сталі. Експорт виробленого на цьому заводі чавуну вже дав країні близько 110 млн. рупій в іноземній валюті.

На північ від столиці Індії, у верхів'ях річки Ганг, 10 років тому почалося будівництво Хардварського заводу важкого електроустаткування. Це також плід радянсько-індійського економічного співробітництва. Порівняно недавно радянські та індійські геологи виявили значні родовища нафти у штаті Гуджарат. Наші спеціалісти допомагають створювати перші держгоспи, зміцнювати оборону країни, готувати національні кадри тощо.

Успішно розвивається співробітництво між СРСР та Індією в галузі науки і техніки. Так, укладено угоду про запуск за допомогою радянської ракетно-носія індійського штучного супутника Землі. Індійські статистики підраховали, що підприємства, споруджені в країні за участю радянських спеціалістів, випускають близько 80% всього металургійного устаткування, 60% важкого електроустаткування. На них вироблено 30% електроенергії, виплавлено близько 20% сталі^{6—8}.

За чверть століття відбулися значні зміни і в житті індійського села, де проживає 4/5 населення цієї великої країни. В 1947—1948 рр., незабаром після того, як з Індії пішли англійські колонізатори, уряд, очолюваний полум'яним патріотом своєї батьківщини Джавахарлалом Неру, почав розробляти важливі аграрні реформи. Місцеві законодавчі збори приймали відповідні закони, які згодом затверджував президент республіки. Однак через шалений опір поміщиків у початковий період незалежного розвитку закони про проведення аграрної реформи були прийняті лише в трьох штатах — Бомбеї, Мадрасі (1948 р.) і Хайдарабаді (1950 р.). В законодавчих зборах інших штатів їх обговорення тривало кілька років. У ході аграрних перетворень було ліквідовано деякі феодальні пережитки, але на селі продовжує існувати глибока соціальна нерівність. Основна маса селянства не має достатньої кількості землі. Тому прогресивні кола країни схвалили рішення керівних органів правлячої партії Індійський національний конгрес і конференції головних міністрів штатів про значне зменшення з кінця 1972 р. максимального розміру земельних володінь. Лишки землі, вилучені у поміщиків, розподілятимуться між малоземельними і безземельними селянами. Нове законодавство було прийняте в 1972 р. уряді штатів (Андрха, Біхар, Махараштра, Мадхья-Прадеш та ін.), але аграрна реформа почала здійснюватися лише в Кералі, Західній Бенгалії та Ассамі. Показово, що в штаті Керала, де при владі перебуває уряд Об'єднаного фронту, очолюваний комуністом Ачутій Меноном, ще в середині серпня 1972 р. земельні ділянки одержало більше 200 тис. найбідніших селян, а близько 3 млн. орендарів і сільськогосподарських робітників було оголошено власниками земель, які вони займали, і звільнено від сплати ренти⁹.

¹ «Правда», 20 жовтня 1974 р.

² «Новое время», 1972, № 33, стор. 8.

³ «Азия и Африка сегодня», 1974, № 1, стор. 21.

⁴ «Правда», 3 листопада 1974 р.

⁵ «Новое время», 1972, № 33, стор. 8.

^{6—8} «Правда», 26 листопада 1973 р.

⁹ «Новое время», 1972, № 33, стор. 8.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ АМЕРИКАНСЬКОЮ БУРЖУАЗНОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ПОЛІТИКИ США В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ В 1939—1945 рр.

З кожним днем у латиноамериканських країнах міцніє і розвивається широкий антиімперіалістичний рух за прогрес і демократію, за економічну і політичну незалежність. Відчуваючи історичну приреченість і близький крах свого панування у цьому районі земної кулі і намагаючись будь-що зберегти свої позиції, імперіалізм веде широкий економічний, політичний, ідеологічний та військовий наступ на «вируючий континент». Все це зумовлює необхідність ретельного аналізу як сучасного становища в країнах Латинської Америки, так і найважливіших етапів їх історичного минулого, одним з яких була друга світова війна 1939—1945 рр.

Вивчення міжнародних відносин у Західній півкулі цього періоду і, зокрема, політики США в Латинській Америці, становить не лише суто науковий інтерес. Воно допомагає визначити основу і джерела нинішньої залежності латиноамериканських країн від цієї найбільшої імперіалістичної держави. Аналіз політичних, економічних та військових аспектів використання Сполученими Штатами території, економіки і людських ресурсів континенту у своїх цілях, дослідження змісту і форм їх взаємовідносин, дає змогу зробити ряд важливих висновків щодо стратегії американського імперіалізму в цьому районі земної кулі.

Радянська історична наука приділяє значну увагу вивченню зовнішньополітичної експансії США в Латинській Америці. Однак ця тема досліджена ще недостатньо. У монографіях вітчизняних латиноамериканістів розглянуто лише окремі її аспекти¹.

Відносини США з країнами Латинської Америки в 1939—1945 рр. неодноразово ставали предметом дослідження американських буржуазних істориків, спеціалістів з міжнародних відносин, юристів, економістів, журналістів, які присвятили цьому питанню сотні книг і статей. В їх працях, написаних з антикомуністичних позицій, перекручуються історичні події, фальсифікуються статистичні дані, підтасовуються факти і, таким чином, робляться вигідні для імперіалізму висновки².

¹ Див. Латинская Америка в советской печати, М., 1964; М. С. Альперович. Советская историография стран Латинской Америки, М., 1968; Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки, М., 1968; Г. А. А р б а т о в. Идеологическая борьба в современных международных отношениях. Доктрины, методы и организация внешнеполитической пропаганды империализма, М., 1970; А. А. Арзуманян. Борьба двух систем и мировое развитие, М., 1964; В. В. Вольский. Латинская Америка. Нефть и независимость, М., 1964; Н. Н. Иноземцев. Внешняя политика США в эпоху империализма, М., 1960; Н. Н. Яковлев. Идеология американской «империи», М., 1967; його ж. Рах Американа. Имперская идеология: истоки, доктрины, М., 1969; А. Н. Глинкин. Новейшая история Бразилии (1939—1959), М., 1961; С. А. Гонимонский. Латинская Америка и США. 1939—1959, М., 1960; М. В. Антясов. Современный панамериканизм. Происхождение и сущность доктрин панамериканской солидарности, М., 1960; Б. И. Гвоздарев. Эволюция и кризис межамериканской системы, М., 1960; М. Гречев. Империалистическая экспансия США в странах Латинской Америки после второй мировой войны, М., 1954; Л. И. Зубок. Империалистическая политика США в странах Карибского бассейна. 1900—1939, М.—Л., 1943; М. И. Лазарев. Дворцовые перевороты в странах Латинской Америки, М., 1967; К. С. Тарасов. США и Латинская Америка, М., 1972, та ін.

² S. F. Bemis. The Latin American Policy of the United States, New York, 1967; його ж. A Foreign Policy of the United States, Toronto, 1965; його ж. A Diplomatic History of the United States, New York, 1950; його ж. A Short History of the American Policy and Diplomacy, New York, 1959; H. M. Blackmer. United States Policy and Inter-American Sistem, 1889—1952, Paris, 1952; O. Perkins. The United States and the Carribean, Cambridge, 1947; D. G. Munro. The Latin American Republics. A History, New York—London, 1942; J. F. Rippy. Historical Evolution of Hispanic America, New York, 1945; E. O. Guerrant. Roosevelt's Good Neighbour Policy, Mexico, 1950; L. Duggan. The Americas: The Search for Hemisphere Security, New York, 1949; T. W. Palmer. A Search for Latin American Policy, Gainesville, 1957; A. P. Whitaker. The United States and South America, Cambridge,

У питаннях, що стосуються політики США в Латинській Америці під час другої світової війни, буржуазних науковців можна (звичайно, умовно) розділити на три основні групи. До першої слід віднести відвертих апологетів, які вихваляють імперіалістичну політику Сполучених Штатів і виправдовують агресивні дії уряду та північноамериканських монополій (С. Беміс, Х. Блекмер, О. Перкінс, Д. Мурро, Д. Ріппі), до другої — об'єктивістів, які змушені визнати ті чи інші загальновідомі факти агресивної політики Сполучених Штатів у Латинській Америці під час війни (Е. Геррант, Л. Дагген, Т. Палмер, А. Уайтекер), до третьої — лібералів (Л. Гарднер, І. Горовіц, Д. Джерассі та ін.), які визнають і на словах засуджують деякі експансіоністські й агресивні дії США в Латинській Америці, зазначаючи при цьому, що причиною їх є не імперіалізм янки, а помилки «окремих президентів», «державних осіб», «керівників монополій» тощо. Та всі вони в один голос стверджують, що діяльність США в Латинській Америці під час другої світової війни була тріумфом політики «доброго сусіда». Так, Е. Геррант стверджує, що позики кредитних організацій Сполучених Штатів латиноамериканським країнам мали на меті «допомогти розвиткові національної промисловості» й носили «неполітичний і некомерційний характер»³. Намагаючись будь-що виправдати експансіонізм Сполучених Штатів щодо латиноамериканського континенту, буржуазні дослідники твердять, нібито, незважаючи на «окремі помилки й непорозуміння» (такі, як доктрина Монро, політика «великого кийка» тощо), в цілому політика їх країни була завжди добросусідською.

Значне місце в працях американських авторів займає пропаганда і вихваляння реакційних доктрин і теорій панамеріканізму, «спільної долі американців», «добросусідства» та ін. Це робиться для того, щоб переконати латиноамериканські народи у необхідності економічного, політичного та військового союзу їх країн із США для захисту від міфічної загрози комунізму. При цьому буржуазні вчені посиляються на відсталість латиноамериканських країн та необхідність подавати їм допомогу. Характерно, що причини цієї відсталості вони вбачають не в засиллі капіталу США та інших імперіалістичних держав, а у відсутності родовищ кам'яного вугілля, несприятливому географічному положенні, труднощах у розвитку транспорту, низькій продуктивності праці, відсутності національних капіталів і кваліфікованих кадрів тощо. Тому, як твердять буржуазні історики, прогрес у країнах Латинської Америки можливий тільки за умови їх союзу із Сполученими Штатами, як це було в 1939—1945 рр.

Напередодні другої світової війни між імперіалістами США, Англії, Німеччини, Японії, Італії, Франції точилася гостра боротьба за вплив на латиноамериканському континенті⁴. Міцні економічні, політичні та військові позиції, географічна близькість до Латинської Америки, тиск, шантаж, підкуп дали Сполученим Штатам змогу перемогти у цій боротьбі. Для здійснення своїх експансіоністських цілей монополії США скористалися з труднощів, які виникли в країнах Латинської Америки у зв'язку з початком воєнних дій в Європі та відривом латиноамериканського континенту від європейських ринків. Сполучені Штати уклали з державами Латинської Америки двосторонні договори та угоди про торгівлю та економічне співробітництво, поставки стратегічної сировини і матеріалів, надали їм кабальні позики і кредити через експортно-імпортерський банк. У боротьбі за Латинську Америку імперіалісти США використовували ембарго, бойкот, дипломатичне втручання, підтримували реакційні і диктаторські режими. За роки війни експорт капіталу США збільшився з 3,7 млрд. доларів у 1939 р. до 4,3 млрд. доларів у 1946 р.⁵ На вкладений капітал американський

1948; D. M. Dozer. *Latin America. An Interpretive History*. New York—London, 1962; W. H. Callcott. *The Western Hemisphere. Its Influence on United States Policies to the End of World War II*, Austin—London, 1968; O. Perkins. *The United States and Latin America*, Baton Rouge, 1961; I. L. Mecham. *The United States and Inter-American Security, 1889—1960*, Austin, 1961; J. W. Pratt. *The American Secretaries of State and their Diplomacy*, New York, 1969; E. Lienwen. *United States Policy in Latin America. A Short History*, New York, 1965; H. Hovey. *United States Military Assistance*, New York, 1965; M. W. Williams, R. F. Bartlett, R. E. Miller. *The People and Politic of Latin America*, New York, 1955; L. K. Gardner. *Economic Aspects of New Deal Diplomacy*, Madison, 1964; I. L. Horowitz. *The Political Ideology of Political Economy*. Notre Dame—London, 1968; Y. Gerassi. *The Great Fear*, New York, 1963.

³ Е. О. Guerrant. Назв. праця, стор. 168.

⁴ Напередодні другої світової війни на країни Латинської Америки припадало 17% видобутку світових запасів нафти, 13% — кольорових металів, 3% — каучуку, 46,3% — сурми, 21,3% — міді, 17,3% — свинцю, 15,3% — нафти, 17,8% — олова, 32% — ванадію, 10,2% — цинку, 7,6% — вольфраму, значна кількість марганцю, ртуті, алмазів, хромової руди, молибдену тощо. («Мировое хозяйство и мировая политика», № 9, 1942, стор. 45).

⁵ «Survey of Current Bussiness», травень 1954, стор. 92.

імперіалізм одержав близько 1,2 млрд. доларів прибутку⁶. Таким чином, саме Сполучені Штати грабували природні багатства та експлуатували народні маси латиноамериканських країн, а не навпаки, як пише Беміс.

Посилаючись на деяке зростання окремих галузей промисловості в латиноамериканських країнах, американські буржуазні автори твердять, нібито під час війни в Латинській Америці відбувався процес «індустріалізації», що за допомогою доларів США тут будувалося «нове індустріальне суспільство». Але ж відомо, що основою індустріалізації є насамперед важка промисловість, виробництво засобів виробництва. Тим часом у Латинській Америці США з метою збільшення ємкості південноамериканського ринку стимулювали розвиток другорядних галузей. Як правило, всі підприємства, збудовані за допомогою США, мали незакінчений виробничий цикл. Вони відразу потрапляли під контроль американських монополій, які відмовляли країнам Латинської Америки у поставках необхідного промислового устаткування нібито на тій підставі, що воно необхідне для війни. З свого боку, забезпечуючи Сполучені Штати стратегічною сировиною і матеріалами, країни південноамериканського континенту нагромадили на рахунках різних організацій США мільйони доларів, сподіваючись після закінчення війни одержати за них машини та устаткування. Однак Сполучені Штати розраховувалися за борги продовольчими і непромисловими товарами, що призвело до ще більшої залежності країн від американського імперіалізму. Прибравши до рук ще й зовнішню торгівлю держав континенту, імперіалісти США дістали можливість знижувати ціни на сировину і підвищувати їх на промислове устаткування. За підрахунками радянських економістів, з 1939 по 1945 рр. від нееквівалентної торгівлі з країнами Латинської Америки Сполучені Штати одержали додатково близько 2 млрд. доларів⁷. Таким чином, на кінець війни латиноамериканські країни опинилися у повній економічній залежності від свого могутнього імперіалістичного сусіда.

Особливо наполегливо буржуазні автори фальсифікують зовнішню політику Сполучених Штатів у Латинській Америці в 1939—1945 рр. Так, професор Каліфорнійського університету Д. Дозер твердить, що в цей час уряд США відмовився від «втручання у справи молодших сусідів у Латинській Америці»⁸, а У. Коллкотт називає зовнішньополітичний курс Ф. Рузвельта «революційним»⁹. Професор Корнельського університету О. Перкінс захоплюється діями «великої і сильної держави, яка урочисто... зобов'язалась утримуватися від застосування сили у великому районі»¹⁰. Буржуазні автори на всі лади вихваляють міжамериканську систему та її роль у зовнішній політиці США. Так, Х. Блекмер називає її системою «повільного поширення багатосторонніх дій, що включає в себе колективну участь всіх американських республік»¹¹. Маскуючись політикою «добросусідства», Сполучені Штати здійснювали зовнішньополітичну експансію, головною метою якої було встановлення свого політичного панування на латиноамериканському континенті. Для реалізації своїх планів вони використовували дипломатичний тиск, шантаж, шпигунство, диверсії, втручання у внутрішні справи, організовували і спрямовували антиурядові заклоти, військові перевороти, підтримували профашистських диктаторів.

Так, 5 червня 1941 р. США спровокували еквадор-перуанський конфлікт, формальною причиною якого були взаємні прикордонні домагання, а фактичною — відмова уряду Еквадору надати Сполученим Штатам право будувати військові бази на Галапагоських островах¹². У жовтні 1941 р. уряд Панамі не дозволив США будувати військові бази на території своєї країни. Тоді американський посол у Панамі Вільсон організував «тихе повалення» небажаного президента Аріаса. Сполучені Штати демонстративно відмовили у позиках Мексиці і Болівії, оскільки ще до війни їх уряди націоналізували американську власність¹³.

Важливе місце у зовнішній політиці США займав ідеологічний наступ на Латинську Америку. Головними його завданнями були: пропаганда різних реакційних доктрин і теорій, американського способу життя, політична ізоляція імперіалістичних конкурентів, ізоляція організацій робітничого класу від широкого антиімперіалістичного руху тощо. Американський учений Л. Маркел указував, що основна мета американської пропаганди — «примусити народи полюбити США й відмовитися від комунізму»¹⁴. Намагаючись «завоювати серця своїх південних сусідів», управління воєнної

⁶ М. Гречев. Империалистическая экспансия США в Латинской Америке после второй мировой войны, М., 1954, стор. 28.

⁷ М. Гречев. Назв. праця, стор. 62.

⁸ D. M. Dozer. Назв. праця, стор. 530.

⁹ W. H. Callcott. Назв. праця, стор. 300.

¹⁰ O. Perkins. Назв. праця, стор. 72.

¹¹ H. M. Blackmer. Назв. праця, стор. 199.

¹² С. А. Гонимонский. Назв. праця, стор. 101.

¹³ B. Wood. The Making of the Good Neighbour policy, New York, 1961, стор. 189.

¹⁴ L. Markel. Public Opinion and Foreign Policy, New York, 1939, стор. 157.

інформації Сполучених Штатів, у розпорядженні якого було 19 короткохвильових радіостанцій, організувало передачі 41 іноземною мовою, загальним обсягом 168 годин на добу. На кінець війни радіомовлення іспанською і португальською мовами зросло з 0,5 до 250 годин на тиждень¹⁵. Особлива увага приділялася кінопропаганді. Протягом 1939—1945 р. метраж фільмів, що експортувалися із США в Латинську Америку, збільшився на 90%¹⁶. Незважаючи на численні заяви про «панамериканський» характер зовнішньої політики, «повагу» принципів взаємних консультацій тощо, США ігнорували інтереси латиноамериканських країн і діяли на власний розсуд. Так, у 1940 р. вони ввели війська в американські володіння Франції і Голландії, не порадившись із сусідами. Характеризуючи цю політику, канадський ліберальний журналіст В. Крегем зазначав, що «Латинській Америці недостатньо мати просто хорошого сусіда. Їй потрібен добрий, розумний або хоча б такий сусід, який би достатньою мірою прислухався до вимог континенту. Коротко ці вимоги можна висловити так: Латинська Америка відчуває потребу не в танках, а в тракторах»¹⁷.

Особливий інтерес для дослідника становить вивчення воєнної політики США в латиноамериканських країнах у 1939—1945 рр. Американські буржуазні історики твердять, що вона дала змогу «захистити країни регіону від Гітлера». Л. Даген писав, що «всі народи Західної півкулі палко прагнули до співробітництва із США», вбачаючи в цьому гарантію своєї безпеки¹⁸. В такому ж дусі висловлюються Г. Палмер і С. Беміс. Проте факти спростовують ці безпідставні заяви: під час другої світової війни Сполучені Штати здійснювали в латиноамериканських країнах військово-стратегічну експансію, метою якої було остаточне закріплення економічних і політичних позицій, встановлення контролю над збройними силами регіону, утримання їх від безпосередньої участі в бойових діях, організація військового блоку в Західній півкулі, придушення національно-визвольного руху. З свого боку, народи Латинської Америки розуміли необхідність створення на період війни тимчасового оборонного союзу США і латиноамериканських країн, але виступали проти перетворення такого союзу на знаряддя боротьби з демократією і прогресом. Однак імперіалісти США використали справедливе прагнення простих латиноамериканців для якнайшвидшого розгрому фашизму у своїх цілях. «Ми не будемо,— писав у 1941 р. американський журналіст Х. Болдуїн,— здійснювати похід у Південну Америку для врятування справжніх або фіктивних демократій, чи з будь-якою іншою метою, окрім збереження нашої власної шкіри»¹⁹.

Скориставшись загрозою, яка виникла для Західної півкулі з боку фашистських держав (до речі, ця загроза була дуже проблематичною), США встановили контроль над збройними силами континенту. Протягом 1939—1945 рр. у країнах Латинської Америки було збудовано більш як 90 військових баз і спостережних пунктів. Обслуговували їх 100 тис. американських солдатів і офіцерів²⁰. Під тиском Сполучених Штатів всі європейські військові місії залишили Латинську Америку, і більшість їх була замінена місіями США²¹. Американський імперіалізм встановив свій контроль над стратегічними шляхами сполучення. Поставки зброї латиноамериканським країнам за ленд-лізом, вартість яких на 31 березня 1945 р. становила 227 млн. доларів²², не тільки приносили величезні прибутки монополіям США, але й давали місцевим диктаторам змогу розправлятися з національно-визвольним рухом. За допомогою договорів та угод про експорт стратегічної сировини Сполучені Штати всіляко пристосовували економіку латиноамериканських країн до потреб своєї воєнної промисловості²³.

В грудні 1941 р. Японія оголосила війну Сполученим Штатам Америки. Здавалося б, настав час і для збройних сил країн Латинської Америки. Однак США обмежилися тим, що рекомендували їх урядам розірвати дипломатичні і торговельні відносини з державами «осі». І хоч усі країни Латинської Америки в 1941—1945 рр. оголосили війну Німеччині, Японії та Італії, а пізніше як учасники антигітлерівської коаліції вступили до ООН, безпосередньої участі у воєнних діях їх армії не брали²⁴.

¹⁵ "Foreign Commerce Weekly", 24 березня 1945 р.

¹⁶ В. Перло. Американский империализм, М., 1951, стор. 126.

¹⁷ W. Krehem. Democracies y tiranias en el Caribe, Buenos Aires, 1957, стор. 340.

¹⁸ L. Duggan. Назв. праця, стор. 216.

¹⁹ H. Baldwin. United we stand! New York, 1941, стор. 83.

²⁰ "Documents on American Foreign Relations 1952", New York, 1953, стор. 325.

²¹ "World Report", October 1947, стор. 86.

²² «Мировое хозяйство и мировая политика», 1947, № 6, стор. 72.

²³ L. Duggan. Назв. праця, стор. 98.

²⁴ Лише збройні сили Мексики та Бразилії брали безпосередню участь у війні. 201-а мексиканська авіаескадрилья з ліній по вересень 1945 р. билася проти японських військ на Філіпінах, а бразильський експедиційний корпус у складі 4 дивізій (30 тис. чол.) у червні 1944 р. був відправлений в Африку, а у вересні 1944 р. брав участь у боях за Італію в складі 5-ої армії США. Людські втрати Мексики у війні становили близько 1 тис. чол. убитими, Бразилії — близько 2 тис.

Розкриваючи причину такої позиції США, Л. Дагген вказує, що правлячі кола країни смертельно боялися впливу перемог Радянської Армії та революційних ідей на латиноамериканських солдатів. Коли б латиноамериканцям було дозволено взяти безпосередню участь у війні, продовжує Дагген, вони «могли б опинитися серед кращих борців за демократію» у себе на батьківщині, і дали б зрозуміти, що «не для того допомагали бити фашистів у Європі, щоб сприяти їх посиленню у власних країнах»²⁵.

Наведені факти свідчать про фальсифікацію американськими істориками політики США в Латинській Америці під час другої світової війни. Навіть більш-менш об'єктивні буржуазні вчені змушені визнати її експансіоністський, імперіалістичний характер. Так, Л. Дагген зазначає, що в досліджуваний період США «користувалися своєю силою для того, щоб принижувати інших, і знаходили моральне виправдання своїм зухвалим агресивним актам під маскою таких гучних слів, як гуманізм, конституціонізм, доля»²⁶. Л. К. Гарднер у книзі «Економічні аспекти дипломатії нового курсу» писав: «Якщо військове втручання припинилося, то тиск офіційний і неофіційний тривав... Рішення не використовувати канонерки для збирання боргів ще не означало відмови від спроб зібрати їх, або, що ще важливіше, відмови від використання дипломатії долара для сприяння американським інтересам... Політика «добраго сусіда» означала, зрештою, розуміння того, що військове втручання фактично лише заважає ефективному використанню американської економічної і політичної могутності»²⁷. І. Горовіц підкреслював, що будь-яка націоналізація або прогресивна реформа в Латинській Америці «суперечить інтересам США»²⁸, а Дж. Джерассі визнавав, що «ні позики, ні інвестиції... не мали на меті допомогти латиноамериканським націям зменшити їх економічні лиха, які, в основному, були викликані орієнтацією на один вид сільськогосподарського виробництва або на один товар»²⁹. Незважаючи на неодноразові заяви про «безкорисливу» дружбу з народами Латинської Америки, США витрачали чимало коштів для «зміцнення» цієї дружби. Сенатор Х. Батлер, який в листопаді 1943 р. відвідав латиноамериканські країни, відзначав, що за три роки війни Сполучені Штати витратили в Латинській Америці на справи, що не мали нічого спільного з військовими зусиллями, 6 млрд. доларів. Більшість цих коштів «пішла на купівлю дружби з Латинською Америкою»³⁰.

Хоч у 1939—1945 рр. американські імперіалісти й зміцнили свої позиції на латиноамериканському континенті, все ж повністю реалізувати там свої плани їм не вдалося. Відомий буржуазний історик Т. Палмер змушений визнати, що головною перешкодою для поширення ідеологічного впливу США в Латинській Америці була непопулярність Сполучених Штатів³¹. Незважаючи на пропаганду в кіно, пресі, по радіо, значні витрати на купівлю стратегічної сировини, пишуть автори збірника «Що думають про нас у Південній Америці», «більшість громадськості Латинської Америки стримано ставиться до США. Американська пропаганда не доходить до населення, яке живе в злиднях, забите і неписьменне»³². Не «прогрес» та «індустріальний розвиток» несла латиноамериканським народам політика США в 1939—1945 рр., а злидні, хвороби, неписьменність, реакцію. Це і є та історична правда, яку апологети американського імперіалізму намагаються фальсифікувати у «солідних» і «об'єктивних» працях.

В. П. КИРИЧЕНКО.

²⁵ L. Duggan. Назв. праця стор. 96.

²⁶ L. Duggan. Назв. праця, стор. 93.

²⁷ L. Gardner. Назв. праця, стор. 47, 61, 110.

²⁸ I. L. Horowitz. Назв. праця, стор. 307.

²⁹ G. Gerassi. Назв. праця, стор. 220.

³⁰ «Inter-American Affairs 1943», Boston, 1944, стор. 41.

³¹ T. W. Palmer. Назв. праця, стор. 119.

³² «What the South American think of us», New York, 1945, стор. 8—9.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

КПСС — ВДОХНОВИТЕЛЬ И ОРГАНИЗАТОР ПОБЕДЫ СОВЕТСКОГО НАРОДА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ.

*Историографический очерк,
М., 1973, 262 с.*

Натхненником і організатором великої історичної перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною була Комуністична партія. Глибоке й всебічне висвітлення діяльності КПРС у роки війни є одним із завдань історико-партійної науки. Майже тридцять років розвивається історіографія КПРС періоду Великої Вітчизняної війни. Пройдено шлях від накопичення фактичного матеріалу і перших спроб систематизації та узагальнення його до створення фундаментальних праць про всенародну боротьбу під керівництвом партії за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, за визволення народів світу від фашизму.

Рецензована праця є першою спробою дати історіографічний аналіз літератури, присвяченої діяльності КПРС у роки війни. У ній розглядається значення керівної ролі партії в зміцненні обороноздатності країни у передвоєнні роки, в проведенні партійно-політичної роботи в Збройних Силах, організації радянського тилу, всенародної боротьби проти загарбників на тимчасово окупованій радянській території, зміцненні дружби народів СРСР у роки війни і визначено проблеми, що потребують дальшої розробки. Значну увагу в книзі приділено розвитку джерелознавчої бази досліджень з тієї чи іншої проблеми, викриттю буржуазних фальсифікацій історії другої світової і, зокрема, Великої Вітчизняної війни, та аналізу праць радянських істориків з цього питання. У рецензованій праці розкрито діяльність партії по створенню в довоєнні роки необхідних передумов щодо зміцнення обороноздатності країни. При цьому автори звернули увагу на недостатнє висвітлення організаторської, ідеологічної роботи партії, особливо місцевих партійних органів по мобілізації трудящих на усунення недоліків у народному господарстві.

Чільне місце у книзі відведено історіографії партійно-політичної роботи в Зброй-

них Силах, починаючи від перших публікацій в роки війни і до розгляду праць останніх років. Широко аналізуються збірники документів про діяльність ЦК ВКП(б), Радянського уряду, місцевих партійних органів, військового командування та політорганів Червоної Армії. Високу оцінку дано першій книзі 5-го тому «Истории Коммунистической партии Советского Союза».

Зміст і значення рішень партії й уряду, які визначали завдання трудящих країни по зміцненню Збройних Сил і посиленню ударів по ворогу, як відзначають автори, найповніше розкрито в першій книзі 5-го тому «Истории Коммунистической партии Советского Союза».

Належне місце в історіографії війни займають спогади полководців, воєначальників, в яких розкрито організаторську діяльність ЦК партії, Військових рад, політорганів, партійних і комсомольських організацій у військах на різних етапах війни. Однак, як відзначають автори рецензованої праці, в радянській історіографії недостатньо показано діяльність Комуністичної партії по організації морально-політичної підготовки радянських воїнів у ряді битв і операцій Великої Вітчизняної війни, слабо досліджено роботу щодо зміцнення єдності армії і народу, немає праць, які б розкривали особливості ідеологічної та організаційно-партійної роботи на фронтах у різні періоди війни, не узагальнено досвід партійно-політичної роботи в період визволення Радянською Армією народів Європи.

Значне місце у книзі відведено проблемі партійного керівництва народною боротьбою на тимчасово окупованій території. Проблематиці партизанської боротьби присвячена значна кількість праць радянських істориків, особливо нарисів і мемуарів, статей та повідомлень. Однак, як справедливо зазначають автори, історико-партійних досліджень про партизанський рух і партійне підпілля порівняно небагато. Цю проблему історики почали вивчати більш ґрунтовно лише з другої половини 50-х років. У зв'язку з цим було розглянуто велику кількість документів, що висвітлюють діяльність республіканських і обласних парторганізацій, штабів партизанського руху. З'явилися праці про партизан-

ську пресу, боротьбу радянських людей проти німецько-фашистських загарбників.

У працях 60-х років розглядаються питання взаємодії партизанських з'єднань з Червоною Армією, участь радянських людей в європейському русі Опору. Широко аналізується література, присвячена партійному підпіллю, партизанському рухові в роки війни.

На наш погляд, розгляд цих питань найбільше відповідає вимогам щодо історіографічних досліджень: чітко визначена проблематика, сказано, що зроблено попередниками з даної проблеми, об'єктивно показано значення, здобутки й недоліки.

Серед питань, що потребують дальшого дослідження, автори називають діяльність Центрального, республіканських та обласних штабів партизанського руху, їх оперативних груп і представництв на фронтах, структуру нелегальних партійних органів, партійне будівництво на тимчасово окупованій ворогом території, систему керівництва й управління партизанським рухом і партійним підпіллям та ідейно-політичну роботу партії серед партизанів, а також по розкладу військ противника, ворожих антирадянських формувань. Чекає на своїх дослідників й проблема боротьби проти буржуазних фальсифікацій історії партизанського руху.

У книзі розглядаються питання історіографії політичної та організаторської роботи партії в радянському тилу. Порівняно з іншими напрямками діяльності партії у роки війни ця проблема в історіографії до XX з'їзду КПРС розроблялася повільно. З другої половини 50-х років спостерігається значна активізація історичних досліджень, поступово розширюється джерельна база, поглиблюється аналіз фактів та рівень наукових узагальнень.

Автори справедливо вказують на необхідність історіографічного аналізу праць з питань історії економіки Великої Вітчизняної війни, а показати історичну цінність таких досліджень вони не зуміли.

Автори порушують ряд інших важливих питань. Зокрема, в літературі мало уваги відведено висвітленню процесу боротьби за перетворення в життя рішень та директив партії й уряду. У деяких виданнях мають місце лише перелік фактів або описи подій без аналізу та узагальнень. Є потреба у більш глибокому вивченні діяльності ЦК ВКП(б) і ДКО по розгортанню оборонного виробництва, про роль Комуністичної партії в справі евакуації продуктивних сил і матеріальних цінностей у роки війни.

Привертає увагу висвітлення в радянській історіографії теми зміцнення дружби народів СРСР у роки війни.

У рецензованій праці, докладно простежуючи формування джерелознавчої бази

досліджень, поступову активізацію публікацій документів та матеріалів з цієї проблеми, автори характеризують основні етапи її розвитку, аналізують літературу як загального характеру, так і з окремих питань проблеми. В полі зору історіографів — фундаментальні праці, книги, брошури, документальні збірники, мемуари, наукові статті радянських авторів: В. О. Мурадяна, Г. Ф. Комкова, Г. О. Куманьова, В. І. Клокова, О. М. Вербила, П. А. Жилина та ін.

У рецензованій праці дано глибокий аналіз тритомної праці істориків УРСР «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К., 1967—1969 рр.).

Значну увагу дослідники приділяють і питанню інтернаціонального виховання воїнів і всіх радянських людей, а також дружби народів СРСР. На нашу думку, автори мали більше сказати про завдання історико-партійної науки по дальшій розробці питань дружби народів воєнних років.

У літературі немає чіткої відповіді на питання про хронологічні рамки формування бойового союзу народів. Було б корисним вивчити спадкоємність досвіду бойової та трудової співдружності радянських народів у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, показати процес збагачення цього досвіду. В теоретичному плані великий інтерес являє також питання дальшого розвитку і зближення націй та народностей СРСР у роки війни.

Ще кілька зауважень. Автори, як правило, лише називають своїх попередників-історіографів, але не дають аналізу та оцінок їх праць. Серйозним упущенням книги, на нашу думку, є й те, що в ній ідеться про головним чином про літературу, видану російською мовою. Відомо, що над проблематикою Великої Вітчизняної війни працює великий загін істориків Білорусії, України та інших республік. Характеризуючи джерельну базу та її розвиток, автори рецензованої праці недооцінюють такі важливі джерела, як виступи і накази Голови ДКО СРСР, Верховного Головнокомандування.

На жаль, у книзі не приділяється належної уваги розгляду матеріалів наукових конференцій, присвячених історії Великої Вітчизняної війни. Поза увагою історіографів залишилося і питання розвитку пропаганди історичних знань про діяльність Комуністичної партії в роки війни.

Ці зауваження, звичайно, не знижують високої оцінки книги, яка допоможе дослідникам у дальшій розробці важливої проблеми про керівну роль Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни.

М. О. Буцько, Є. Т. Курганський

ІСТОРИЯ МОСКВЫ.

Краткий очерк,
изд-во «Наука», М., 1974, 515 с.

Столиця нашої Батьківщини місто-герой Москва відома на всіх континентах земної кулі. З цим величним містом нерозривно зв'язані грандіозні досягнення радянського народу у будівництві комуністичного суспільства, успіхи Союзу РСР у боротьбі за мир і соціальний прогрес.

Історії Москви присвячено чимало досліджень, в яких, зокрема, показано її багатотисячлітній розвиток, місце в історії нашої країни. Але в зв'язку із зростанням інтересу широких кіл громадськості до історії Москви ці видання стали бібліографічною рідкістю. Тому багатомільйонна армія радянських читачів вітає вихід у світ рецензованої монографії, в якій стисло викладається історія столиці від найдавніших часів до наших днів.

Враховуючи порівняно невеликий обсяг книжки, авторському колективу довелося здійснити копівку роботу щодо добору цікавих фактів і визначення основних етапів розвитку міста. Для створення ґрунтовного нарису з історії столиці нашої Батьківщини автори використали широке коло джерел — від давньоруських літописів до сучасних документів, що зберігаються у фондах партійних і державних архівних установ СРСР.

Вони зосередили основну увагу на висвітленні таких питань: роль Москви в об'єднанні руських земель і створенні централізованої багатонаціональної держави; її значення як важливого економічного центру країни в XVI — на початку XX ст.; місце Москви в розвитку культури країни; роль і значення міста в історії революційного руху, і, нарешті, показ Москви як столиці Країни Рад. Це дало змогу розкрити історію міста в тісному зв'язку з історією всієї країни і водночас показати, як впливали ті чи інші історичні події, що відбувалися у Москві, на розвиток суспільних процесів за її межами.

Виклад історії Москви автори розпочинають з питання про час виникнення міста та його перших поселенців. Спираючись на дослідження радянських археологів, вони доводять, що вже на початку XII ст. на території сучасного Кремля існувало поселення, а засновниками міста були ремісники і селяни. Знахідки місцевих металевих і керамічних виробів, скляних браслетів з Києва, шиферних пряслиць з Волині, арабських монет IX ст. свідчать про те, що мешканці цього поселення підтримували жваві торговельні контакти як з давньоруськими землями, так і з Середньою Азією, Вірменією тощо.

Отже, літописна згадка про Москву від 1147 р. була лише фіксацією факту існування ремісничо-торговельного поселення. Відтоді Москва починає відігравати дедалі більшу роль в історії нашої країни. Завдяки вигідному географічному положенню

в XIV ст. вона стає центром одного з найбільших державних утворень Північно-Східної Русі — Московського великого князівства. Навколо Москви гуртувалися сили, які виступали проти татаро-монгольського ярма, за єдність руських земель.

У XIV—XV ст. московські князі доклали багато зусиль для остаточного визволення Русі від залежності Золотої Орди. За князювання Івана III Москва була проголошена столицею Російської централізованої держави. В цей час у місті з'явилися нові кам'яні будівлі — кремль, монастирі і церкви, значного розвитку набули ремесло і торгівля, про що свідчать навіть сучасні назви вулиць — Котельницька набережна, Столешників провулок тощо. За даними англійця Ченслера, у середині XVI ст. в Москві мешкало не менше людей, ніж у Лондоні.

У XVII ст. в Росії відбувався процес складання всеросійського ринку, в ході якого Москва перетворилася в найбільший господарсько-ремісничий центр країни. У столиці тоді проживало близько 200 тис. чол., існувало більше 250 видів ремесел, щороку її відвідували купці з 140 міст і повітів Росії.

У XVIII ст., незважаючи на проголошення столицею Росії Петербурга, економічний розвиток Москви продовжувався, і вже в першій половині XIX ст. кожний шостий промисловий робітник працював на підприємствах Москви.

Москва відіграла велику роль у розвитку культури країни. В XIV—XVI ст. у ній було складено літописні зводи, створено хронограф, в якому історія Русі подавалася як частина всесвітньої історії, розвивалися світська література, книгодрукування, живопис, архітектура. Саме тут працювали відомі мислителі, художники, друкарі, будівничі — Ф. Куріцин, А. Рубльов, Ф. Конь, І. Федоров тощо.

У 1687 р. в місті відкрито Слов'яно-греко-латинську академію, а в 1755 р. з ініціативи М. В. Ломоносова — перший у Росії університет, для якого у 1786—1793 рр. було споруджено спеціальне приміщення. В Москві почала виходити і перша в Росії громадська газета «Московские ведомости», яку видавав М. І. Новиков.

Висвітлюючи процес зростання міста, його забудову, розвиток культури, яка мала загальноросійське значення, автори водночас звертають увагу читача на гострі соціальні протиріччя, жорстоку експлуатацію феодалами і купцями найбідніших категорій населення Москви, описують народні повстання в столиці 1547, 1648, 1662, 1771 рр. та інші, показують підтримку народними масами міста селянських війн під проводом С. Разіна, О. Пугачова тощо.

Москва відіграла велику роль у Вітчизняній війні 1812 р. На підступах до міста, поблизу с. Бородіна, відбулася героїчна Бородінська битва, яка знаменувала собою поворот у ході війни на користь Росії. Перебування в Москві виявилось згубним для

французьких військ. 7(19) жовтня 1812 р. Наполеон змушений був залишити місто. Таким чином москвичі вписали в історію рідного міста нову яскраву сторінку.

Розповідаючи про розвиток Москви в XIX ст., автори підкреслюють, що саме тут діяв декабристський «Союз благоденства», сформувався гурток О. І. Герцена і М. П. Огарьова, працювали революційні народники, а наприкінці століття з'являються марксистські гуртки, зокрема група М. І. Бруснева, «Робітничий союз», членами якого були Д. І. Ульянов, М. І. Ульянова та інші видатні марксисты, і, нарешті, Московський комітет РСДРП.

На початку XX ст. посилюється революційна боротьба московських робітників, активізується діяльність комітету РСДРП, в якому працювали М. Е. Бауман, Р. С. Землячка та інші більшовики.

Автори приділили чимало уваги опису революційних подій, що відбувалися в 1905—1907 рр., лютому і жовтні 1917 р. У березні 1918 р. за рішенням уряду Москва стала столицею Радянської держави.

Розвитку Москви за роки Радянської влади авторський колектив приділив багато місця. Це цілком виправдано. Тут працював великий Ленін, звідси наш уряд керував боротьбою радянського народу проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у роки громадянської війни, відбудовою народного господарства і культу-

ри, проведенням соціалістичної індустріалізації та колективізації сільського господарства, мобілізацією зусиль трудящих на розгром німецько-фашистських загарбників.

За роки Радянської влади Москва перетворилася на великий промисловий, науковий і культурний центр. Вона прикрасилася новими величними будовами, площами, стадіонами, парками, пам'ятниками. Тут працюють Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, Рада Міністрів СРСР і Верховна Рада СРСР, відбуваються з'їзди КПРС. У московських вузах, технікумах та інших учбових закладах навчаються сотні тисяч чоловік. Московські музеї, бібліотеки, кінотеатри, театри і клуби щодня заповнюють тисячі відвідувачів.

Москва — визначний центр міжнародного політичного життя. Тут відбуваються різні міжнародні конференції, симпозиуми, конгреси демократичних сил.

Поліграфічне оформлення рецензованої книжки виконано на високому технічному рівні. У ній вміщено велику кількість ілюстрацій, зокрема кольорових, які органічно доповнюють її зміст.

«История Москвы. Краткий очерк» стане в пригоді пропагандистам та агітаторам, її з інтересом прочитає кожний, хто цікавиться минулим нашої країни.

В. М. Зайцев,
Ф. Є. Лось

**ГОДЫ БРАТСКОЙ ДРУЖБЫ
И СОТРУДНИЧЕСТВА СССР И ПНР.
ЛЕТОПИСЬ ВАЖНЕЙШИХ СОБЫТИЙ
СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИХ
ОТНОШЕНИЙ 1944—1974 гг.*
изд-во «Наукова думка»,
К., 1974, 167 с.**

У липні 1974 р. трудящі Польської Народної Республіки урочисто і радісно відсвяткували 30-річчя існування народної влади в країні. Разом з ними цю знаменну подію в житті братнього народу широко відзначили й радянські люди. В ювілейних торжествах у ПНР взяв участь Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. На спільному засіданні Політбюро ЦК ПОРП і Президії Ради Міністрів ПНР підкреслювалося, що участь у торжествах Л. І. Брежнева «стала яскравим відображенням сердечного братерства і єдності народної Польщі і Радянського Союзу»¹. В своєму виступі на урочистому засідан-

ні сейму ПНР Л. І. Брежнев дав високу оцінку радянсько-польським відносинам. «Тепер, — відзначив Леонід Ілліч, — політичні, економічні, культурні зв'язки між нашими країнами набрали такого розмаху, якого вони ніколи в минулому не знали»².

Рецензована праця, як зазначено в її передмові, є літописом найважливіших подій радянсько-польських відносин 1944—1947 рр. Крок за кроком автори простежують розвиток багатогранного співробітництва між двома братніми країнами з часу визволення Польщі Радянською Армією від німецько-фашистських загарбників, встановлення народно-демократичного ладу в країні і до наших днів.

Для написання літопису складачі використали широке коло радянських і польських джерел, зокрема, рішення, матеріали з'їздів і пленумів ЦК КПРС і ЦК ПОРП, декрети і постанови найвищих органів державної влади СРСР і ПНР, договори та угоди, плани співробітництва між державними і громадськими установами обох країн, фактичний матеріал наукових видань і преси.

Книга відкривається передмовою, після якої подано перелік найважливіших подій з історії радянсько-польських відносин

* Редакционная коллегия: В. П. Чугаев, И. И. Белякевич, П. М. Калениченко, В. К. Мороз.

¹ «Трубина Луду», 24 липня 1974 р.

² «Правда», 22 липня 1974 р.

1944—1974 рр. і закінчується короткою післямовою. У кінці праці вміщено великий список літератури, до якого включено опубліковані в СРСР протягом останніх п'яти років видання, присвячені радянсько-польським відносинам. Це дає змогу читачеві дізнатися, яка є література з цього питання.

Історія трьох останніх десятиріч радянсько-польських відносин — це значною мірою історія двох братніх держав. Якщо взяти, скажімо, економічні відносини, то по літопису можна простежити історію виникнення і зростання багатьох польських промислових підприємств, їх вклад у розвиток братнього співробітництва з СРСР. Наприклад, під 21 квітня 1950 р. знаходимо в літопису запис про те, що уряд ПНР опублікував затверджений Сеймом декрет про будівництво з допомогою Радянського Союзу металургійного комбінату Нова Гута під Краковом (стор. 43), а вже 3 травня наступного року, зазначається в книзі, для будівництва комбінату на півроку раніше встановленого строку прийшов перший ешелон з радянськими машинами і промисловим устаткуванням (стор. 48).

20 січня 1954 р. за рішенням уряду ПНР комбінату присвоєно ім'я В. І. Леніна (стор. 59). 29 грудня 1956 р. за участь у проектуванні, будівництві, поставці й монтажі устаткування, а також за підготовку польських кадрів для Нової Гуті радянських спеціалістів нагороджено орденами ПНР (стор. 70).

5 червня 1959 р., йдеться в літопису, в Москві був підписаний протокол про технічне сприяння Радянського Союзу у справі дальшого розширення комбінату в Новій Гуті (стор. 84). 11 січня 1967 р. — про закінчення з допомогою СРСР другого етапу будівництва цього комбінату (стор. 120), а 12 березня того ж року — про розгортання серед його колективу соціалістичного змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня (стор. 121). 17 липня наступного року в Новій Гуті введено у дію прокатний стан, побу-

дований з радянською допомогою (стор. 128), а 28 квітня 1973 р. тут урочисто відкрито пам'ятник В. І. Леніну (стор. 154).

Багато місця в літопису відведено радянсько-польському співробітництву в галузі культури і науки, зв'язкам між громадськими організаціями і товариствами трудящих СРСР і ПНР, зародженню і розвитку цього багатогранного співробітництва, вдосконаленню його форм.

Нині не проходить жодного дня, який не приносить би нових відомостей про радянсько-польське співробітництво, особливо в галузі економіки, науки, культури, спорту, зв'язків між громадськими організаціями двох країн. Їх детальний опис зайняв би кілька товстих томів. І тому перед істориками стояло нелегке завдання — з величезної кількості фактичного матеріалу вибрати найважливіші події останніх 30 років.

У цілому автори справилися з цим завданням. Проте, на наш погляд, має місце непослідовність у висвітленні деяких культурних заходів (днів культури, місячників, конкурсів і фестивалів радянської культури у ПНР, днів, присвячених ПНР у СРСР, гастролей театрів та мистецьких колективів тощо). Водночас у літопису вміщено матеріал про окремі події, що не мають прямого відношення до теми, а також деякі дрібні факти.

До недоліків рецензованої праці слід також віднести й окремі неточності. Так, Польсько-радянський інститут розпочав свою роботу не 1, а 31 січня 1952 р. Відкрита 17 січня 1961 р. у Варшаві науководослідна установа називалася Закладом історії польсько-радянських відносин. Трапляються окремі неточні формулювання. Проте, незважаючи на вказані недоліки, рецензоване видання буде корисним для науковців, учителів, студентів, пропагандистів і лекторів, а також для кожного, хто вивчає або цікавиться історією Польщі, радянсько-польськими відносинами.

І. Т. Лісевич

**АТАКУЮЩИЙ КЛАСС.
ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ, ИСТОРИИ
И СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ
МЕЖДУНАРОДНОГО
РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ*,
Днепропетровск, 1973, 221 с.**

1973 р. марксистсько-ленінські партії всього світу відзначили видатну дату в історії міжнародного робітничого руху — 70-річчя II з'їзду РСДРП.

* Матеріали Всесоюдної наукової сесії, присвяченої 70-річчю II з'їзду РСДРП.

Керуючись постановою ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», Наукова рада АН СРСР з комплексної проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» провела у Дніпропетровську (червень 1973 р.) Всесоюзну наукову сесію, присвячену питанню «Міжнародне значення ленінізму і боротьба за згуртованість світового революційного руху».

В роботі сесії взяли участь наукові співробітники Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР, Інституту історії АН УРСР і Дніпропетровського держуніверситету.

У рецензованому збірнику вміщено матеріали сесії, в яких знайшли відображення найактуальніші проблеми теорії, історії та розвитку міжнародного робітничого руху, критика буржуазних і ревізіоністських концепцій світового революційного процесу.

Ідейною основою міжнародної єдності трудящих усіх країн, їх спільної боротьби проти імперіалізму, за соціальний прогрес, національну незалежність і мир є лєнінізм. Досвід світового революційного процесу підтверджує правильність лєнінських ідей про необхідність тісного союзу і об'єднання зусиль усіх загонів міжнародного пролетаріату, всіх потоків всесвітнього революційно-визвольного руху. У змістовній доповіді к.і.н. Ю. С. Оганісяна «Лєнінське вчення про пролетарський інтернаціоналізм і його значення в боротьбі за згуртованість міжнародного комуністичного руху» показано історичне значення II з'їзду РСДРП, який став важливою віхою у розвитку боротьби В. І. Лєніна та його соратників за міжнародну єдність робітничого класу.

Д. і. н., проф. О. А. Галкін присвятив свій виступ «Лєнінізм і проблеми формування свідомості робітничого класу» важливому питанню лєнінського вчення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату, охарактеризував основні положення марксистської концепції формування свідомості робітничого класу, звернувши особливу увагу, зокрема, на значення революційної соціалістичної теорії у цьому процесі.

Спираючись на багатющий досвід першої у світі пролетарської партії нового типу, створеної на II з'їзді РСДРП, та братніх партій країн соціалізму щодо залучення на бік робітничого класу непролетарських верств, відзначив к.і.н. Л. Б. Москвін, комуністичні та робітничі партії в країнах розвинутого капіталізму дедалі більше стають справжніми керівними центрами широкого антимонopolістичного руху трудящих.

«У боротьбі ідей перемагає лєнінізм (Марксизм-лєнінізм і ідеологія союзників робітничого класу НДР)» — тема доповіді к.і.н. А. С. Зав'ялова. Дослідник ввів у науковий обіг багато спеціальної літератури і, особливо, німецької. Протягом усієї своєї історії, відзначив науковець, Комуністична партія, а потім Соціалістична єдина партія Німеччини спиралася на досвід КПРС. Об'єднавши всі прогресивні партії та організації країни у національному фронті, СЕПН викувала союз усіх активних сил суспільства на платформі миру, демократичних перетворень і будівництва соціалізму.

Тема «Основні етапи виникнення й розвитку робітничого класу в світлі лєнінських ідей (деякі питання)» була розкрита д.і.н. М. А. Заборовим. Досліджуючи процес формування й становлення пролетаріату відповідно до лєнінського розуміння цього процесу, автор виділяє три ос-

новні етапи, які водночас є етапами історії класової боротьби пролетаріату.

Останнім часом радянські дослідники приділяють значну увагу розробці тем про тенденції та нові явища у сучасному міжнародному робітничому русі, які впливають на соціально-економічне становище пролетаріату. В збірнику цій тематиці присвячені змістовні доповіді: к.і.н. Г. Ніколаєва і Л. Машезерської — «Нові явища в масовому робітничому русі в світлі лєнінського вчення про класову боротьбу», к.і.н. І. С. Хміля — «Про деякі тенденції у розвитку сучасного робітничого руху США», к.і.н. В. О. Горбика та аспірантки Г. П. Малашенок — «Класова боротьба англійських трудящих в умовах соціальної доктрини і практики консерваторів».

У своєму повідомленні «Науково-технічна революція і інтелігенція» к.і.н. В. О. Жаура розкрила суть сучасної науково-технічної революції у капіталістичному суспільстві. Автор підкреслила, що помічена К. Марксом і В. І. Лєніним тенденція до перетворення дедалі зростаючої кількості інтелігентів у залежних від капіталу найманих робітників з величезною силою виявляється в умовах сучасної науково-технічної революції.

Чільне місце у збірнику займають проблеми розвитку робітничого класу, як провідної сили соціалістичного і комуністичного суспільства. У доповіді д.і.н. І. М. Кулиничча. «Робітничий клас європейських соціалістичних країн — провідна сила в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства» на значному документально-фактичному матеріалі показано його керівну роль в економічній, політичній та духовній сферах суспільства, внесок у побудову матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму. Дослідник наголосив, що своє провідне становище робітничий клас зберігатиме на всіх етапах створення нового суспільного ладу аж до зникнення класів і побудови комунізму. І. М. Кулиничч значну увагу приділив критиці буржуазних концепцій правого опортунізму, виступи якого проти міжнародного робітничого і комуністичного руху особливо посилилися у другій половині 50-х — наприкінці 60-х років.

Актуальній темі — економічній допомозі СРСР і, зокрема, УРСР країнам, що розвиваються, присвятили свої виступи: І. І. Пономар — «Досвід братерського співробітництва (Металурги Придніпров'я — країнам, що визволяються)», к.і.н. А. Ф. Липовський — «Лєнінські ідеї інтернаціоналізму і підготовка національних кадрів для слаборозвинутих країн». К.і.н. Б. М. Забарко розповів про діяльність Комінтерну та його керівну роль по відношенню до міжнародних демократичних організацій.

Як ніколи раніше зростає історична роль робітничого класу країн Азії, Африки та Латинської Америки. Учасі африканського пролетаріату в національно-визволь-

му русі, розв'язанню соціально-економічних проблем у країнах «третього світу» присвячене глибоке, аналітичне дослідження к. і. н. Д. М. Філіпенка.

На сучасному етапі все актуальнішого значення набуває критика буржуазних концепцій світового революційного процесу та буржуазної історіографії історії робітничого і соціалістичного руху. Цим провідним проблемам присвячені доповіді: чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепакова — «Критика буржуазних концепцій світового революційного процесу та ролі робітничого класу», С. А. Агаєва — «До критики опортуністичних концепцій історичного досвіду КПРС», к. і. н. М. Д. Мартінова — «Критика західнонімецької буржуазної історіографії історії робітничого руху Німеччини».

У глибокій змістовній доповіді А. М. Шлепакова підкреслено, що прояв активності з боку буржуазних теоретиків щодо вивчення світового революційного процесу та ролі робітничого класу закономірно

збігається з періодами наростання революційної кризи, визрівання революційної ситуації в цілому. Неспроможність позицій буржуазних теоретиків виявляється у визначенні ними цілей та характеру революцій, їх рушійних сил.

Загалом надруковані у збірнику матеріали — актуальні, мають високий ідейно-теоретичний рівень, багаті оригінальними фактами.

Але разом з цим у ньому є й певні недоліки. Так, доповіді розміщені не за проблемним принципом, що утруднює їх читання. У деяких з них відсутні висновки.

У цілому публікація матеріалів сесії має велике значення, оскільки вони дають можливість не тільки розуміти історію світового революційного руху в минулому, але й, що головне, сприятимуть орієнтації читачів в актуальних проблемах розвитку світового революційного процесу на сучасному етапі.

М. В. Знаменська,
Л. А. Демиденко

О. ТИМОФЕЕВ.
*СЕВАСТОПОЛЬ Выходит
НА БАРИКАДЫ,*

*изд-во «Таврия»,
Симферополь, 1973, 172 с.*

Історія революційного руху трудящих легендарного міста-героя Севастополя і моряків Червонопрапорного Чорноморського флоту завжди привертала увагу істориків. У книжці О. Тимофеева йдеться про діяльність підпільників, перші соціал-демократичні організації міста, їх вплив на робітників, солдатів і матросів у роки першої російської революції.

Автор побудував свою розповідь за хронологічним принципом. Розділи книжки мають такі назви: «Вставай, піднімайся, робочий народ!», «Портова соціал-демократія...», «Матроський клуб — Ушакова балка», «Під червоним знаменом», «Перший і великий крок» та «Севастополь виходить на барикади».

Повстання моряків Чорноморського флоту 1905 р. мало великий вплив на розгортання революційної боротьби трудящих мас з царським самодержавством. У рецензованій праці ґрунтовно висвітлено процес зростання самосвідомості робітничого класу. Про це, зокрема, свідчать виступи севастопольських робітників у травні 1873 р. Це були одні з перших страйків у Росії.

О. Тимофеев широко відобразив зв'язки портовиків, будівельників міста, майстрових адміралтейства з матросами і солдатами. При цьому він підкреслив провідну роль портових робітників у посиленні політичної активності моряків Чорноморського флоту і солдатів севастопольського гарнізону.

Успіхом автора треба вважати і те, що він показав зростаючий вплив більшовиків на маси, допомогою ЦК РСДРП і особисто В. І. Леніна севастопольцям. Посланці партії В. І. Клименко-Чекмарьов, Я. Б. Дубицька та інші очолювали революційні виступи севастопольців, спрямовували їх по ленінському шляху. В Севастополі працювали більшовики-ленінці брати Дмитро і Костянтин Басалиги, учасники V (Лондонського) з'їзду РСДРП. Не випадково газета «Пролетарий» писала, що Севастополь став містом більшовиків.

У книжці розкрито діяльність першої Севастопольської Ради матроських, робітничих і солдатських депутатів, роботу бойових дружин та народної міліції у полум'яні дні 1905 р. Велику увагу приділено зародженню перших професійних спілок, найбільш масових організацій робітників, що діяли під керівництвом соціал-демократів.

Читачі вперше дізнаються про героїв-учасників революційного руху в Севастополі, імена яких до цього часу були мало відомі. Це — В. І. Клименко-Чекмарьов, М. І. Іванов, В. Ф. Бойдуш, брати К. М. та Д. М. Басалиги, А. М. Мазін, І. Я. Личов, П. А. Ткачук та інші (стор. 163).

При написанні книжки автор широко використав періодичну пресу. Викликає інтерес аналіз змісту окремих номерів севастопольських більшовицьких газет «Солдат» і «Робочий» та листівок, які закликали до революційної боротьби.

О. Тимофеев уперше розповів про підпільний журнал «Тюрьма», що видавався в 1906—1907 рр. політичними в'язнями при підтримці більшовицької матроської «Централки». Ці та багато інших фактів свідчать про те, що автором була проведена

велика пошукова робота, ним використано багато архівних документів.

Однак рецензована праця не позбавлена й окремих недоліків. У книжці недостатньо акцентовано увагу на зв'язках партійних організацій України і Севастополя, особливо у період підготовки першої російської революції. Викликає подив і той факт, що автор не дає посилань при наведенні цитат з більшовицьких газет і навіть з творів В. І. Леніна (стор. 16, 72, 73, 76, 137, 138, 153 та ін.). О. Тимофеев використав цікаві архівні матеріали і спогади більшовиків, проте не вказав на їх

джерела (стор. 79, 86, 135, 137 та ін.). На жаль, мають місце і деякі неточності. Так, на стор. 43 автор пише: «На зборах портової організації вони обрали депутата на III з'їзд...», а треба — делегата. На стор. 106 зазначається: «В ті ж дні у більшовицькій газеті «Нове життя» з'явилась стаття В. В. Володарського», а потрібно — В. В. Воровського.

Але зазначені недоліки не знижують загальної цінності книжки, яка вже дістала визнання у масового читача.

К. Я. Зенченко, В. Г. Чорна

А. П. ИГНАТЕНКО.

**БОРЬБА БЕЛОРУССКОГО НАРОДА
ЗА ВОССОЕДИНЕНИЕ С РОССИЕЙ,**

Изд-во БГУ имени В. И. Ленина, Минск,
1974, 192 с.

Зараз, коли завдяки героїчним зусиллям радянського народу відбуваються гігантські звершення у справі будівництва комунізму в нашій країні, особливо актуально звучить тема дружби народів СРСР. Її розкриття у всій величч, багатогранності і науковій масштабності — одне з першочергових завдань радянських істориків.

Безперечний інтерес у зв'язку з цим становлять праці, присвячені тому далекому часові, коли у битвах за свободу і незалежність, у класових боях кувалась і міцніла дружба народів нашої країни, зростала у них впевненість у тому, що лише в єдності криється запорука успіху в боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

З написаних за останні роки, на жаль, нечислених ще праць у цьому плані увагу привертає рецензована монографія О. П. Ігнатенка.

Використовуючи досить широке коло документальних джерел та літератури з даного питання, автор висвітлює героїчну боротьбу білоруського народу проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Росією, що охоплює значний історичний період — другу половину XVII і все XVIII ст.

Праця складається з невеликого вступу, двох розділів і короткого висновку.

У першому розділі розкривається економічне і політичне становище Білорусії у складі Речі Посполитої в досліджуваний період. Одним з основних висновків, до якого приходить автор, розглядаючи становище білоруського селянства, є правильне твердження, що в другій половині XVII—XVIII ст. феодально-кріпосницький гніт в Білорусії досяг небачених розмірів, набувши найпотворніших форм (стор. 33). Аналогічна думка випливає і при розгляді становища міського населення. Говорячи про захоплення світськими і церковними феодалами міських земель, їхні зловживання і лихо-

дійства, про тяжкість оподаткування, О. П. Ігнатенко аргументовано підводить читача до зробленого ним висновку про те, що більше половини міського населення за своїм майновим станом перебувало на грані злиднів (стор. 40).

В той же час питання про національно-релігійний гніт в Білорусії з боку польської шляхти розкрито неповно. Правильно говорячи про те, що посилення католицької агресії пояснювалось активізацією наступу на Схід Ватикану, а також антифеодальними виступами білоруського народу, що відбувалися під лозунгами визволення від соціального гніту і захисту православія, автор дещо спрощено підійшов до цього, по суті, цілого комплексу питань, звівши його фактично тільки до моментів, пов'язаних з гоніннями на православну церкву.

У другому розділі центральне місце відведено безпосередньому показові визвольної боротьби народних мас Білорусії за возз'єднання з братнім російським народом, а також характеристиці основних її форм. Досить значний фактичний матеріал дав автору змогу зробити висновок про те, що однією з форм боротьби проти кріпосницького і національно-релігійного гніту були масові втечі білоруських селян і міщан в Росію.

Аналізуючи визвольний рух в Білорусії в 70—90-х рр. XVII ст., О. П. Ігнатенко відзначає, що вже в той період найбільшого розмаху він набув у районах, розташованих поблизу російських кордонів і України (стор. 92). Особливо ця думка дістає свій розвиток, коли йдеться про події XVIII ст. Безперечно, прагнення автора показати виступи білоруських народних мас як ланку в єдиному ланцюгу антифеодальних рухів трьох братніх народів заслуговує на позитивну оцінку. Найбільш переконливо ця ідея звучить в розділі про вплив гайдамацького руху і великого антифеодального повстання 1768 р. (Коліївщини) на Україну на активізацію визвольної боротьби в Білорусії.

Однак, розглядаючи даний матеріал як один з найбільш повнокровних і цікавих у монографії, на жаль, не можна не вказати на ряд недоліків, що містяться в

цьому розділі. Недостатньо, зокрема, показано вплив селянської війни в Росії під проводом О. Пугачова на подальше розгортання антифеодальної боротьби в Білорусії.

Початок гайдамацького руху, який чомусь визначається як козацько-селянські повстання (а як же бути з участю в гайдамацькому русі міської бідноти?! — О. П.), автор без будь-яких посилань на джерела відносить до 1710 р. (стор. 124). Тим часом відомо, що вперше назва «гайдамаки» зустрічається в документі під 1717 р.¹

Не зовсім точною є фраза — «Борючись проти католицизму, вони (гайдамаки.— О. П.) виступали в ролі борців за православну віру» (стор. 126). Тут не повно розкрито відоме положення класиків марксизму про те, що «...всяка боротьба проти феодалізму повинна була тоді набирати релігійної форми, спрямовуватися в першу чергу проти церкви»².

Останнім етапом у боротьбі білоруського народу за возз'єднання з Росією стали 80—90 рр. XVIII ст., про що йдеться в останньому підрозділі другого розділу рецензованої праці. На конкретних прикла-

дах подано широку картину антифеодального і національно-визвольного руху народних мас в тій частині Білорусії, яка ще залишалась у складі Речі Посполитої після першого її поділу (1772 р.). Поряд з цим значне місце тут відведено висвітленню політичних подій, що відбувалися в Речі Посполитій та на міжнародній арені. Приймаючи в цілому таку подачу матеріалу, слід все ж відзначити, що структура підрозділу значно б виграла, якби події політичної історії і самого возз'єднання Білорусії з Росією були викладені окремо.

Нарешті, звертає на себе увагу наявність в тексті рецензованої праці деяких неточностей.

Неправомірно, наприклад, обмежувати російсько-польську війну хронологічними рамками 1654—1667 рр. (стор. 5) хоча б уже тому, що з 1656 до 1660 р., в зв'язку з укладенням Віленської угоди, військових дій не було. На стор. 74 — незрозуміло, про якого царевича Олексія Михайловича йде мова. Адже загальновідомо, що в той час на російському престолі був цар Олексій Михайлович (1645—1676). На стор. 57 і 177 неправильно подані ініціали українського історика Ф. П. Шевченка.

В цілому, незважаючи на вищезазначені окремі недоліки й неточності, рецензована монографія, безперечно, заслуговує на позитивну оцінку.

О. І. Пугро

А. Н. КИРПИЧНИКОВ. ДРЕВНЕРУССКОЕ ОРУЖИЕ, ВЫП. 1—4,

изд-во «Наука», М.—Л.,
1966—1973, 85 друк. арк.

Інститут археології АН СРСР, за ініціативою академіка Б. О. Рибакова, в серії «Свод археологических источников СССР» закінчив публікацію праць, присвячених давньоруській зброї IX—XIII ст. Вже вийшло в світ 4 випуски цієї серії.

Ці випуски підготовлені старшим науковим співробітником Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР А. М. Кирпичниковим, який зібрав близько 7000 предметів озброєння. За кількістю виявлених зразків зброї часів раннього середньовіччя Давня Русь є однією з найбагатших країн Європи, і давньоруські знахідки у багатьох відношеннях набувають важливого загальноєвропейського наукового значення.

Масштаби зібраного А. М. Кирпичниковим матеріалу і повнота його не мають прецедентів у вітчизняній археології та зброєзнавстві. Вчений працював у музеях, архівах, бібліотеках і наукових установах 40 радянських та закордонних міст. Він склав картотеку на 1300 поховань і 110 міст та поселень, де була знайдена зброя.

Серед виявлених речей, що супроводжували поховання воїнів,—750 наконечників списів, майже 600 бойових і 1000 робочих сокир, близько 200 мечів, 150 шабель, 100 булав, 120 кистенів, 37 шоломів, 112 кольчуг, 23 уламки щитів, 570 кінських вудил і 657 блях від них, 128 частин сідел, 430 стремен, 600 шпор і ряд інших предметів військового спорядження. А. М. Кирпичников практично вичерпно використав весь наявний археологічний матеріал, збирання і класифікація якого дуже трудомістка, але конче потрібна справа.

Основні категорії наступальної та захисної зброї були систематизовані у вигляді каталога за типами, з урахуванням взаємозв'язку. Автор визначив періоди її розповсюдження, склав карти знахідок, підготував величезний ілюстративний матеріал, додав географічні покажчики. Речі він датує з точністю до 100—150 років, а то й значно вужче. Типологічні схеми й каталог знахідок, складені А. М. Кирпичниковим, будуть важливим посібником для археологів і зброєзнавців. Слід зазначити, що типологія озброєння, яку пропонує автор, має багато цінних рис. Як відомо, при класифікації за типами важко виділити головні ознаки від другорядних і уникнути того подібності, яке, зрештою, не лише не допомагає, а навпаки,

затруднює розуміння предмета вивчення. А. М. Кирпичников зумів уникнути цієї небезпеки. Для нього систематизація озброєння — не самоціль, а лише засіб з'ясування еволюції кожного виду озброєння, законів його розвитку в межах того чи іншого періоду.

Аналіз бойової техніки дав автору змогу розв'язати ряд широких військово-історичних питань, пов'язаних з тактикою ведення бою, поділом військ за родами зброї, спорядженням піхотинців, вершників і всієї армії в окремі історичні періоди. Історія озброєння цілком слушно пов'язується з соціальним складом війська, ремісничим виробництвом, торгівлею. Елементи військового вбрання, види зброї, а також способи її використання і тактика бою у тих випадках, де це було можливим, реконструйовані. Можна з упевненістю сказати, що рецензована праця вийшла далеко за межі вивчення лише речей і є фундаментальним дослідженням військової справи домонгольської доби.

Вивчаючи зброю, автор зробив кілька важливих висновків, які значною мірою змінюють наше уявлення про розвиток ранньосередньовічної бойової техніки. Так, ним були знайдені мечі, обробка яких свідчить про ранній розвиток на Русі орнаментального мистецтва. А. М. Кирпичников переконливо довів, що київські зброярі вже в X ст. почали виготовляти високомистецькі зразки зброї та військового спорядження. Він виявив багато предметів обладунку і спорядження бойового коня XII—XIII ст., які є зараз найдавнішими в Європі. Це вносить суттєві корективи в хронологічні і типологічні схеми розвитку європейського рицарського спорядження. З цим пов'язаний правильний висновок автора про те, що різноманітність і навіть контрастність у комплексі різних видів озброєння (наприклад, сусідство меча і шаблі) цілком відповідало

меті його використання «на два фронти» — проти азійських кочівників і осілих європейців. З'ясувалося, що вже в IX—XI ст. виникала неповторна і своєрідна давньоруська військова справа, яка поєднуючи риси Сходу і Заходу, була водночас чимось особливим. Таке трактування спростовує думку про несамоїтистність давньоруської зброї, її «норманське» походження. Сенсаційним було виявлення на клинках мечів різних написів і позначок. Їх розшифрування дало нові дані не лише про час, а й про місце виготовлення зброї. Клинкова епіграфіка вирішила одне з важливих питань, що хвилювало не одне покоління істориків, археологів, зброєзнавців, — про існування на Русі розвинутого виробництва мечів. На клинку кінця X — першої половини XI ст., що був знайдений у с. Фощевата на Полтавщині, відкрито зроблений домаскованим дротом напис «Людота Коваль».

Вивчення сотень поховань із зброєю допомогло А. М. Кирпичникову встановити, чим і як були озброєні давньоруські воїни — лучники, списоносці, вершники, піхотинці, Дало йому можливість зробити висновки про ступінь воєнізації суспільства, формування родів військ, їх кількісний склад. Вправно реконструйовано тактику середньовічного бою.

Дослідження А. М. Кирпичникова відтворюють захоплюючу картину стану давньоруської військової справи, високої майстерності й винахідливості майстрів-зброярів.

Безумовно, що в такій великій праці можна знайти й дискусійні місця (наприклад, деякі моменти типології), але не вони визначають її науковий рівень. А він — цей рівень — такий, що можна з упевненістю сказати: «Древнерусское оружие» — значний вклад в радянську історичну науку.

Є. В. Черненко

ИСТОРИЯ ВЕНГРИИ,

т. I, изд-во «Наука», М., 1971, 644 с.;
т. II, 1972, 600 с.; т. III, 1972, 966 с.*

Вихід у світ капітальної тритомної праці з історії Угорщини, — безперечно, визначна подія в радянській історіографії. Автори, по суті, вперше послідовно і систематично висвітлювали всі етапи історії країни з найдавніших часів і до наших днів.

Перший том хронологічно охоплює період з глибокої давнини і до кінця XVIII ст. Він починається з розгляду особливостей первіснообщинного ладу на території

* Підготовлена колективом авторів Інституту слов'янознавства й балканістики Академії наук СРСР, а також викладачів вузів; за редакцією відомих дослідників угорської історії Т. М. Ісламова, А. І. Пушкаша та В. П. Шушарина.

сучасної Угорщини. Авторам вдалося простежити певну наступність у розвитку окремих місцевих, автохтонних культур, а також зв'язки народів, що населяли цю територію, з іншими народами, в тому числі з протослов'янськими, слов'янськими та ін. Знайдені, наприклад, ранні вироби з бронзи північнокавказького походження (прибл. IX ст. до н. е.) свідчать про наявність уже в ті далекі часи тісних торгових контактів. Здійснювалися ці зв'язки, пишуть автори, з допомогою «племени, що жили на території Закарпатської України та Молдови» (стор. 23—24), а «з середини VI ст. до н. е. встановлюються тісніші відносини країн карпато-дунайського басейну з причорноморськими областями нашої країни» (стор. 25). Значна увага приділена історії угорських племен, їх етногенезу до і після поселення в Середньому Подунав'ї. В IX ст., зауважує автор розділу В. Шушарин, союз

угорських племен раз у раз стикався із східними слов'янами. Староруський літописець і історик Нестор, говорить він, зазначив у 898 р., що угорці-кочівники (угри) пройшли повз Київ на захід. Нестору було відомо, що їх шлях лежав у Паннонії, де вони й оселилися. Знав літописець і сучасну йому Угорщину. Словом, Нестор у даному разі «виступає як історик сусіднього з Руссю народу» (стор. 94—95). Про відносини угрів з місцевим слов'янським населенням Нестор з властивою йому виразністю повідомляє: «Посем же угри... наслідши землю ту, и седоша со словены покориwше я под ся, и оттоде прозвася земля Угорьска» (стор. 103). Природно, що це свідчення має для угорської історії неогічне значення. Далі в томі розглядаються такі важливі питання, як утворення ранньофеодальної Угорської держави (IX—XI ст.); процес розвитку феодальних відносин з XI по XIII ст. і виникнення феодальної угорської монархії; феодальна роздробленість і міжусобиці (середина XIII—початок XIV ст.) і пов'язані з цим дальші зростання експлуатації селян, посилення антифеодального руху мас; знаменита селянська війна 1514 р. під проводом Д. Дожа—одна з найбільших в Європі тих часів; загарбання Угорщини габсбурзькою Австрією та антигабсбурзькі рухи (1541—1703); становище областей Середнього Подунав'я під владою Туреччини; Трансільванське князівство XVI—XVIII ст.; соціально-економічний і політичний розвиток Угорщини в XVI—XVIII ст.; визвольна війна 1703—1711 рр.; історія культури тощо.

Другий том обіймає період з кінця XVIII ст. і по 1917 р. То був час дальшого розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи, зародження, а потім і поширення нових, капіталістичних відносин, на решті, переходу капіталізму до його найвищої, монополістичної стадії. Ця бурхлива доба багата на події великої історичної ваги, що відбилися на наступній долі угорського, а також інших народів, які населяли Угорщину,—закарпатських українців, словаків, сербів, хорватів, румунів та ін. До таких подій належить насамперед революція 1848—1849 рр., перетворення імперії Габсбургів на Австро-Угорську монархію (1867 р.). Найважливішим фактором політичного життя в Угорщині, починаючи з 90-х років XIX ст. і особливо з часу першої російської революції 1905—1907 рр., стає багатонаціональний пролетаріат країни, революційно-визвольній боротьбі якого автори заслужено приділили багато уваги. З інтересом читаються також розділи про розвиток угорської культури.

Третій том присвячено подіям, які відбувалися з 1918 по 1970 р. Він являє собою першу в радянській літературі спробу наукового узагальнення соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Угорщини в нову добу історії людства, що відкривається перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. В томі деталь-

но висвітлюються: становище Угорщини під час першої світової війни і вплив на країну Великої Жовтневої соціалістичної революції; буржуазно-демократична революція в Угорщині та її переростання в соціалістичну; утворення Комуністичної партії Угорщини і її боротьба за соціалістичну революцію; проголошення Угорської Радянської республіки; початок іноземної інтервенції, контрреволюція і білий терор, повалення Радянської влади в Угорщині; встановлення фашистського режиму (1919—1944 рр.); історичне значення Угорської Радянської республіки; Угорщина в роки другої світової війни, боротьба угорського народу проти фашизму і т. д. Центральне місце в томі відведене історії Угорської Народної Республіки (1944—1970 рр.). З неослабною увагою читаються розділи про визволення Угорщини Радянською Армією, перемогу в країні народно-демократичної революції, про її переростання в соціалістичну, про перемогу соціалістичної революції, будівництво основ соціалізму й соціалістичного суспільства в країні, про розвиток науки, преси, літератури, мистецтва, архітектури, музики, театру, кіно тощо, про міцніючі зв'язки з братніми соціалістичними країнами, насамперед з Радянським Союзом і в тому числі з Українською РСР.

Цілком зрозуміло, що в короткій рецензії немає змоги висчерпати всі навіть основні проблеми, які розглядають автори. Разом з тим слід сказати, що їх висновки аргументовані і переконливі, виклад яскравий і захоплюючий. Безперечно, праця становить великий інтерес не тільки для спеціалістів, а й для кожного, хто хоче ознайомитися з багатовіковою історією братньої Угорщини. Дуже відрадним є також те, що автори простежили зв'язки—економічні, політичні й культурні—між угорським народом і народами нашої країни на всіх етапах їхнього розвитку.

Рецензований твір має і деякі недоліки. Так, не можна погодитися з твердженням, ніби римське завоювання Середнього Подунав'я поклато тут початок добі робовласницького ладу (т. I, стор. 31), бо робовласницькі відносини на цій території виникли на основі розкладу патріархальної общини ще задовго до римського завоювання. Те ж саме можна сказати і про перетворення угорських племінних ватажків на феодалів. Автори вважають, що воно відбулося в X ст., а насправді цей процес почався на кілька століть раніше (стор. 111). Автори говорять, що селяни-лібертини вже в першій половині XIII ст. втратили право вільного переходу (стор. 117), в дійсності ж вони зберегли його і в пізніший період, хоча й в обмеженому вигляді. Виникнення феодальної роздробленості й анархії пояснюється головним чином політичними мотивами (стор. 157), тимчасом як в основі їх лежали економічні причини—дальший розвиток сільського господарства, ремесел тощо, посилення економічної могутності окремих областей і т. п. У ряді випадків

твори лицарського епосу, які вихваляли окремих магнатів та інших можновладців, розглядаються як усна народна творчість (стор. 260—261), що, звичайно, неправильно. Далі. Угорське дворянство не тому боролось з реформацією, що боялось проникнення німецького впливу (стор. 359), а через те, що реформація була ідеологічним прапором бюргерської та плебейської опозиції феодализму. Досить побіжно розглядається питання про розклад цехового ремесла й зародження мануфактурного виробництва. До того ж надто категоричним є твердження, що угорська мануфактура кінця XVIII ст. все ще мала яскраво виражений феодальний характер (т. II, стор. 16), адже їй були вже притаманні багато які капіталістичні риси. На жаль, відносно мало місця приділено розвиткові прогресивних соці-

ально-економічних поглядів наприкінці XVIII і в XIX ст. (стор. 93—100), хоч це питання заслуговує всілякої уваги.

Читачеві, природно, хотілося б більше дізнатися не тільки про розвиток економічних зв'язків УНР з іншими соціалістичними країнами, у першу чергу з Радянським Союзом (т. III, стор. 760—764), а й про контакти в галузі науки, освіти, культури тощо. Автори не завжди точно дають географічні назви. Шкода також, що праця не має історіографічного розділу, який ознайомив би читачів з діяльністю радянських і сучасних угорських вчених в галузі наукової розробки історії Угорщини. Тритомник має й інші недоліки.

Загалом рецензований твір — цікаве, змістовне дослідження. Бажано було б, щоб ця праця була видана українською мовою.

Л. Я. Зрезарцева, І. Г. Рознер

Хроніка та інформація

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

27 вересня 1974 р. відбувся пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва. З доповіддю «Про рішення ЦК Компартії України від 10 вересня 1974 р. «Про склад Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва» виступив голова ради — чл.-кор. АН УРСР, д. і. н., проф., директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС В. І. Юрчук.

Пленум затвердив склад президії ради та проблемних секцій. До складу Республіканської ради ввійшли товариші:

Юрчук В. І. — чл.-кор. АН УРСР, д. і. н., проф., директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — голова.

Мазур В. М. — д. екон. н., заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — заступник голови.

Ковалевський Б. П. — д. і. н., заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР — заступник голови.

Акулов М. Р. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Сімферопольського держуніверситету.

Ануфрієв Л. О. — к. філос. н., доц., ректор Одеської вищої партійної школи.

Бабко Ю. В. — д. і. н., зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Бородін О. А. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

Брежак І. М. — директор Політвидаву УРСР.

Варшавчик М. Я. — д. і. н., проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Вербіло О. М. — д. і. н., начальник кафедри марксизму-ленінізму Київського ви-

щого військового інженерного училища зв'язку.

Гурін М. О. — к. і. н., доц., заст. начальника управління викладання суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

Доній М. Р. — проф., директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Жаура В. А. — к. і. н., доц., зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету.

Загородній В. І. — д. екон. н., проф., ректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Зашкільняк О. С. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Львівського держуніверситету.

Капто О. С. — к. філос. н., секретар Київського обкому Компартії України.

Кирилова С. К. — директор Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.

Коломійченко І. І. — д. і. н., ст. наук. співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Компанієць І. І. — д. і. н., проф., заст. головного редактора Головної редакції Української Радянської Енциклопедії.

Кондуфор Ю. Ю. — д. і. н., проф., декан історичного факультету Київського держуніверситету.

Косолапов В. В. — д. філос. н., зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Курас І. Ф. — к. і. н., доц., зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України.

Матвійчук М. М. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

Меркулов А. В. — к. екон. н., перший заст. зав. відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України.

Мітюков О. Г. — к. і. н., начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

Мултих Г. М. — проф. кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Надольний І. Ф. — д. філос. н., заст. міністра освіти УРСР.

Окладной Г. М. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Харківського держуніверситету.

Орлов В. М. — д. і. н., проф., зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Павлюк П. І. — к. і. н., заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Пашенко А. Я. — к. і. н., голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі

Пономаренко Г. Я. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Донецького держуніверситету.

Сіроштан М. А. — к. філос. н., секретар Харківського обкому Компартії України.

Сокурено В. Ф. — к. і. н., головний редактор журналу «Комуніст України».

Супруненко М. І. — акад. АН УРСР, д. і. н., зав. відділом Інституту історії АН УРСР.

Сухарев В. В. — к. і. н., доц., вчений секретар Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Хайнас В. В. — к. і. н., доц., зав. кафедрою історії КПРС Ужгородського держуніверситету.

Шевелев А. Г. — чл.-кор. АН УРСР, д. і. н., проф., директор Інституту історії АН УРСР.

Шибик М. О. — заст. голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі.

Шморгун П. М. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Якупов Н. М. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Одеського держуніверситету.

Яремчук Д. А. — к. і. н., секретар Львівського обкому Компартії України.

ПРЕЗИДІЯ РАДИ

Юрчук В. І. — чл.-кор. АН УРСР, д. і. н., проф., директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — голова.

Мазур В. М. — д. екон. н., заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — заступник голови.

Ковалевський Б. П. — д. і. н., заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР — заступник голови.

Бабко Ю. В. — д. і. н., зав. сектором історії партії Інституту історії партії при

ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Бородін О. А. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

Варшавчик М. Я. — д. і. н., проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Гурін М. О. — к. і. н., доц., заст. начальника управління викладання суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

Доній М. Р. — проф., директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Коломійченко І. І. — д. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Курас І. Ф. — к. і. н., доц., зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України.

Матвійчук М. М. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

Меркулов А. В. — к. екон. н., перший заст. зав. відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України.

Мултих Г. М. — проф. кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Орлов В. М. — д. і. н., проф., зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Павлюк П. І. — к. і. н., заст. директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Супруненко М. І. — акад. АН УРСР, д. і. н., зав. відділом Інституту історії АН УРСР.

Сухарев В. В. — к. і. н., доц., вчений секретар Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Шевелев А. Г. — чл.-кор. АН УРСР, д. і. н., проф., директор Інституту історії АН УРСР.

Шибик М. О. — заст. Голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі.

Шморгун П. М. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

СКЛАД ПРОБЛЕМНИХ СЕКЦІЙ РАДИ:

І секція. Партія більшовиків в період боротьби за перемогу буржуазно-демократичної революції (1883 — лютий 1917 рр.)

Шморгун П. М. — д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті — голова.

Алексеев Л. Д.— д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Київської Вищої школи МВС УРСР — заступник голови.

Колішер Т. М.— к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — секретар.

Варгатюк П. Л.— д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Криворізького педагогічного інституту.

Вовчик А. Ф.— д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Інституту інженерів цивільної авіації.

Замковий П. В.— к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

Лось Ф. Є.— д. і. н., зав. відділом Інституту історії АН УРСР.

Щербина Й. Т.— д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Київського інституту культури.

Юрченко О. Т.— проф., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

**II секція. Комуністична партія
в період боротьби за перемогу
Великої Жовтневої
соціалістичної революції
і громадянської війни (1917—1920 рр.).**

Супруненко М. І.— акад. АН УРСР, д. і. н., зав. відділом Інституту історії АН УРСР — голова.

Кондуфор Ю. Ю.— д. і. н., проф., декан історичного факультету Київського держуніверситету — заступник голови.

Корольов Б. І.— к. і. н., доц. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті — секретар.

Бондар Т. Д.— к. і. н., в. о. проф. кафедри історії КПРС Київського інституту народного господарства.

Курас І. Ф.— к. і. н., доц., зав. сектором суспільних наук відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України.

Чирко В. А.— д. і. н., проф., проректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Щусь О. Й.— к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

Ярошенко А. Д.— к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

**III секція. Комуністична партія
в роки мирного соціалістичного
будівництва і перемоги соціалізму
в СРСР (1921—1941 рр.).**

Бабко Ю. В.— д. і. н., зав. сектором історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — голова.

Коновалов М. А.— к. і. н., доц. кафедри історії КПРС Київської Вищої школи МВС УРСР — заступник голови.

Безпалко М. Г.— к. і. н., доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету — секретар.

Акопов М. А.— д. і. н., проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Бачинський П. П.— д. і. н., в. о. професора, зав. кафедрою наукового комунізму Київського інституту харчової промисловості.

Бесарабов М. А.— д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Київського інституту легкої промисловості.

Гудзенко П. П.— д. і. н., зав. відділом Інституту історії АН УРСР.

Сас І. Х.— к. і. н., доц. кафедри історії КПРС Київського інженерно-будівельного інституту.

Уваров В. Д.— к. і. н., доц. кафедри історії КПРС Київського інституту народного господарства.

Чернявський В. П.— к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Яцків П. М.— к. і. н., доц. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

**IV секція. Комуністична партія
в період Великої Вітчизняної війни
(1941—1945 рр.).**

Мултих Г. М.— проф. кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України — голова.

Нем'ятий В. М.— к. і. н., доц., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — заступник голови.

Григорович Д. П.— к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — секретар.

Вербилло О. М.— д. і. н., начальник кафедри марксизму-ленінізму Київського вищого військового інженерного училища зв'язу.

Данилюк М. З.— д. і. н., проф. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

Замлинський В. О.— к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Коваль М. В.— к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

Кравчук М. І.— д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Київського медичного інституту.

Мінгазутдінов О. Ф.— к. і. н., доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

Сафонова Є. В.— к. і. н., доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

Слинько І. І.— д. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

**V секція. Комуністична партія
в боротьбі за відбудову
народного господарства
і розвиток соціалістичного суспільства
(1946—1958 рр.).**

Матвійчук М. М.—д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету—голова.

Беренштейн Л. Ю.—д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Української сільськогосподарської академії—заступник голови.

Кожукало І. П.—к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС—секретар.

Костиця М. Ю.—д. і. н., доц. кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

Мойсєєнко В. Д.—к. і. н., доц. кафедри історії КПРС Української сільськогосподарської академії.

Полурез В. І.—к. і. н., доц. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Серішев Я. М.—к. і. н., доц., декан підготовчого факультету Київського держуніверситету.

Стадник О. М.—к. і. н., доц., зав. кафедрою історії КПРС Київського інституту харчової промисловості.

**VI секція. Комуністична партія
в період розвинутого
соціалізму**

Коломійченко І. І.—д. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС—голова.

Шульга І. В.—д. і. н., доц. кафедри історії КПРС Української сільськогосподарської академії—заступник голови.

Шевчук В. П.—к. і. н., доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету—секретар.

Костенко В. С.—к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Кривенко В. М.—к. і. н., доц. кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Макаренко О. А.—д. і. н., зав. відділом Інституту історії АН УРСР.

Олійниченко М. Д.—д. і. н., проф., зав. кафедрою історії КПРС Київського інженерно-будівельного інституту.

Стеця Б. І.—д. і. н., проф., зав. кафедрою партійної і радянської преси Київського держуніверситету.

Хижняк В. П.—к. і. н., доц. кафедри іс-

торії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету.

**VII. Секція проблем
партійного будівництва.**

Орлов В. М.—д. і. н., проф., зав. кафедрою партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України—голова.

Голубков М. О.—к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України—заступник голови.

Василенко В. К.—к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України—секретар.

Горшков В. П.—к. і. н., доц., проректор Київського держуніверситету.

Позняк В. Т.—к. і. н., доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету.

Шевченко В. Ф.—к. і. н., доц. кафедри партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

**VIII. Секція історіографії
та джерелознавства
історії КПРС.**

Варшавчик М. Я.—д. і. н., проф. кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті—голова.

Косолапов В. В.—д. філос. н., зав. сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС—заступник голови.

Щедрина Д. С.—ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС—секретар.

Калакура Я. С.—к. і. н., доц., заст. директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті.

Нагорна Л. О.—к. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Римаренко Ю. І.—д. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

Санцевич А. В.—д. і. н., ст. науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

Стрельський В. І.—д. і. н., проф., зав. кафедрою архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського держуніверситету.

Савченко М. Г.—заст. начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

Туваєв В. І.—к. і. н., доц. кафедри історії КПРС Київського інженерно-будівельного інституту.

М. З.

ПРЕЗИДІЯ АН УРСР ПРО ПІДСУМКИ ВИДАННЯ 26-ТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

19 липня 1974 р. на засіданні Президії Академії наук УРСР було заслухано повідомлення голови Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР», заступника Голови Ради Міністрів УРСР, д. і. н. П. Т. Тронька про підсумки видання цієї фундаментальної праці.

«Історію міст і сіл Української РСР», відзначив П. Т. Тронько, було створено за рішенням Центрального Комітету Компартії України. Це видання є наслідком зусиль тисяч і тисяч людей, які працювали на громадських засадах. Авторським колективом і редакційним колегіям велику допомогу подавали вчені-історики, а також працівники архівних установ, бібліотек та музеїв Москви, Ленінграда, союзних республік.

ЦК Компартії України схвалив роботу, проведenu обласними, міськими і районними комітетами партії, Головною редколегією по створенню праці, рекомендував використовувати видання, а також зібрані у процесі його підготовки краєзнавчі та інші матеріали в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих.

Томи «Історії міст і сіл Української РСР» по Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Кримській, Львівській, Одеській і Харківській областях та м. Києву передбачено перевидати російською мовою. У зв'язку з цим перед Головною редколегією, редакційними колегіями та авторськими колективами стоять відповідальні завдання. Необхідно забезпечити даліше піднесення науково-теоретичного рівня видання. Треба врахувати зміни, що відбулися в адміністративно-територіальному поділі областей, міст і районів після першого випуску книг, поповнити нариси і довідки з історії населених пунктів новими архівними та літературними матеріалами, які виявлено за останні роки, статистичними даними і фактами про участь трудящих у виконанні восьмого і дев'ятого п'ятирічних планів розвитку народного господарства та ін.

В обговоренні доповіді П. Т. Тронька взяли участь: акад. АН УРСР М. І. Сурпуненко, головний редактор Головної редакції Української Радянської Енциклопедії акад. АН УРСР М. П. Бажаєв, директор Інституту історії Академії наук УРСР член-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв, голова Секції суспільних наук АН УРСР віце-президент АН УРСР акад. І. К. Білодід. Наприкінці засідання президент Академії наук УРСР акад. Б. Є. Патон підвів підсумки розгляду питання.

У постанові Президії Академії наук УРСР відзначається, що авторський колектив під безпосереднім керівництвом партійних органів, Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР», за

активною участю і допомогою Міністерства освіти УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерства культури УРСР, Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, а також наукових установ, громадських організацій та творчих спілок створив ґрунтовну колективну багатомну працю, яка має велике громадсько-політичне та науково-пізнавальне значення. Підготовка такого складного комплексного видання потребувала чіткої злагодженої роботи великого авторського колективу ентузіастів і висококваліфікованих науковців, створення нової методики написання нарисів і довідок з історії населених пунктів. Значну науково-методичну роботу виконали установи Секції суспільних наук Академії, насамперед, Інститут історії АН УРСР. Випуск у світ всіх 26 томів здійснила Головна редакція Української Радянської Енциклопедії.

У томах на основі марксистсько-ленінської методології висвітлюється багатогранна історія міст і сіл Української РСР з часу їх виникнення до наших днів. Цей процес розкрито у нерозривному зв'язку з історією СРСР, насамперед, з історією великого російського народу. Велику увагу приділено радянському періоду. У нарисах розповідається про соціалістичні перетворення, здійснені в Українській РСР під керівництвом Комуністичної партії за роки Радянської влади. Значне місце в праці займає розповідь про досягнення трудящих міст і сіл республік у здійсненні історичних накреслень XXIII—XXIV з'їздів КПРС, рішень пленумів ЦК КПРС та завдань, викладених у доповідях і промовах Генерального секретаря ЦК нашої партії Л. І. Брежнєва.

Через усі томи червоною ниткою проходить ідея дружби народів СРСР, радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. В праці яскраво показано вирішальне значення народних мас в історії, керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії у здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції і захисті її завоювань, у будівництві соціалізму й комунізму.

«Історія міст і сіл Української РСР» відіграватиме значну роль у пропаганді величезних переваг соціалістичного ладу, видатних досягнень ленінської національної політики КПРС, у викритті буржуазної ідеології та націоналістичної фальсифікації минулого й сучасного українського народу. Підготовка такої праці відповідає завданням патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих на революційних бойових і трудових традиціях радянського народу.

Створення «Історії міст і сіл Української РСР» стало можливим завдяки успіхам радянської історичної науки. У підготовці цієї праці авторський колектив використав багатий досвід, набутий у процесі видання «Історичних фабрик і заводів СССР», ініціатором якого був О. М. Горький.

Науково-пізнавальна цінність «Історії міст і сіл Української РСР», підкреслюється в постанові Президії Академії наук УРСР, визначається також тим, що вона має широкую джерельну базу. Авторські колективи томів використали, крім монографічної літератури та періодики, велику кількість справ, що зберігаються у фондах державних та партійних архівів, матеріали поточного діловодства різних установ та організацій, спогади учасників визначних подій.

Громадськість Радянської України і братніх республік СРСР з інтересом зустріла публікацію томів «Історії міст і сіл Української РСР». Вихід у світ цієї праці відзначено на травневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України, позитивно оцінено на засіданні Бюро Відділення історії Академії наук СРСР. Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» (1972 р.), а також у багатьох статтях і рецензіях, надрукованих у центральній, республіканській і місцевій пресі. Широкий розмах роботи над цим виданням сприяв поживленню краєзнавчої роботи, внаслідок чого виникли сотні нових народних музеїв та музейних кімнат на громадських засадах.

Видання стало цінним джерелом для науковців, які працюють у галузі вітчизняної історії. Різноманітний фактичний матеріал, що міститься в томах, використовується під час викладання історії в школах, вищих і середніх спеціальних учбових закладах республіки.

Окремі недоліки, які були допущені в цій праці, зазначається в постанові, необхідно виправити при перевиданні томів.

Президія Академії наук Української РСР прийняла до відома доповідь голови Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» П. Т. Тронька про підсумки створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» і схвалила роботу по підготовці та виданню цієї фундаментальної праці.

Інституту історії АН УРСР разом з ін-

шими науковими установами Секції суспільних наук АН УРСР доручено внести пропозицію про дальше практичне використання досвіду, нагромадженого в процесі створення цієї колективної праці.

У зв'язку з перевиданням російською мовою ряду томів в Інституті історії АН УРСР вирішено створити групу історії міст і сіл (на правах відділу), а Секції суспільних наук АН УРСР запропоновано розробити пропозиції про організацію наукової допомоги Головній та обласним редколегіям з боку інших установ Академії наук республіки.

Президія Академії наук УРСР рекомендувала суспільствознавчим установам Академії широко використовувати «Історію міст і сіл Української РСР», а також зібрані в процесі її підготовки цінні історико-краєзнавчі та інші матеріали в науковій роботі і громадській діяльності.

За активну участь у створенні «Історії міст і сіл Української РСР» інститути історії, економіки, археології, історичного мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, літератури ім. Т. Г. Шевченка, мовознавства ім. О. О. Потебні, суспільних наук (м. Львів), Центральна та Львівська наукові бібліотеки АН УРСР, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, Державна історична бібліотека УРСР та Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР нагороджені Почесними грамотами Президії АН УРСР і республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

Президія АН УРСР доручила президенту Академії акад. Б. Є. Патону повідомити Президію АН СРСР про активну участь інститутів Відділення історії АН СРСР у підготовці «Історії міст і сіл Української РСР» і просити її відзначити найбільш активних учасників цієї роботи.

Відповідно до постанови Головної редакції Української Радянської Енциклопедії повинна розробити план підготовки і визначити строки видання предметного покажчика до 26-томної «Історії міст і сіл УРСР».

Президія Академії наук УРСР доручила редколегіям «Українського історичного журналу» та щорічника «Наука і культура» опублікувати статті про досвід написання і науково-пізнавальне значення «Історії міст і сіл Української РСР».

М. Я. Петухов

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

8 жовтня 1974 р. у Львові відбулася наукова військово-історична конференція на тему: «Комуністична партія — організатор визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників». Її ор-

ганізували Львівський обком Компартії України, Інститут суспільних наук АН УРСР, Політичне управління Червонопрапорного Прикарпатського військового округу, обласна організація товариства «Знання».

Вступним словом конференцію відкрив секретар обкому партії к. і. н. Д. А. Яремчук.

«Визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників — видатний подвиг радянського народу і армії у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» — такою була тема доповіді ст. наук. співробіт. Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. Ю. В. Примєрова. Про наступальні операції Червоної Армії на завершальному етапі визволення Радянської України від гітлерівців розповів колишній начальник оперативного відділу штабу 1-го Українського фронту В. М. Комаров. «Масовий героїзм робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції в тилу як важлива умова перемоги Черво-

ної Армії в боротьбі за визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників» — тема доповіді ст. наук. співробіт. Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. С. М. Трусевича. Героїчний подвиг радянського народу в період Великої Вітчизняної війни його відображення в художній літературі висвітлила в доповіді зав. відділом Інституту суспільних наук АН УРСР, д. філол. н. М. С. Гурладі. Учасник визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників Герой Радянського Союзу І. О. Каліберда розповів про подвиги радянських бійців різних національностей на території нашої республіки в роки Великої Вітчизняної війни.

В. В. Нечитайло

НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА, ПРИСВЯЧЕНА 800-РІЧЧЮ ПОЛТАВИ

«Велику справу — будівництво комунізму неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини»¹, — відзначається в матеріалах XXIV з'їзду КПРС. Отже, важливим завданням ідейно-політичної роботи є формування комуністичної свідомості, виховання нової людини. Розв'язанню цього завдання сприяє радянська історична наука шляхом показу картин минулого і сучасного народів з класових позицій, на основі вчення класиків марксизму-ленінізму.

Велику, хоча й допоміжну, роль у забезпеченні ефективності процесу вивчення історії у вузах відіграють дослідження в галузі історичного краєзнавства.

Історичне краєзнавство є важливим засобом поліпшення навчально-виховного процесу у вузах, а в кінцевому результаті — і в школі. Його використання дає змогу наочно показати студентам, а згодом і учням переваги радянського суспільного ладу, сприяє глибокому розумінню ними революційних, бойових і трудових традицій, загальних закономірностей розвитку суспільства. Історичне краєзнавство виходить з конкретного, близького і зрозумілого молоді середовища, дає незамінні можливості для ілюстрування фактично всіх подій прикладами з історії даного міста чи села, району чи області. В основі відбору такого матеріалу лежить його ідейна спрямованість, яка породжує у молоді патріотичні та інтернаціональні почуття.

Правильне використання принципу історичного краєзнавства в навчальному процесі вузу, як і школи, є досить складним завданням. Це зможе належно робити тільки

педагог, який постійно підвищує свою кваліфікацію, розширює діапазон знань, в тому числі й з історичного краєзнавства. Тут у нагоді може стати добра методична підготовка.

Саме це враховували організатори міжвузівської науково-методичної конференції з історичного краєзнавства, присвяченої 800-річчю Полтави, що відбулася 25—26 жовтня 1974 р. в Полтавському державному педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка.

Вступним словом конференцію відкрив проректор з наукової роботи, доц., к. філол. н. Ф. М. Неборячок.

Першим з доповіддю «800-річчя міста Полтави» виступив завідувач відділом науки і навчальних закладів Полтавського обкому Компартії України, доц., к. і. н. В. Є. Лобурець, який охарактеризував славні революційні та бойові подвиги полтавчан, особливо в роки, коли партія Леніна піднімала маси на революційну боротьбу, керувала ними під час громадянської та Великої Вітчизняної воєн. В доповіді розкрито головні завдання методики історико-краєзнавчої роботи в інституті та школі.

Основні проблеми і завдання викладання історичного краєзнавства в педагогічних інститутах висвітлив зав. кафедрою історії СРСР, проф., д. і. н. П. М. Денисовець. Спирнувшись на найважливіших методологічних і методичних проблемах, він показав значення історичного краєзнавства як суттєвого джерела інтересу студентів та школярів до вітчизняної історії, навів приклади активізації їх пошукової діяльності, наголосивши на тому, як слід пробуджувати ініціативу та як підтримувати її з боку педагогічного колективу.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

З доповідей П. М. Денисовця, а також викладачів Полтавського педінституту — доц., к. і. н. О. Х. Соколовського («З історії партизанського руху на Полтавщині в роки Великої Вітчизняної війни»), доц., к. і. н. О. П. Самійленка («Шкільні музеї та їх роль у патріотичному вихованні молоді»), доц., к. і. н. І. М. Рєви («Страйки сільськогосподарських робітників Полтавщини в першій російській революції»), Л. С. Лихіної («Найдавніші відомості з історії м. Полтави») та ін. видно, яку велику увагу історичному краєзнавству приділяють студенти Полтавського педінституту, а також їх уміння оперувати важливими фактами місцевої історії в тісному нерозривному зв'язку із загальносоюзними подіями.

Цінними є повідомлення зав. відділом Полтавського обласного державного архіву В. Н. Жук — «Документальні матеріали про встановлення Радянської влади на Полтавщині» та наук. співроб. Полтавського історико-краєзнавчого музею С. П. Юренка — «Використання музейної експозиції для навчальної роботи з історії», директора школи-інтернату № 2 м. Полтави, заслуженого вчителя УРСР О. С. Салашного — «Використання краєзнавчого матеріалу у виховній роботі в школі-інтернаті» та вчителя історії Новоаврамівської середньої школи Ф. О. Могиленка — «Ви-

користання краєзнавчого матеріалу у позакласній роботі в школі».

З цікавими повідомленнями виступили також доц. Чернігівського педінституту, к. і. н. К. Г. Устинова («Підготовка студентів до краєзнавчої роботи») та доц. Кам'янець-Подільського педінституту, к. і. н. І. І. Винокур («Історико-краєзнавча робота в педагогічному інституті») та ін.

Всього було прочитано близько 20 доповідей та повідомлень. Їх з цікавістю заслухали на секціях: історичного краєзнавства (керівник — д. і. н. В. С. Петренко) та історії Полтавщини (керівник — д. і. н. А. С. Черевань).

Потім відбулися жваві дебати й обмін досвідом з питань, що зачіпалися на науково-методичній конференції.

Для учасників конференції була організована екскурсія до Музею історії Полтавської битви 1709 р., історико-краєзнавчого музею та найважливіших історичних місць Полтави.

Немає сумніву в тому, що науково-методична конференція, проведена в Полтавському педінституті на високому політичному і науковому рівні, сприятиме поглибленню уваги викладачів і студентів до вивчення історичного краєзнавства як невід'ємної складової частини історії нашої Вітчизни.

В. П.

ЗУСТРІЧ НАУКОВЦІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР З ІСТОРИКАМИ — ДИРЕКТОРАМИ ШКІЛ РЕСПУБЛІКИ

15 жовтня 1974 р. в актовому залі Відділення суспільних наук АН УРСР відбулася зустріч наукових співробітників Інституту історії Академії наук Української РСР з директорами шкіл республіки, викладачами історії за фахом. На ній були присутні понад 200 чол. Вступним словом її відкрив заст. директора інституту, д. і. н. П. С. Сохань, який підкреслив, що зустріч, яка проходить у знаменні дні 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, має велике значення як для вчених, так і для вчителів. Далі він характеризував головні проблеми, над виконанням яких працюють науковці інституту. Зокрема, він розповів, що нині в Інституті історії АН УРСР працює 245 чол., у тому числі 3 академіки АН УРСР та 5 членів-кореспондентів АН УРСР, 32 доктори і 78 кандидатів наук. Науковці інституту розробляють широке коло проблем вітчизняної і зарубіжної історії, першорядне значення серед яких належить створенню багатотомної «Історії Української РСР».

Після цього перед істориками — директорами шкіл України виступили провідні вче-

ні республіки, які розповіли присутнім про основну тематику, що її розробляють відділи, про нові праці, написані співробітниками Інституту історії АН УРСР, дали цінні наукові, теоретичні та методичні поради вчителям.

З великим інтересом присутні заслухали виступ зав. відділом історії капіталізму, д. і. н., проф., заслуженого діяча науки УРСР Ф. Є. Лося — одного з авторів підручника історії УРСР для середніх шкіл. Він підкреслив, що 1975 р. знаменний багатьма ювілейними датами, серед яких — 150-річчя повстання декабристів, 100-річчя утворення Південно-російського робітничого союзу в Одесі, 70-річчя революції 1905 р. у Росії. Під кутом зору цих подій і планує нині свою роботу відділ.

Про роботу відділів історії соціалістичного будівництва та історії Великої Вітчизняної війни розповіли зав. відділами, доктори і. н., професори П. П. Гудзенко та В. І. Клоков. Доповідачі відзначили, що науковці інституту інтенсивно працюють над написанням багатотомної «Історії Української РСР», широко розробляють важливі проблеми соціалістичного будів-

ництва в нашій країні та актуальні питання історії другої світової війни, готуються гідно відзначити 30-річчя перемоги радянського народу над німецьким фашизмом.

Д. і. н. А. В. Санцевич проінформував присутніх про нові видання Інституту історії АН УРСР.

Потім виступив зав. відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, головний редактор «Українського історичного журналу», д. і. н. П. М. Калениченко, який висвітлив основні напрями роботи журналу та відділу. Він розповів, що «УІЖ» дає широку картину розвитку історичної науки в УРСР, що він є єдиним республіканським історичним журналом, який, проте, не обмежується проблематикою нашої республіки. Що стосується відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, сказав виступаючий, то об'єктом його досліджень є: джерелознавство, нумізматика, палеографія, метрологія і хронологія.

Хвилюючим був виступ д. і. н. М. А. Рубача.

Доктори і. н. І. М. Кулинич і С. М.

Пархомчук у своїх виступах зупинилися на проблематиці відділів історії зарубіжних соціалістичних країн та історії країн зарубіжного Сходу, ознайомили педагогів з новими працями своїх колег.

Зав. відділом нової та новітньої історії зарубіжних країн, чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков звернув увагу присутніх на те, в якому аспекті слід подавати нову і новітню історію капіталістичних країн у шкільному курсі.

Актуальні питання боротьби з ідеологічними диверсіями сучасного антикомунізму, зокрема, українського буржуазного націоналізму висвітлив д. і. н. М. Ф. Котляр.

Від імені присутніх із словами великої шани і глибокої вдячності до вчених-істориків звернулася директор Пововолинської середньої школи № 3 Волинської області Є. Н. Ковальчук.

Ця зустріч ще раз показала, наскільки плідними є контакти науковців з учителями-практиками в справі виховання підрастаючого покоління.

В. П. Трощинський

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

11 жовтня 1974 р. в Інституті історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії СРСР Донецького держуніверситету З. Г. Лихолобовою на тему: «Робітничий клас Донбасу в період соціалістичної реконструкції народного господарства (1926—1937 рр.)».

Офіційними опонентами виступили д. і. н., проф. Г. Я. Пономаренко, д. і. н. А. В. Лихолат і д. і. н. А. В. Санцевич.

Для написання своєї роботи дисертант використала праці класиків марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії і Радянського уряду, доповіді та статті діячів партії, архівні документи, періодичну літературу.

Предметом дослідження дисертації є історія героїчної боротьби робітників важкої промисловості Донбасу за побудову соціалізму. Автор дисертації показала, що в цей період найбільш повно розкриваються риси робітничого класу, як будівника й організатора нового, соціалістичного способу виробництва.

Завдяки героїчним зусиллям трудящих і насамперед робітничого класу, Радянський Союз зайняв одне з перших місць серед великих промислових держав світу. Робітничий клас на основі соціалістичної індустріалізації зріс кількісно і якісно, зросла також його керівна роль у суспільстві.

З. Г. Лихолобова розкрила докорінні зміни, що відбулися в рядах робітників важкої промисловості Донбасу в період соціалістичної реконструкції народного господарства. У дисертації широко висвітлено зв'язки робітників Донбасу з робітниками інших республік Країни Рад.

Високо оцінюючи дисертацію З. Г. Лихолобової, опоненти підкреслили, що вона вносить істотний вклад у дослідження історії радянського робітничого класу.

На дисертацію надійшов ряд позитивних відгуків з вузів і наукових установ нашої республіки, а також з Москви.

Вчена Рада Інституту історії АН УРСР одноголосно ухвалила присудити З. Г. Лихолобовій вчений ступінь доктора історичних наук.

І. О. Бабій

* * *

7 червня 1974 р. на засіданні Вченої ради по присудженню вчених ступенів з спеціальності історія КПРС Одеського ордену Трудового Червоного Прапора дер-

жавного університету ім. І. І. Мечникова відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС,

марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму Київської вищої школи МВС СРСР М. А. Коноваловим на тему: «Комуністична партія — організатор підготовки і виховання індустріально-технічних кадрів (З досвіду роботи Компартії України по створенню кадрів індустріального виробництва (1928—1937 рр.))».

Офіційними опонентами були д. і. н., проф. К. І. Суворов, д. і. н. Ю. В. Бабко, зав. сектором Інституту історії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д. і. н. П. П. Бачинський, зав. кафедрою філософії та наукового комунізму Київського технологічного інституту харчової промисловості, д. і. н., проф. М. Д. Олійниченко, зав. кафедрою історії КПРС Київського інженерно-будівельного інституту. Неофіційним опонентом виступив зав. кафедрою марксизму-ленінізму Одеського гідрометеорологічного інституту доц. П. І. Щербак.

У своїх виступах опоненти відзначили наукову і політичну актуальність дослідженої М. А. Коноваловим проблеми. Вони, зокрема, підкреслили, що автор дисертації вперше в історико-партійній літературі на Україні узагальнив діяльність Компартії республіки по формуванню кадрів індустріального виробництва у роки соціалістичної реконструкції народного господарства країни.

М. А. Коновалов всебічно показав керівну роль ВКП(б) і її Центрального Комітету, організаторську та ідейно-політичну роботу ЦК КП(б)У, обласних, окружних, міських, районних, первинних партійних ор-

ганізацій індустріальних підприємств і навчальних закладів у галузі підготовки та виховання кадрів, їх розстановки на виробництві, мобілізації робітничого класу і спеціалістів на розгортання соціалістичного змагання та інших форм вияву трудової активності у боротьбі за успішне виконання завдань соціалістичного будівництва.

У дисертації ґрунтовно розкрито ленінські принципи національної політики КПРС у вирішенні проблеми підготовки індустріально-технічних кадрів, показано інтернаціональне згуртування робітничого класу України, РРФСР та інших радянських республік у процесі формування кадрів протягом реконструктивного періоду.

При захисті дисертації було відмічено, що висновки, узагальнення і рекомендації, сформульовані М. А. Коноваловим, мають практичне значення як в аспекті дальшого поглибленого дослідження даної проблеми, так і для використання їх партійними організаціями у боротьбі за підготовку та виховання науково-технічних кадрів на сучасному етапі комуністичного будівництва. М. А. Коновалов опублікував по темі дисертації значну кількість праць загальним обсягом більше 25 друк. аркушів, у тому числі й монографію «Вирішальна сила соціалістичної реконструкції».

Вчена рада по присудженню вчених ступенів із спеціальності історія КПРС Одеського університету односторонно ухвалила присудити М. А. Коновалову вчений ступінь доктора історичних наук.

А. П. Іванов

Технічні редактори О. В. Дивуля, О. Г. Вечер
Коректор Л. П. Захарченко

БФ 00109. Здано до складання 27.XI. 1974 р. Підписано до друку 16.I 1975 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108/16. Друк. аркушів 10,0. Обліково-видавн. аркушів 14,0. Умовно-друк. аркушів 16,16. Зам. К-203. Тираж 6462. Ціна 40 коп.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» № 1 (на украинском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, ул. Горького, 3. Издательство «Наукова думка». Киев, Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. физ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 16,16. Тираж 6462. Зак. К-203. Цена 40 коп.

РЕЗЮМЕ

В. А. Замлинский. — Воплощение партией ленинских идей о защите социалистического Отечества в Великой Отечественной войне. В статье излагаются основные аспекты ленинского учения о защите социалистического Отечества, раскрывается его значение в достижении советским народом под руководством Коммунистической партии победы над фашистской Германией в годы Великой Отечественной войны.

М. В. Коваль. — Из истории деятельности советских профсоюзов в годы Великой Отечественной войны. В статье рассматриваются особенности профсоюзной работы в Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны, освещается деятельность профорганизаций в деле повышения производственной активности трудящихся, улучшения материально-бытовых условий рабочих и служащих в этот период.

И. П. Стафийчук. — Помощь советского тыла в проведении политической работы на оккупированной территории Украины (1941—1944 гг.). В статье рассматривается деятельность партийных и комсомольских органов, политорганов Вооруженных Сил СССР по изданию агитационно-пропагандистской литературы, которая направлялась для населения оккупированных районов Украины. Автор показал размах этой работы, формы доставки литературы на оккупированную территорию.

С. П. Коротков. — Деятельность В. И. Ленина и Совета рабочей и крестьянской обороны по преодолению топливного кризиса в стране (1918—1920 гг.). В статье показана роль В. И. Ленина в разработке политики Коммунистической партии по решению проблемы топлива в годы гражданской войны, его многогранная практическая деятельность в этой области. В ней отображены малоизвестные стороны деятельности Совета рабочей и крестьянской обороны по обеспечению топливом оборонной промышленности, транспорта и других отраслей народного хозяйства.

Н. Ф. Котляр. — Торговля на Украине в XIV—XV вв. В статье рассмотрены закономерности и особенности внешней и внутренней торговли украинских земель в постмонгольский период, уточнены торговые пути и важнейшие украинские рынки, прослежены главные направления международных торговых связей Украины. Значительное место уделено торговле с Россией.

SUMMARIES

V. A. Zamlinsky. — Embodiment by the Party of Lenin ideas on Defence of Socialist Fatherland in the Great Patriotic War. The article deals with the main aspects of the teaching of Lenin on defence of the Socialist Fatherland and significance of this teaching in the cause of victory of the Soviet people over fascist Germany during the Great Patriotic War under leadership of the Communist Party.

M. V. Koval. — From the History of Soviet Trade Unions' Activity during the Great Patriotic War. The peculiarities of the trade-union work in the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War are considered. It is emphasized that the efforts of the trade-union organizations were aimed at increasing the production activity of the working people and improving their financial and life conditions in this period.

I. P. Stafiychuk. — Aid of the Soviet Rear in Conducting Political Work in the Occupied Territory of the Ukraine (1941—1944). The author tells of the activities of the Party and Komsomol organs, political organs of the Armed Forces of the USSR on publication of agitational-propagandistic literature which was sent to the population of the occupied regions of the Ukraine. The scope of this work and methods of the literature delivery to the occupied territory are shown.

S. P. Korotkov. — Activity of V. I. Lenin and the Council for Workers' and Peasants' Defence in Overcoming Fuel Crisis in the Country. The role of V. I. Lenin in development of the Communist Party policy concerning the solution of the fuel problem in the years of the civil war, his many-sided practical activity in this field are dealt with in the article. The little known aspects of the activities of the Council for Workers' and Peasants' Defence in providing the defence industry, transport and other branches of national economy with fuel are elucidated.

N. F. Kotlyar. — Trade in the Ukraine During the 14th—15th Centuries. The article deals with the regularities and peculiarities of foreign and home trade of the Ukrainian lands in the post-Mongolian period. The trade ways and most important Ukrainian markets are defined more exactly, the main trends in the international trade relations of the Ukraine are retraced. Considerable attention is paid to the trade with Russia.

ПОПРАВКИ

У № 12 «Українського історичного журналу» за 1974 р. на стор. 143 27-й рядок знизу (права колонка) слід читати: «єдині і буржуазно-націоналістичні перекури» і далі за текстом.

На стор. 153 одинадцятий рядок згорі слід читати: «середній школі».